

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

**ПЕТРОС
ДУРЯН**

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВУХ ТОМАХ

1

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԴՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ

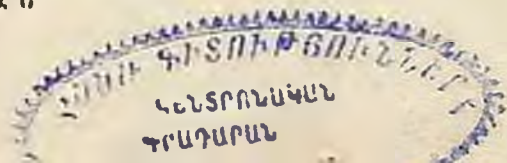
ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՈՎ

A 11496

1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1971

Տեխաթը պատրաստեց և ծանոթագրեց
Ա. Ս. ՇԱՐՈՒՐՅԱՆԸ

Խմբագրութեամբ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻ

Գործ՝ Մ. Պարսադանյանի

Գործ՝ Մ. Պարսադանյանի
և Տ. Զրաֆյանի (Ինտրա) (1893)

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պետրոս Դուրյանը ամենից շատ հրատարակված հայ գրողներից է։ Բավական է ասել, որ սկսած 1872-ից աշխարհի այլևայլ բաղաճներում ապագրված գրողի ժողովածուների քիվն անցնում է երկու տասնյակից։ Քիչ չանհեր չեն գործադրվել նրա ստեղծագործությունների հավաքման ու նրչ-գրտման ուղղությամբ։ Պետք է հիշատակել ուսուցիչ Բարսեղ Էփեսեցյանին, որ 1893-ին Կ. Պոլսում հրատարակած «Տաղի, քաղերգությունի, համականի, դամբանական» ժողովածուի բանաստեղծությունների տեխատում կատարեց բնագրային բազմաթիվ ուղղումներ, ակադեմիկոս Հրաչյա Անադյանին, որի կազմած և խմբագրած «Երկեր»-ը (Երևան, 1947) ցարդ լույս տեսած բո-լոր հրատարակություններից ամենամքողջականն է։

Ժամանակին Պ. Դուրյանի ստեղծագործությունները և սուաջին հերթին սաղերը աղավաղվել են։ Հայ մշակույթի մեծ Երախտավոր Արշակ Չոպանյանը քանիցս հրապարակորեն դիմել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյան վանքի (1921-ից ալստեղ Լեն պահվում գրողի ինքնագրերը) միաքսններին՝ Պ. Դուրյանի երկերի «քննական խնամյալ» հրատարակությունն իրագործելու խնդրանքով։ «Անհրաժեշտ է օր առաջ, ալլա վերջ դնելով բոլոր հապաղմանց, որ աններելի են, ի լույս ընծայել Պետրոս Դուրյանի գործերու ամբողջական հավաքածուն, որ տարիներն ի վեր իր երևմանը կսպասե».— գրել է Ս. Չոպանյանը՝ այդպիսի հրատարակության բացակայությունը իրավացիորեն համարելով «աններելի ապերախտություն» պաշտելի հեղինակի «սուրբ հիշատակին հանդեպ»¹։

Ինչ անա 1967-ին և 1968-ին Երուսաղեմում Արա Գալաճյանը լույս քնծայեց Դուրյանի սաղերի և նամակների նոր ժողովածուները։ Արան քննակսն հրատարակություններ են։ Կազմողը 1872-ի ժողովածուի տաղերի ո

¹ «Անահիտ» հանդես, Փարիզ, 1947, Թիվ 2, էջ 58 և 59։

1893-ի ժողովածուի նամակների տեխտերին հանդիպադրել է Դուրյանի տաղերի ավարտում (Բ տետրակ) և ինն նամակների իննագիր տեխտերը՝ միաժամանակ ցույց տալով Բ. Էփեսեցւոյանի՝ բոլորովն սխալներն ու վրիպումները։ Ա. Դալայեցւոյանը ձեռքի տակ է ունեցել նաև բանաստեղծությունների հախնակաճ տեխտերը (Յ տետրակ), բայց հարկ չի համարել դիմել դրանց։ Մինչդեռ այդպիսի աշխատանքը ցույց կտար, քե ինչպես է ստեղծագործել Դուրյանը։ Ռեկ Ա. Դալայեցւոյանի նշած տաղերի աղավաղումների զգալի մասը մատնանշված է Ա. Չոպանյանի 1967-ին երևանում տպագրված «Պետուտ Դուրյանի կյանք ու գործք» մեկագրությունում, իսկ նամակների՝ Էփեսեցւոյանի հաղաված հատվածները վերականգնված էին աչլ ուսումնասիրությունում¹։ Բայց դրանցով հանդերձ երուսաղեմյան ժողովածուների արժեքը եզակի է. Իսկ ուր, քստ Լուրյան, առաջին անգամ Դուրյանի տաղերը և նամակները մեծ մասը նրապարսկվեյին անխաբար տեսնով²։

Ներկա հրատարակությունը իր բնույթով զիտական է և Լեզաններից՝ առավել ամբողջականը։ Տեխտ պատրաստողը չի օգտվել գրողի ինքնագրերից։ Նա հենվել է Պ. Դուրյանի 1872, 1893 և երուսաղեմյան ժողովածուների տեխտերի վրա՝ դրանք ստուգելով ու նշգրտելով քստ տարբեր ժամանակներում պարբերական մամուլում տպագրված առանձին ստեղծագործությունների տեխտերի և Ն. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի բանդարանի Ա. Չոպանյանի արխիվում պահվող հարուստ նյութերի։ Հաշվի են առնված Մ. Չերազի առաջարկած ուղղումները Պ. Դուրյանի տաղերի ֆրանսերեն սրճակ բարգմանությունների ափրով, ինչպես նաև Բ. Էփեսեցւոյանի, Ա. Չոպանյանի, Մ. Հանաչյանի, Վ. Ռերգիբաշյանի և այլոց բանասիրական դիտողությունները։

«Ներկերի ժողովածու»-ն կազմված է Երկու հատուրից և ամփոփում է հեղինակի ոչ միայն մինչև այժմ հայտնաբերված բոլոր գործերը, այլև մեզ հասած առանձին պատառիկներն ու գրողին վերագրվող նյութերը («Հավելված» բաժնում)։ Նյութերը բաշխված են.

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 213—218։

² Այդ ժողովածուների գնահատականը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ի 1969-ի № 2-ում տպագրված դրախտականում։

Առաջին հատոր — տաղեր. հրապարակախոսություն. նամակներ. դամբանական:

Երկրորդ հատոր — քաղաքագրություններ:

Տեխտ պատրաստողն առաջնորդել է հետևյալ սկզբունքով.

ա) Նյութերը դասավորված են ժանրային-ժամանակագրական սկզբունքով: Պ. Գուրջանը տպագրության պատրաստելով իր բերվածների գրույկը, հաշվի է առել միայն դրանց ներքին-խմաստային առնչակցությունը, դուրս է բողբել 1867-ից առաջ գրված գործերը: Ներկա հրատարակությունում, որքան բույլ է տալիս ժամանակագրական սկզբունքը, պահպանված է հետևյալի բնորոշ հաջորդականությունը, սակայն զետեղված է նաև 1864-ին գրված մի տաղ էս: Ներկա բանաստեղծություն, որոնց գրության քվակաճը ննարավոր չի եղել պարզել, առանձնացվել են «Անրվակիր տաղեր» ենթաբաժնում: Առանձին են ներկայացված նաև տաղերի տարբերակները:

բ) Հեղինակային բացատրությունները նշված են աստղանիշով, իսկ տեխտ պատրաստողինը փակագծի մեջ առաջին քվակաճում, օրինակ՝ 1): Առաջինները ցույց են տրվում առդատակում, մյուսները՝ ծանոթագրություններում: Կեկությունից խոստովելու նպատակով, հեղինակային տեխտում հիշվող անձնանունների և տեղանունների մասին տեղեկություններ են տրվում համապատասխան բառարաններում:

գ) Մանրագրություններում ներկայացված է Գուրջանի առաջին ժողովածուի աղավաղման պատմությունը. համառոտակի նկարագրված են մինչև այժմ լույս տեսած հրատարակությունները, արձարված է ինքնագրերի խնդիրը: Այս յուրաքանչյուր գործի կապակցությամբ տեղեկություններ են հաղորդվում տպագրության ու գրության հանգամանքների (իսկ քաղաքագրությունների համար՝ նաև առաջին բեմադրության) մասին. ցույց են տրվում աղավաղումները, տեխտային տարբերությունները և հեղինակային սրբագրությունները:

Տաղերի աղավաղումներն ու տեխտային տարբերությունները ցույց են տրվում համապատասխան տողի ընդգծումով. իսկ համակների և քաղաքագրությունների տեխտային տարբերությունները՝ արաբական քվակաճներով:

Հեղինակային սրբագրությունները նշվում են. նախնականը՝ ուղղանկյուն փակագծերով ([]), իսկ ավարտունը՝ ընդգծումով: Օրինակ.

17 Աշերու [կայծն] բոցն երբ մարի,

Սա հշանակում է, որ Դուրյանը 17-րդ տողը նախապես գրել է «Աշերու կայծն երբ մարի», ապա դարձրել՝ «Աշերու բոցն երբ մարի»:

դ) Հեղինակային տեխնիկայում առանձին բառերի բացթողումները. Լեն- յադարբար վերականգնված բառերը կամ լրացումները առնված են սուր- անկյուն (< >), իսկ տեխնիկայաբանական տողերը՝ ուղղանկյուն ([]) փա- կագծերի մեջ:

ե) Պահպանված են արևմտահայերենի ուղղագրության հիմնական ա- ռանձնահատկությունները. հը եղանակիչի առանձին գրություն (կը սեղ- նիմ), որոշ հասարակ գոյականների գլխատառով գրություն (Հայ, Քուրդ Մայիս) և այլն: Հեղինակն օգտագործել է գրաբարյան բառեր, որոնց ար- տասանությունը տարբերվում է գրությունից: Օրինակ, գրվում է «յալի» «յուր», «յերկին», բայց ընթերցվում է «հալի», «հուր», «հերկին»: Տեխնի- կայաբանական տողերում էլ է Հր. Սնադանի սկզբունքին՝ աշխարհի բառերում ընդգծելով նախադասությունը (յալի, յուր, յերկին): Նույնը վերաբերում է նաև «ույր» բառին, որը արտասանվում է «ույր», ուստի այդ բառը ևս ընդգծվում է: Միևնույն ստեղծագործությունում միևնույն բառի տարբեր գրություն- ներից (հեղ-հեկ, ամբիծ-անբիծ, վնտուկ-բնտուկ և այլն) ընտրված է մեկը: Հատուկների վերջում գեղեցկացված է դժվարահասկանալի բառերի և առանձին դարձվածների բացատրան, որտեղ բացատրությունները տրված են, եկառի ստեղծված միայն դրանց կոնկրետ, տեխնիկային կիրառությունը: Կետադրու- լությունը հարմարեցված է ժամանակակից ուղղագրությանը:

Տեխնիկայաբանական տողերում անհրաժեշտ է համարել Պ. Դուրյանի վերջին համակարգի հրապարակել առանց որևէ ուղղագրական կամ կետադրական մի- չափանիշի, քանի որ նրա բնականական «մեղանշումները» արդյունք են գրողի հոգեկան ծանր վիճակի:

Ինստիտուտը խորին շնորհակալություն է հայտնում Յուրանասանյ մը- յակուրային միության նախագահ պարոն Ա. Դարբինյանին, Փարիզի Նու- պարյան մատենադարանի նախկին տնօրեն պարոն Ա. Սալմասյանին, Վիլենայի Մխիթարյան մատենադարանի տնօրեն Հ. Ռաֆայել Քյոսյանին, որոնց ջանքերով ստացվել են «Փրագի ծիլն Ավարայրի» քերթի 1869 և 1871 թվականների մի քանի համարների միկրոֆիլմերը կամ ընդօրինա- կությունները:

ՏԱՂԵՐ

1.

Գարնանային կենացս մեջ
Սիրո ծաղկունք մինչ փրթիկին՝
Սիրաբազմ վառված սիրովն անշեջ
Առարինվույն եվ գեղեցկին,

5 Մահագուշակ խորշակն անգին
Հասավ տիրեց սրտիս բոլոր,
Բառամեցան ծաղկունք ամեն
Ծրված փրթիկած սրտիս մեջ նոր:

Այն, որ տըվավ երկրիս զարուն,
10 Ծաղկունք, մարդերն ալ զարդ նորին
Եվ մարդկային վեհ սրտերուն
Ուսուցց սիրելի գեղն ու բարին,

Ինչո՞ւ արդյոք խորշակահար
Կ'ընե ծաղկունք գեղափրթիկի,
15 Ինչո՞ւ արդյոք նա սիրահար
Արրտերն զեղու աշտասովոր միշտ:

Ահա կիջնեմ, ո՛հ, ես աշխատեմ
Առջեւ բացված գերեզման խոր,
Բայց սա տրխուր տեսարանեն
20 Ի՛նչ կա արդյոք հաճույք մ'Անոր:

<1864>

2. ԻՅԻՎ ԹԵ

Ո՛հ, ի՞նչ ես դու, սե՛ր, երկնի հոյս կամ ժրպի՞տ...
 Զ՛ունի երկին աշացդ կայծերն ու կապուտ,
 Վարդը չ՛ունի բու լանջդ ամբիժ, լուսափթիթ,
 Զ՛ունի լուսինն վարդերն շիկնոտ ալտերուդ:

5 Գիշերն երկնի կայծից, լուսնու՛ն սխրողեմ,
 Յերեկն ալյաց, ծաղկանց ժպտիս... մեկո՛ւն գեթ...
 Իսկ քեզ համար ես արցունքով կ'աղսթեմ,
 Դու չ'ես շնորհեր նաշվածք մ'ի՛նձ հոյս աշերեդ:

Արդյոք էա՞կ մ'ես թե երկնի զըվարթուն,
 10 Կը նախանձին փայլիդ վըրա վարդ, լուսնակ.
 Զայնիկդ ապշած լըսելով քաղցր ու թրթրուն՝
 Նոճերու մեջ կ'սըզա լըռիկ լուսինչակ:

Ծնեի իցի՛վ թ'հեացող հով մ'անուշիկ,
 Եվ գզվելով երազ ճակտիդ աչդ անսուգ՝
 15 Տայի շունչըս շուրթերուդ մեջ ես հուշիկ,
 Լսկ սրբելով՝ եթե շողար աչքդ արտասուք:

Պարտեզդ իցի՞ւ թե փիթեի վարդ լացող,
Եւ երբ գալիր այգուն շաղին ժպտով պերճ՝
Գունովս ներկել այտերդ, թափել գոգդ իմ ցող,
20 Թոռմեի զիրգ ձեռքրդ տալի կյանքիս վերջ:

Բխեի ես իցի՞ւ թ առու մը վըճիտ,
Եւ երբ հուշիկ նստած մոտ իմ եզերքին,
Յովանար իմ հաչելովուն մեջ քու ժըպիտ՝
Պղտորելով կապույտ ալիքս՝ ցամքեին:

25 Ա՛հ, իցի՞ւ թե լինեի ես Հառապայթ,
Շողշողալի դեմքիդ վըրա վալրիկ մի,
Խաբեի քեզ թ՛ես ավելի գեղապարդ,
Ի՛նչու շարույր մազերուդ մեջ մարեի:

Այլ ո՛չ, անգո՛ւթ, եթե տըվիր մեկուն սեր,
30 Իցի՞ւ թ՛անսր գերեզմանին քարն լինիմ,
Եւ դու թողնած գաս շնչե՛ւ շուրջս... արասովե՛ւ...
Քեզ հրպելու համար հարկ լոկ գոլ շիրիմ...

1867

3. ՎԻՇՏՔ ՀԱՅՈՒՆ

Փոխանակ քաղցր օտարներու, հայրենի՛ք,
 Օրրանիս քով մայրիկս ըզքեզ միշտ ողբաց,
 Համբույրին հետ շիթ մ'ըզգացի արտասովաց,
 Աչերս տեսան արցունքներու լոկ երկինք:

5 Ավերակաց ծաղկանցըդ սոսկ այցելու
 Զնախուռն չ'եկավ նժդեհ հակառու շուկու.
 Փառաց դարեր ծընող՝ բնկնող հայրենի՛ք,
 Մամուռս ավերք և դամբարանս զորավիդ

Արարատյան հսկայից,
 10 Ուր ծոր հակառու վիրալից
 Հեծե ոգին հայկական...
 Բայց ի դու՛ր. ողբ, վայ, կական
 Եվ արտասուք ու հառաչ
 Քեզ ըստօտիել չ'են կարող,
 15 Այլ վեհ հակառ քրտնաշող
 Խարյունարուխ կող ու լանջ:

Մոխիր հագած, արյուն ծըծած սև հողե՛ր,
 Ուր կը տիրեն սոսկում, տըխուր հիշատակք,

Ալ ծոցեդ թուր են հուսո քաղցր հրեշտակը
20 Եվ արյունոտ դափնի մ'անգամ չ'են թողեր...:
Ան շղթաներ ևղան ինծի խանձարուր,
Մըթուխյան մեջ սըրտիս վըրա հսկեց սուր,
Միթե Հա՞յ եմ՝ մինչդեռ չ'ես խմս, Հայաստա՞ն,
Եվ հոյակապ, վեհ կոթողներդ պատվանդան

25 Օտարաց, գահգ՝ հիշատակ,
Եվ ճակատարդ կրես պըստակ
Արդ փըշահյուս, սև նոճի...
Ալ չըկա՞ վառ թագդ առջի,
Որուն ակամեց տեղ անդին՝
30 Դառնաթախիժ մըտածմանց
Քրտունքներ սառ՝ քար կտրած՝
Կնճուստ ճակատդ պճնեցին:

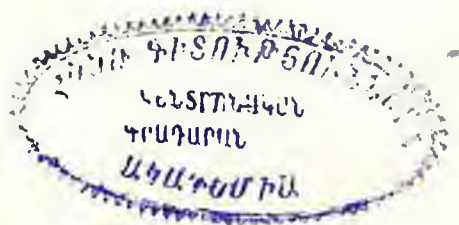
Երբոր տեսավ արյունլըվա վարդին ծոց՝
Վարդասարփիկ բուրբուլն դողով թռչեցավ,
35 Առկին փափկիկ թեքն արցունքով թրջեցավ՝
Սիրատրոփ լանջք կուսից տեսավ երբ սրախոց...
Լըռեցին քնար, համբույր, գեղգեղ և մրմունջ,
Հրաժե՞շտ տիրեց... և սիրակաթ շուրթեր մունջ
Համբուրեցին սև հողեր, ժայռ և ալիք,
40 Բույլ բույլ, բյուր բյուր ոգիք թըռան տրամալիք.
Մասյաց մուսայք դողահար՝
Թողուցին պսակ և քընար.
Դաշտեր, ձորեր և սարեր,
Ալիք, ժայռեր և սառեր,
45 Հե՞զ հայրենիք Հայաստա՞ն,

Բղբն՛դ, Բղբն՛դ ողբացին,
Որ ուրացողք քեզ բացին
Բյուր բյուր՝ սև սև գերեզման:

- Հայն էր, որ թաղըդ գըլորեց փայլարձակ,
50 Եվ ալևոր ճակտիդ բարդեց սև ամպեր,
Հետո վայեց, երբ գերեզման կըշտապեր,
Այլ շնչասպառ էր՝ չոռներ ձեռքը կայծակ,
Որ այն ամպերն փոթորկաբեր փարատեր,
Եվ հայրենիքն շղթաների աղատեր.
55 Նե՛նյաց խորքը մահվան շունչը սոսափեց,
Սոսկմամբ ցնորած Հայն իր երկրեն խուսափեց.

Թողուց ավեր և արյուն,
Թաղեց հոռն փառք և ավյուն.
Արդ կը տեսնե բոթաբեր
Ներկայն՝ ճիգ մը չը թափեր,
Հայաստան՝, քեզ փրկելու,
Անդգա դարձած դարև դար՝
Չը հիշեր քեզ, չը փութար
Քեզ անձկանոք գրկելու:

1868

4. ԻՂՁՔ ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Երբոր ցողին փաղփուն շիթերն գիշերվան
 Խոտի, թերթի, ծաղկի վերա կը շողան,
 Երկինքն երբոր աստղեր փալփլին գիշերը՝
 Ցայտեն արցունք, կայծ իմ ցաված աչերը.

5 Ի՛նչ, Հայաստա՛ն, քեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ սե նոճի մ'ըլլալ, քեզ շո՛ւր տալ:

Զ'իս աստղադարդ երկին սփռփել է՛ է կարող,
 Մասյաց սարին արատավալից է նա քող,
 Ձեր հիշատակն ինձի համար հեշտագին՝

10 Նրման կուսին սիրո առջի արցունքին.

Դամբա՛նք, ավե՛րք, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ ուղիս մ'արցունք ըլլալ, Ձեզ թա՛ց տալ:

Երկաթ, շղթա, զնգան, անդունդք ու վըհեր,
 Ամպրոպ ու շանթ, մահվան զանգակ ու ջահեր,

15 Չ'է, չ'են կարող պահ մը Ձեր վառ հիշատակ
 Ծածկել սեի ու սոսկումի՛ վնձի տակ.

Աղա՛տ օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ հուր մ'ըլլալ և Ձեզ Հայս՛տն տալ:

Զվարթ բնության այն կամարներն ծաղկահյուս,
20 Բույր, կայծ ու գեղ, նայվածք, ժրպիտ սիրունվույս.
Անուշ հովեր, արծաթ ալիք վրտակին
Զեր հուրն սրտես պահ մը առնել չը կրցին.
Փառա՞ց օրեր, Զեզ մոռնա՞լ...
Երբե՞ք, պատրույզ մ'ըլլալ աչլ Զեզ, ու լո՛ւյս տալ:

25 Արշալույսին տժգուշն տատղեր երբ փալիլին,
Գողարբ գեղգեղ վարդակարոտ բուլբուլին.
Բնության դաշնակք, ս՛հ չ՛են կրնար նվաճեր
Զեր հառաչներն սրով մռնչեն նոճիներ.
Ան՛ սե՛ օրեր, Զեզ մոռնա՞լ...

30 Երբե՞ք, արշուն մ'ըլլալ և Զեզ կարմի՛ր տալ:

Ռերես ժպտին Մասյաց մըլին սարերը,
Կամ արտասվին Սիպերիո սառերը,
Բայց սե հոգիք ու սե ճանկեք չ՛են կրնար
Խեղդել իմ ձայնս, փշրել փրշոտ իմ քնար.

35 Արդարությո՛ւն, քեզ մոռնա՞լ,
Երբե՞ք, աչլ սուր մ'ըլլալ, սրտեր քեզ մոտ տալ:

Մինչ ց՛ե՞րբ գոչեմ, ձայնքս մեկը չը լրսեր,
Հայն չուր ժանդոտ շղթան երբե՞ք չը սարսեր...
Վայրկյան մ'ինձ հետ գեռ իրավունք չ՛թոթովեց.

40 Հայն դ՛իս ծաղրեց, և ձայն մը դ՛իս չը թովեց.
...Դեռ կը գոչեմ Զեզ, Հայե՛ք,
Որ գամբանիս մեջ չը լրսեմ Զեր վայեր:

Հարուստն ու կղեր թե ազգ ըզզան ու վառին,
Թե «լույս և սեր» Հայ սրտերուն մեջ թառին,
45 Թե լուսո դարն երկնե «աղատ զավակներ»,
Թե զբայրության, սիրո վառին կըրտակներ,
Թեև ըլլամ ես մեռել,
Դամբանես դուրս կ'նետվիմ ԱԶԱՏ Հայն տեսնել:

5. ՍԻՐԵՑԵՔ ԶՄԻՄՅԱՆՍ

Վարդակարմիր Գողգոթային վիհ գազաթ
Միշտ փալիրլող, սիրտ անշե՛ջ ճառագայթ,
Դեռ կըստասե՞ս թափել սրտից քու սըլաք.
Զ'ս"վ կը հըսկես, վիհ և անդո՞ւնդ, թե կըմախք.
5 Ո՞ր սե ժայռից մեջ մտրեցաւ աչն բեկբեկ
Բարբառն վըսեմ, թե «ըզմիմյանս սիրեցե՛ք»:

Ծածկե ամպով կարմիր կողերդ, Գողգոթա՛,
Եվ թող խաչտան ցաւոտ ոսկերք սե Հուգա...:
Փանդատ ու գուլ թուրերն առին կարմիր փայլ,
10 Նոր կրտնին հետ արչան հեղեղն առաւ քայլ...
Թնդանոթին առջի բոմբւոնն խեղդեց սեզ
Զհագազըն քաղցր, թե «ըզմիմյանս սիրեցե՛ք»:

Մարդազոհով Վատիկանի մըխացին
Ծխնելուչքը, կամարքը «փա՛ռք» զոտացին,
15 Փոխ-Քրիստոսը խաչն ըրին գաստակ կացինի՝
Սե զբոշ մը տաեւոթյան արյունի.
Դարուց մոխրեն կամ ամպերեն հուսա հեք
Զրկյալն լըսել, թե «ըզմիմյանս սիրեցե՛ք»:

Տնանկին դամբանը կ'անհետի ոտնակոխ,
20 Տընակին մեջ մարի առկայծ կանթեղն հող,
Այն մութին մեջ նոթի արդեկը կը հեծեն,
Դղյակըն խրախ մինչև լույս ջահը կը հյուծեն.
Հարուստին կառք ժխորով կ'անցնի սըրարշավ,
Հերին դագաղն իր գերեզմանն լուռ իջավ...:

25 Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն զալկահար,
Որ գեղ, ծաղիկ, արցունք ու փառք չը հանչնար՝
Եւրա ցուրտ գոգն աղբատը սոսկ կ'ըսփոփի,
Ճոխն ու արնանկ սպառանին մեջ կ'ըլլան մի.
Կայծակնաթև թև մըռնչեն մըրրիկներ
30 Ռե «սիրեցե՛ք Վիրար», հերն հոս չեն սիրեր:

6. ՊԵՏՔ Է ՄԵՌՆԻՒՂ

Դժգուշն գիշեր մ'էր քաղցրաբուշր աշնային,
Երկինքն աստղեր գերթի «սիրտ վերքք» ցուային.
Դեղնած ու չոր թերթից՝ լուսինն իր բեկբեկ
Շողքը ցողեր ամրան վարսիցն աղբեկ.

5 Շամբերուն մեջ կը սողոսկեր ուղիս մ'անհետ,
Կաշժեր, աստղեր կը խաղային ալյաց հետ.
Սյուքը խաղար տերեւներուն հետ թեթե,
Կը շոյեր զլուսս՝ աչքած ճակատս վառե թե,
Նա իր շնչովն իս գոհ բնել կը կարծեր,

10 Բայց կ'արժարժեր, ո՛հ, իմ սիրուշն բշուր կայծեր...
Ոգի մ'անցավ սրտես՝ թողուց հոն քսովեր,
Աստեղց բույլ մը... միայն գիտեն զ'այս աստղեր...:
Համբուլի մը հիշատակն էր սյուքին շունչ,
Իր գողգոջ՝ ձայնն՝ տերեւներուն սա շրշունչ.

15 Գունատ ֆառերն տխրիկ սպտակերն այս լուսին...
— Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տրվի թե կուսին:
Կը սիրե նե, նայվածքին մեջ կը թառմի.
Ո՛հ, ի՞նչ է նե — ձյունով շաղված մի անդրի,
Վըսեմ ճակատին վըրա զուլգ մը աստղեր վառ՝
20 Եթե սիրե՝ հալի, թ'տես՝ կտրի սառ...:
Լոկ հուր աչեր, ժրպիտ, արցունք տեսի նախ,

- Կուրծս ուռուցիկ լանջ մը ըզզաց սիրտբախ,
 Սիրո մրմունջ, հառաչ լանցի բեկբեկ խոսք,
 Դողդոջ ու գիրգ՝ պալ ձեռք մ'ըզզաց ձեռքըս սոսկ-
- 25 Թեկերուս մեջ լույս մը, հով մը մարեցում.
 Էակ չ'էր նե, ալ սեր, հուր, շունչ, ժըպիտ, ցաւ.
 Գոհար աչեր, վարդ ալտ, ալ ինքն էր թախիծ.
 Այն գիտաւոր աստղեն «քար մը» մընաց ինձ...
 Հիշատակ մը, գերեզման մը... սո՛ւրբ սափոր,
- 30 Ուր հեկեկով սիրտըս կ'ընե միշտ թափոր...:
 Երանի՜ թե ըլլամ ես շիթ մ'արտասուք
 Եւ անհետիմ դամբանիդ քով սիրասուդ.
 Իցի՜վ թե խոտ մ'ըլլամ բւ ես ցամքիմ հող,
 Ծաղիկ կ'ըլլամ, բայց առանց քեզ չ'ունիմ հոտ.
- 35 Լույս թե մութ, քուն, շուքըդ պիտի չ'անհետի,
 Հառաչելով ուշ պիտ'ըլլամ ոսկր ու գի,
 Շիրմիդ վարդը չը թոռմած քեզ գրկեմ ես...
 «Կյանք կուտաս՝ սիրտ թե տաս» ըսեն հտեհս:

7. Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Այն սգալի սև սև նոճյաց հտեհն
Արշալույսին շողք մեզի «կույս» կավետեն,
Խուսեց խավարն, փողփողն լույս արեուն
Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն.

5 Փրկատակաց մըթին խորքեն կուգա ձայն—
Հայե՛ր, Հայե՛ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...

Ձայն տըվողը չ'է՛ ըստվեր,

Հուր ներշնչողք չ'են աստղեր,

Եղբայրության է հուր; ձայն,

10 Հայը սիրող Հայն է այն:

Նա զիշերվան հետ ազդ խոկաց ու լացավ,

Եվ արեուն սըլաքաց հետ կրակ դարձավ,

Հողմոց թևով միշտ սըլացավ Հայկարան,

Տիգրիսի հետ թըրջեց ավերք տխրական.

15 Հայաստանի, եղբայրության սիրահար

«Հայ» զոշելով շուրթերն եղան զալկահար:

Ավարայրի նա վարդին

Սոխակն եղավ տրամադին,

«Վարդա՛ն» գոչեց նա, անդեն
20 Վասա՛կն ելաւ դամբանեն:

Նա իրաւո՛ւնք, ազատությո՛ւն գոչեց հար,
Փռո՞ւտ ու խոնջ ստրեւրն նեանց ուր Հայ կար.
Ուր որ Հայ կար ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ և հուր զրկեց հոն.
25 Բոցաթըռիչ Հայն ի Հայ նա թրուաւ,
Հարւած, ցաւ, դաւ՝ սերն խեղդելու չ'եղան բաւ:
Այս հայկազնը չ'ունէր սուր,
Այլ կուրծն ունէր Հայ, խաչ, հուր.
Կր հագնէր սեր և զրգլյակ,
30 Նա դո՛ւթ ունէր, ո՛չ քրտակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց.
Հայն զ՛այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չը թոթովեց.
Բանտ, կախաղան, աքսոր, Սիպիր և սուսեր
Չը կրցին ձայնն մարել, խեղդել իր հուշսեր.
35 Միշտ «Հա՛յ» կանչեց, բարձն էր զլխուն Մաւյայց սս
Նա սիրտն բրաւ հայրենահուշ գոռ քրնար.
Արդ հայրենյաց մեր շնչիկ՝
Հով մը կուգա անուշիկ՝
Վաստ ճակատուց այցելու,
40 Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են թէր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց ճակատ,
Եկո՛ւ օգնել տրկար Հայուն ապարախտ,
Հո՛ւր հայրենյաց, եղբայրության դու հագա՛գ,
Քրնարահար Հայու մը իղձ քեզ հրեշտակ.

45 Վեա Վոսփորին ալիք ըզբեղ բարեկն.

Յրվե՛ սե ձեռք՝ սե ամպ Հայոց արեկն.

Արտասր ու բիրտդ թող փալփիլին՝

Զերթ աստղեր Հայ երկնքին,

Եվ սորվեցուր Հայուն զու.

50 Սիրե՛լ, օգնե՛լ իրարու:

Արտասվաթոր՝ բե՛ղ կը նային Հայ աչեր,

Սե շղթաներ քեղ ցույց կուտան զոռ քաջեր,

Մըշո կտրիճք՝ աղջիկք ի քեղ ապաստան

Հայն ու դամբանն, տաճարն, հյուղակն՝ Հայաստան

55 Թո՛ղ փլատակաց մոխրեն հառնեն հիշատակք,

Մութ մենաստանք վերափայլե՛ն նախնի փառք...

Լո՛ւյս, լո՛ւյս տեղան ամեն տեղ,

Գիտությո՛ւն, լո՛ւյսն Հայ աստեղ,

Լո՛ւյս հյուղակին, լո՛ւյս վրհին,

60 Լո՛ւյս Հայ փառաց շեջ ջահին:

Ահա սրանա մեղ ապագա բոցադեա,

Մեր հայրենի տվերակաց տալ լույս վեա.

Հարկ չեն մեզի նիզակ և սուր ու վառող.

Իրավունքի, սիրո, լուսո ևնք կարոտ.

65 Եղբայրությա՛ն Հայն կը հենու, ո՛չ թադի,

Բոնն ձեռքեն, որ շունչ առնն և հոգի.

Եվ ալ մոռնա հայկազն հեք

Հին հարվածներն ու խոր վերք.

Եվ սիրտք ի տրոփ որոտան

70 — Կյա՛ց միշտ, ՀԱՅՐԻ՛կ ԽՆՐԻՄՅԱՆ»:

1869 <Սեպ. 27>

8. Ի ԴԻՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Ո՛վ է որ դա մեզ ճեղքած օդն, ալին,
Ճակատին վրա դոհարք, աստեղք կը փայլին.
Բազավո՞ր մ'է Հայ, որ ցատկեց շիրմեն,—
Ո՛չ, դեմքը վառուղք արցունք՝ ըսպի են.
5 Նա կ'արհամարհե ծիրանի, փառքեր,
Նա սե է հազեր:

Նա մեր Հայ եղբարց արցունքն է քաւեր,
Յույց կուտա մեզի արշուն ու ալեր,
Դյուցա՞ղն մ'է, որ դո՛ւրս թըռաւ դամբանեն,
10 Ո՛չ, թուր չ'է՞ ձեռքն, այլ խաչ բռներ արգեն,
Չը ցայտեր աչքեն շանթեր, այլ սե՛ր, գո՛ւթ.
Դողա անկե Քուրդ:

Նա կուգա Հայոց կարմիր մարդերեն,
Աղատեց Քրդեն հեզ Հայ գերիներն,
15 Խաշափաշաով մը սղանծացաւ հազթող,
Հնչեցոց ի Հայս սղատուլձյան փող,
Տեսե՛ք, բուրձ հազեր, կարծես ինք դիակ,
Բայց սիրտն է կըրակ:

Գա Մասյաց սարեն, նա ձախն ու աջը
20 Մովսեսի քրնարն՝ Ղևոնդի խաչը,
Աստղի մը նայվածք, քրնարի մը ձայն,
Աղյաց խորերեն կը սիրե նա Հայն.
Դեռ չը հանչցա՞ք զ՝այն, հակա՛տք վըշտակո՞ծ,
Հրեշտակն է Հայոց:

25 Ահա կը հնչե նորա հեշտ սըրինդ,
Արձագանք կուտան Հայոց դաշտք, լերինք,
Երթանք իր շուրջը, Հայն՛ր արտալած,
Չը խաբեր, մատեներ նա մեզ օտարաց,
Չը սիրեր ոսկի, փառք ու վատ մարդիկ,
30 Հայուն է Հայրիկ:

Գլխիկը դըրած սըղավոր սըքեմ,
Չը թափիր հակտեն դեռ ալիք վըսեմ,
Բայց իր դիմաց վրա կանուխ են փթթած
Անցքի ու վշտի խորշումներ միշտ թաց.
35 Միակ վարձք մ'ունի՝ այն է կոչել զ՛ինք
«ԽՆԴՐԻՄ ՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»:

9. ՀԱՅՐԻԿՆ ՀԱՅՈՑ

- Փռւթա՛, հովվապե՛տ, սիրող հար ազատ՝
Հարազատ,
Փարտաթի՛ սեւ ամսլ, փալլի՛ արդ արեւ
Արդարեւ,
5 Փողփողի՛ն զաշտեր, ազատ տռնե՛նք քայլ,
Առ նենդ զայլ
Յրցո՛ւր ցուպդ, Հայերն կանչե՛ յ'արոտ մի՝
Հար հոտ մի:
Ճանկեր արշունոտ կուրծ մեր թափ առինք,
10 Թափառի՛նք,
Եկո՛, հովվե՛ մեզ, սիրածդ, աղագան՛ր,
Ազդ ա՛ս էր:
Դու գրթոտ նըման երկնի հայրիկին՝
Յ'այր՝ ի կին՝
15 Յ'օրոց և չ'ալիս սփռե՛ լույս և սեր,
Լո՛ւյս եւս, է՞ր
Յավի, չը դարթնու հրրճված չ'այգուն յ'այն
Յա՛լ, քուն Հայն:
Առխակ մ'էիր մերթ ի նոճա, լ'երգերդ՝
20 Վերքերըդ

- Առած բշուրաւոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
 Կա՛ն, չ'է՛ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրտ, հոգւո ձա՛յն,
 Յոգւոց Հայն
- 25 Հանեց, վառեցաւ ձայնեղ, իմացաւ
 Հիմա ցաւ.
 Քե՛զ խնդրե Հայն արդ, ամբօխ ամբօխ չ'է՛,
 Ամբողջ է.
- Արդ բսե՛ Հայուն, բրե՛ աղջ անոր
 30 Աստանոր.
- Ես կարոտ եմ վառ սրտից, ձեռքերի,
 Ձեր գերի
 Եղբարքն աղատե՛լ, լո՛ւյս տալ 'ի Մասիս,
 Ի մաս չ'իս
- 35 Առնել իմ նախնյաց արշուն արտասուքեն.
 Արդ սուգեն
 Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով հաւետ իս՝
 Յաւկաթս.
- Յանկամ որ Հայք ինձ ըսեն ա՛հ, չամայր
 40 «Ահա՛ մայր».
- Այս իմ վերջին տենչ, միշտ ձեռք Հայկա կա՛ն
 Հայկական:

10. ԵՐԳԻ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

- Արի՛ք, որդի՛ք Արարատյան,
Ելսեմ ճակատք ցայտե՛ն թող շանթ,
Դողդոջ ձեռաց մեջ սուր ցոլա՛ն,
Արդար վրիժուց ժամն հասաւ արդ,
5 Փշրի՛ Պարսկին անդուլ կացին,
Հայք բա՛ւլ լացին.
Մեռնի՛նք Մասյաց շուքերուն տակ,
Հաւերժ կանգնե՛նք հաղթանակ.
Օ՛ն, ողա՛տ ըլլանք
10 Եւ Հայաստան մեր,
Թող տա՛ն արձագանք
Մասիք անվեհեր.
Մեռնի՛նք յ՝Արտաղ՝ Տղմուտի մոտ,
Ուսկից ծագի մեղ առաւիտ:
15 Մեր սուսերց փայլեն
Սասանին Սասանք,
Մեր ամեն քայլեն
Ծագի հաղթանակ:

11. ՍԻՐԵՅԻ ՔԵԶ

Շաղի, շողի ժամք էին.
Վարդից հրդեհ կար յ'երկին՝
Փոխան ամպոց հուր հյուսքի.
Տեղա՛ր մարդրիտ և ոսկի:

5 Թափուտքի մը խոր ծաղկոտ
Ընկողմանած նըվաղկոտ՝
Կը հեռվի դու տժգուշն,
Ամրան սլուքի մը հանգուշն:

Աչերդ սիրո Ատրուշա՛ն...
10 Եվ մատներովդ զերթ շուշան՝
Կը փետտեիր ծաղիկ մի,
Հառած շողից աչքդ երկնի:

Հիանալի թե ի՞նչպես
Փետտել թերթեր վարդին վես՝
15 Եվ թափթրիել քու գիրդ գիրկ
Կը զորեին մատներդ գիրդ:

Եվ նըվաղկոտ այդ աչեր
Նըշուլեին նո՛ր եթեր,

Եթեր մ'աստեղց ուր փոխան
20 Հրաշեկ սլաքք կը շողան:

Ըրիր աշացդ մեկ կայծին
Եվ մեկ վանկիդ զ'իս գերին,
Շղթայեցիր զ'իս, անգո՛ւթ,
Նշույններովն վեհ հոգվույդ:

25 Թո՛ղ սիրաս, ինձմե գնա հեռի,
Չ'ուզեմ հոգվույս թագուհի
Քեզ, որուն կուրծն վարդի թերթ,
Այլ կըրանիս սիրան է զեթ:

Դու, որ դիտես լուկ բուրեկ,
30 Գիրդ սրտերու վերք փորեկ,
Եվ կը սիրես, երբ կարի՞
Քեզ պաշտող սիրան արշուճի:

Թափուտքի մը շուք նըսեմ
Երբոր մենիկ արտասովեմ,
35 Հոն ես դու, կը գտնես զ'իս,
Տերեւերե՛ն կը խոսիս:

Երբ տավակին մեջ փաղփուն
Կ'ուզեմ մոռնալ գեմքըդ, գուն
Դարձյալ հոն կը գտնես զ'իս,
40 Ալիներե՛ն կը ժպտիս:

Երբ կը փախչիմ ժայռ ու սար՝
Ջախջախել սիրտս և բընար,
Հովին մեջեն միշտ մ'նչես՝
Թե դու բնավ չ'իս սիրած չ'ես:

- 45 Գրկեմ սրտովս արդ ցուրտ հող,
Ի՛նչ չը դիպիմ բեզի թող.
Կույս մ'է նաեւ դերեղման...
Կա՞ խորունկ սիրտ մ'անոր նման...:

12. ԿՈՒՅՍՆ ԼՔՅԱԼ

Հալեց սառեր գարնան արե,
 Ոսկի մատամբք ծաղիկ, տերե
 Յանեց, ցրվեց ամպ ու բալ փուլթ,
 Պարզեց աստեղց կամարն կապույտ.
 5 Ո՛հ, ինչո՞ւ կուչսին
 նայվածքն է մըթին:

Ոսկի սփռեց լերանցն արփի,
 Ծիծաղեցալ լուսինն չ'ալի,
 Կա՛լծ ու ծիծաղ, ծաղիկք համբուն,
 10 Թերթեր, ուր սեր կարգալ զվարթուն.
 Ո՛հ, ինչո՞ւ գունատ
 է կուչսին ճակատ:

Բուրուլն թառեր թափուտ թփին՝
 Գեղգեղն զե՛լ աղիոք սրտին.
 15 Թռչունք մըթին անառապ խոր
 Ջաշնակցին, հեշտ սիրո ժըխտ ր...
 Ո՛հ, ինչո՞ւ լինի
 նուա կույս լեզվանի:

Ալիք սիրո ցույց տան կայծ, նետ,
20 Մրմունջ, նայվածք ատենելով հետ,
Զբրեւ կերթան ծաղկոտ մարմանդ,
Թոթիւն խոտեն հովն աղամանդ.

Ո՛հ, ինչո՞ւ արտասուք
Թափն կույսն ի սուգ:

25 Ի դրանց ոսկի տրեւիրին՝
Թռչտելով սյուրեր հեշտին՝
Ծաղկանց, ալյաց, թերթից համբույր
Տալով՝ սահին թողլով համ, բույր.

Ո՛հ, ինչո՞ւ հառաչ
30 Հանե կույսին լանջ:

Ո՛հ, կույս, ինչո՞ւ այսպէս արտում
Սամույր հոպոսպդ արտասովաթուրմ
Դեմքդ սիրուն ծածկեն, վերցո՛ւր
Ճակատդ, շնչե սեր, լույս ու բույր.

35 Անկողինդ ծաղկունք,
Աստղեր քեզի շուք:

— Սիրեի ես աստղերն երկնի,
Ալին զ՛իս ցույց տար գեղանի,
Վալեր ծաղիկ ճակտիս անսուղ,
40 Զեփյուտն ուներ հեշտ փրսփրսուք.

Մատենելու զկուսիկ
Հրապո՛ւյրք խաբուսիկ»:

13. Ն Վ Ա Գ
Է ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ

Պատուեր են Հայոց դաշտերն արշուճոտ,
Հայկազն հրակայից կրմախք կայթկն չ'ոտն,
Մոխրոտ ու մամռոտ տվերակը խայտան,
Մասիս բարձեր է վեհ ճակտեն սլատան.

- 5 Հիշատակն Հայն կը կանչե,
 Հայն Հայաստան կը կանչե:

Զինվո՞ր Սիրո, գրոշդ ծալ ծալ ծըփացո՞ւր,
Սորվինք խաշովդ սեր, 'բան թե փայլել սուր,
Հեշտ արցունք թափեն սառը Մասյաց սարին՝

- 10 Երբ Հայեր աննենդ իրարու փարին.
 Հայաստանը դեռ ողջ է՝
 Թե Հայն միշտ Հայր կանչե:

Հայրենյաց տըխուր մեջ տվերակաց՝
Հուր հոգի մ'ըսկեր, կանթե՞ղ սիրակայծ,

- 15 Միշտ դեպ ի հեր Հայն տաներ բալլ հառաջ,
Նա աղյաց խորն Հայն՝ կուրծն էր դամած խաչ.
 Բսին թե Հայն դայն կանչե,
 Սե՞ր է, նոճյաց լոկ ձայն չէ:

Սովե՛ղր, սր սիրո նախ տվիր արձազանք,
20 Արլուն չր ծրծած հողդ, չը թաղած գանկ,
Բաժակք հնչեցին՝ ո՛չ սև թնդանոթ,
Հյուսեցան կամարք դափնյաց սիրահող-
Սև վետ յափունսդ թե հնչե,
Հեք Հայն եղբայրն կը կանչե:

25 Դուռն են արցունքով մեր սիրո բաժակք,
Սիրո գրոշք՝ մեր քերց արցունքոտ լաչակք,
Բե շերտնումք, եղբա՛րք, հիշել զՀայաստան,
Արլամբ հս պահել պատիվն Հայոց տան,
Կը տառապի՛ Հայրենիք,
30 Կամ Հա՛յ ըսվինք կամ մեռնինք:

1871

14. նՆ

Վարդը շարնայնի
Թե կույսին տիպար
Այտերուն չըլլար՝
Ո՞վ կ'հարգեր զանի:

5 Թե չը նմաներ
Կատույտն եթերաց
Կույսին աչերաց՝
Երկինք ո՞վ կ'նայեր:

Թե կույսը չըլլար
10 Սիրուն ու ամբիժ,
Աստվածն այն երկնից
Մարդ ո՞ր կը կարգար:

1871

Կոկոն-ճաղիկա՞ն կույսի

1. Կույսի ճաղիկը և մեծան
չորս Վ' աշխարհի էջ և 4-րդ
կույսի ճաղիկը կարծր
և քաղցած թիւս և լայն

2. Կույսի ճաղիկը և մեծան
չորս Վ' ճաղիկը և
ճաղիկը և մեծան ճաղիկը
չորս Վ' ճաղիկը և մեծան

և Կույսի ճաղիկը և մեծան
ճաղիկը և մեծան ճաղիկը
և մեծան ճաղիկը և մեծան
և մեծան ճաղիկը և մեծան

ճաղիկը և մեծան ճաղիկը
և մեծան ճաղիկը և մեծան

Երկու օրը ի սրտիս ցանկ
 առնեմ անսխալ օրը
 և իմ օրը լայնորեն
 անսխալ ցանկիս և օրը
 երկու օրը ի սրտիս ցանկ
 առնեմ անսխալ օրը
 և իմ օրը լայնորեն

Երկու օրը ի սրտիս ցանկ
 առնեմ անսխալ օրը
 և իմ օրը լայնորեն
 անսխալ ցանկիս և օրը
 երկու օրը ի սրտիս ցանկ
 առնեմ անսխալ օրը
 և իմ օրը լայնորեն

1891 թ. 6

Երկու օրը

Մի հատված ձուլված տաղի նախնական տարրերակի ինքնագրից

15. ԱՌԻԿՈՒՅՍՆ

Ո՛հ, մինչև ց՛ե՞րբ, ըսե՛, ո՞ր կույս, հոգիս բլլա գեղույդ գիրի,
նվ մինչև ց՛ե՞րբ թրթռան աղիք ցաված սրտիս և քնարի,
չոկ համբուրիկ մ՞ուգեցի քաղել աշտեղ մեկ թարմ վարդ,
Ճառագայթ մը խնդրեցի աչերեղ երկնազվարթ,

5 Զըլացար դու, անգո՛ւթ, վարդ մը դժգուշն ճակտիս,
նվ ճառագայթ մ՞աչն անդունդին խոր սրտիս.

Ո՛չ, ես չ՛եմ կրնար ապրիլ գուրկ գրկեդ,
Ծիծառնի՜չն ապրի դուրս բուշնեն գեթ,
Տբումալար քնառս դարնեմ ջախջախ,

10 Գ. ցե՛մ սիրո՞ւքս սիրաբախ...

Մնայք բարով, կո՛ւյս և քնա՛ր,
Կույսին տեղ լա՛ց, քա՛ր,
Ճակատս նշանմ
Հանգչեցնեմ

15 Մաշող

Հող:

1871

16. ՆԱՅՎԱԾՔ ՄԸ

Ամբասն ատպենն ես խոնջած՝
Թափուտրի մը բյուր բյուր կայծ
Տերեներուն շուքն ինկած՝
Ո՛րչափ սիրեմ շունչն հովտաց՝
5 Մեղմիկ
 Հողմիկ:

Արշալույսին կանուխեկէ՝
Ո՛րչափ սիրեմ՝ ոտքս մերկ
Կսխելով մարդ ծաղկաներկ՝
10 Լըվացվելու գտնել մեկ
 Հստակ
 Վերտակ:

Երբ միայնակ ես գամ ման,
Ո՛րչափ սիրեմ կրակներս աչն
15 Ներշնչելու սերս անձայն՝
Հոտոտելու կույսի նման՝
 Քաղցրիկ
 Ծաղիկ:

Երբ հովանի տառազարդ
20 Բլլա երկնից զմբեթարդ,
Որչափ սիրեմ ի սաղարթս
Երբ կը հլուսե երգ ի վարդ
Թրթրակ
Սոխակ:

25 Բայց աստեք չեմ փոխեր բնավ
Մեկ նայվածքին հետ անբավ
Թե չուղարկե ինձ հեշտավ
Իր աչերեն վառ ու սլավ՝
Լուսիկ
30 Կուսիկ:

17. ՀԾԾՅՈՒՆՔ

Երբոր վարդի փունջը հայեցի՝
Ծըլան տժգույն ճակատիդ վերե,
Խոնարհեցիր աշերդ տրե,
Քեզ աչն օրենն ես սիրեցի:

5 Թերթեր հուզող սյուրի մը պես՝
Թըռար սրտիս ծալքերն թոթվել,
Քընարի մը կըրտակե թիւ՝
Քեզ ձըգեցիր դու աղիքես:

Արդ կը փախչիս ինձմե սյուրի
10 Պես, շուրքդ տաս լոկ քընարիս,
Գիսասաղի պես հեռուն կ'նաղիս՝
Հովինն արված մազերդ ոսկի:

Երբ աստղալույց գիշեր է զով,
Շրջադայիս Պաղլար-Պաշի,
15 Գիտե՞ս թե սիրասս ո՞րչափ մաշի՝
Շրջադգեստիդ լոկ շրշտնով:

Դա սյուրն սղտտ քեզ ալցեկու,
Նալին քեզի աստղերն աղտտ,

Ըստվերին մեջ մինակ ու զատ՝
20 Ես կը դողամ քեզ մոտեցու:

Ո՛հ, թող երթա՛ սյուրն իր ծաղկոց,
Նայի՛ն աստեղք թող յ՝Օվկեան,
Եվ թող մեկ մ'ե՛ս ալ թալկանա՛մ
Քու նայվածքիդ մեջ կրակութոյ:

25 Մահիկն երբոր շառագունած՝
Իջնե լեռնեն ի հորիզոն,
Ալ կ'անհետիս, չ'ես շրջիր հոն՝
Կազիմ, հովին, աստղին զիմաց:

Գերեզմաննոցին ցուրտ ծառեր
30 Կը փրսփրսան մեռելոց հետ,
Շրջաղգեստիդ շրշյունին գէթ
Ինձ արձագանք մահահրավեր:

Նըվազած են լույս ու ժըխոր,
Դադրած շրշյունք կանանց՝ անմոռնչ
35 Արդ կը թաղվին համբուշք, մրմունջ՝
Աստեղադարդ անդունդին խոր:

Շրջաղգեստիդ խշրտութն հար
Կը փրսփրսա դեռ աղանջիս,
Հեծկտալով իջնե հոգիս
40 Արտոսրալից անդունդ մ'ի վար...:

18. ՁՈՆԻԿՔ

Մինակ էր.
Վարդ մ'ըզգոն
Մատուցի
Ներա ձոն:

5 Շիկնեցաւ
 Նե զըվարթ՝
 Կ'ընդուներ
 Նրբ իմ վարդ:

 Ներա քով
10 Վարդն ո՛րչափ
 էր անշուք՝
 Գունաթափ:

 Նույնպէս ձոնս
 Համբույրին
15 Չ'որ տրվաւ՝
 Չ'էր բնաւ գին:

1871

19. ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՌԻ ԽԱԶ

- Ո՛վ խաշափայտ
Դու քառաթև,
Որո ճակատ
Սիրո արև՝
5 Գամված Հիսուս,
Փրչեց խոնարհ
Հոգի և լույս
Սեր բնդ աշխարհ,
Ընդունե՛ւ իմ հոգիս հեղիկ փառաճաճանշ
10 Թեևրուդ տակ և սորվեցո՛ւր ինձի հավատ,
Սեր, հույս, որով միշտ բաբախե իմ փափուկ լանջ,
Եվ փարատե՛լ լուսովդ խավարն սրտես վըհատ.
Սորվիմ աղոթք
Բառնալ քեզի,
15 Երբ խոթից ոտք
Իմ հանդիպի
Սև Սատանին,
Որ ճգնի միշտ
Դյութել զհոգին
20 Ի մութ, ի վիշտ:

20. ՍԻՐԵԼ

Բույլ մը նայվածք, փունջ մը ժըպիտ,
Քուրա մը խոսք դյուլինց իմ սիրտ:

Ես ուղեցի լուռ մենանալ,
Սիրել փըթիթք, խորշեր թավուտ,
5 Սիրել կայծերն երկնի կապուտ,
Առաքվան շաղն, իրիկվան բալ,
Ճակատագրիս սև դիծ կարգալ,
Խոկալ, սուղիլ, ըզմայլիլ սուտ:

Ո՛հ, խուրձ մը վարս, եղեմ մը շունչ,
10 Շրջապղկատ մը շրշեց իմ շուրջ:

Ես ուղեցի լոկ ու մինակ
Սրտակցիլ ջինջ վըտակին հետ.
Հիշատակի չ'ունի նա հետ,
Սի՛րա մ'որուն մինչ սուղիմ հատալ,
15 Գտնեմ զ'իս հոն դժգույն, հատակ,
Գաղտնի՛ք մ'ունի — աչն՝ անթիվ վետ:

Եթեր մը տրոփ սրտի լսեցի,
Հծծեց. — Կ'ուղե՞ս սիրտ, ե՛կ ինձի»:

Ես ուզեցի սիրել զեփրուս,
 20 Որ երկնքեն թռչի բեկբեկ,
 Ես չե սիրեր խոցել երբեք,
 Հոգի՛ մ'որուն դադանիքն է բույր,
 Գիտե շոյել երազներ բյուր,
 Երկնի բույրն չ'ուշ կ'ածե առ հեք:
 25 Ո՛հ, փունջ մը բոց փըսփըսաց ինձ,
 — Կ'ուզե՞ս պաշտել հոգի մ'անրիծ»:

Ես ուզեցի քընարով մի
 Լոկ սիրել հոս, հոս դալկահար,
 Պաշտել, գրկել միայն քընար,
 30 Սիրող էակ ճանչել զ'անի,
 Լսաւ իմ քըմաց լարել աղի,
 Եվ սրտակցիլ սիրողաբար:
 Եե մոտեցավ հուշիկ, ըսավ,
 — Քնարդ է ցուրտ սիրտ և սերըդ ցավ»:

35 Թոթիկեց թևերն հոգիս մուար,
 Ճանչեց ըզնե դեղ ու կըրակ,
 Սիրտն անապակ՝ ինչպես վըտակ,
 Անմե՛ղ՝ ինչպես սյուրք դալկահար,
 Հավատարի՛մ՝ ինչպես քընար,
 40 Հրաժեշտ տըվավ կյանքի մենակ:

Բույլ մը նայվածք, փունջ մը ժրպիտ,
 Քուրա մը խոսք դուրսեց իմ սիրտ:

1871

21. ԴՐԺԵԼ

Փունջ մը կնճիռ, բույլ մը կայծակ,
Դրժոխք մ'անեծք խոցեց հոգյակս:

Ես ուղեցի սլաշտել ըզնե,
Սիրել ժպտաքն՝ փըթի՛թք անհուն,
5 Սիրել աստղերն սե աչերուն
Եվ այն խոկումն, որ մըթադնի
Պայծառ հակաար՝ այն ամպն է
Որ կ'ըշպարե դեմքը լուսնուն:

Գիշեր մը սուգ, անդունդ մ'հառաչ՝
10 Հուզեց ներս հոգին ու լանջ:

Ես ուղեցի միշտ քովն ըլլալ,
Մըտիկ ընել թնդյուն սրտին,
Շնչել, խըմել ներս հոգին,
Եվ շոշափել լոկ ձյունափայլ
15 Սոժորակին վըրա ծալ ծալ
Թափող վարսից ալյակք ծըրխին:

Օվկեան մը տրտունջ լսեցի,
«Զ'իս կը նեղե՞ս» հծծեց ինծի:

Ես ուղեցի քընար մ'ըլլալ

20 Ներա ձեռքին տակ հեացող,
Ներա հոգւուն խորն հիացող
Թեթե պատկեր մ'ըլլալ շարժյալ,
Մոռնալ զիս, լոկ ըզնե՛ խոկալ,
Կ'վառե երազ մ'որուն մեկ շուլ:

25 Ամպրոպ մը սաստ ցնցեց հոգիս,
Գոչեց — սիրել չ'ես կրնար զ'իս»:

Ի զո՛ւր սիրտըս մըխաց առջին՝
Խնկարկելու սիրտն անապատ.
Յուցի իրեն ճակատս դունատ,
30 Կուրծըս գոգած, մարն իմ աչքին,
Ի զո՛ւր շուրթերս դողդոջեցին,
Զ'ինքը սիրելիս հծծեցին յայտ:

Նե հեռացաւ ինձմե, ըսաւ,
— Բա՛ւ սիրեցի քեզ, մնաս բարյա՛ւ»:

35 Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
Կայծակնահար ըրին հոգիս,
Մոխիր դարձան երազներս չ'իս,
Ճակատազիրս խնծղաց ի վեր,
Խորշ մը կար որ զ'իս չը ծաղեր,
40 Այն լուռ փո՛սն էր գերեզմանիս...:

Փունջ մը կնճիռ, բույլ մը կայծակ,
Դժոխք մ'անեծք խոցեց հոգյակս...:

1871

22. ԼՃԱԿ

Ինչո՞ւ ապշած եմ, լըճա՞կ,
Ու չե՞ն խայտար քու ալյակք,
Միթե հայլվույդ մեջ անձկամ
Գեղուհի՞ մը նայեցամ:

5 Եվ կամ միթե կըզմայլի՞ն
Ալյակքդ երկնի կապույտին,
Եվ այն ամպոց լուսափթիթ,
Որք նըմանին փրփուրքիդ:

Մեկամաղձոտ լըճա՞կդ իմ,
10 Քեզ հետ ըլլա՞նք մըտերիմ,
Սիրեմ քեզի պես ես ալ
Գրավվիլ, լըռել ու խոկալ:

Որքան ունիս դու ալի՝
Հակառակ այնքան խոկ ունի,
15 Որքան ունիս դու փրփուր՝
Սիրաս այնքան խոց ունի բշուր:

Այլ եթե զոգդ ալ թափին
Բուլլըն աստեղաց երկնքին,

Նըմանիլ չ'ես կրնար դուն
20 Հոգւոյս՝ որ է բոց անհո՛ւն:

Հոգ ասաղերը չ'են մեռնիր,
Մաղիկներն հոգ չ'են թռմիր,
Ամպերը չ'են թրջեր հոգ, —
Երբ խաղաղ եր գու և օդ:

25 Լըճա՛կ, դու ես թագուհիս,
Զի թ'հովե մ'ալ խորշոմիս,
Դաբձյալ խորքիդ մեջ խըռով —
Զ'իս կը սլահես դողդղալով:

Շատերը զ'իս մերժեցին,
30 «Քնար մ'ունի սոսկ — ըսին.
Մին՝ «դողդոջ է, դույն չ'ունի —
Մյուսն ալ ըսավ — կը մեռնի»:

Ոչ ոք ըսավ — հե՛ղ տղա,
Արդյոք ինչո՞ւ կը մըխա,
35 Թերեւս ըլլա գեղանի,
Թե որ սիրեմ, չը մեռնի»:

Ոչ ոք ըսավ — սա արդին
Պատռե՛նք սիրաը տըրտմագին,
Նայինք ինչե՛ր գրված կան...»
40 — Հոն հրդեհ կա, ո՛չ մատչան:

Հոն կա մոխի՛ր... հիշատա՛կ...
Այլակերպ հուզի՛ն թող, լըճա՛կ,
Ձի բու խորքիդ մեջ անձկաւ
Հուսահատ մը նայեցաւ...:

1871

23. ԹՐԹՈՒՀԻՆ

Երեկո է. բոցավառ է հորիզոն.
Կառք մը կ'անցնի դադաղի պէս համրընթաց,
Գեղուհի մը ընկողմանած արուիւն հոն,
Վերջալուստի աղջիկ մ'է սա, ո՛վ Աստված.

5 Եթէ նայի՛,
Կ'ըսես — հի՛մա կը մարի»:

Մեղրամոմն անդրիանդի մ'է հանգուցն.
Ի՞նչ դալկահար... կարծես հաջաղը վառե
Պատան մ'է նուրբ ներա վարդիցը դժգուցն.

10 Աստված ըզնե զույգ մ'աշերտուն կը վառե.
 Եթէ ժպտի՛,
Կ'ըսես — ո՛հ, հի՛մա կ'անցնի»:

Նայիլ կ'ուզե, բայց ա՛վելի կ'ներվադի,
Սիրաը խռնկի պէս կը մըխա՛ սիրավառ,
15 Նե շողերու, բույրերու է թագուհի,
Խոնջ թիթեռնիկ մ'որ կը խնդրե ծաղկե թառ.
 Եթէ շարժի՛,
Կ'ըսես — հի՛մա կը թռչի»:

Լանջն է հուզյալ Օվկեանի մը նըման.

- 20 Կ'ուզե սիրե՞լ... համբույրի մ'հետ նըվաղիլ,
Մաշիլ, խամբիլ, խոնջած ընկնիլ գերեզման,
Քամեկ սիրո կրակն բաժկին հուսկ կաթիլ.

Եթե շիկնի՛,

Կ'ըսես — հի՛մա կը բռնկի»:

- 25 Սրտի մեղո՛ւ, ինչպես կոչեց Լամարթին,
Որուն ծըծած ծաղիկը՝ սիրա, մեղրն է սեր,
Ես կոչեմ զնե կո՛ւյս, որուն սիրան է երկին
Անհուն սիրո, որ հորիզոն չ'ունի դեռ.

Եթե խոսի՛,

- 30 Կ'ըսես — հի՛մա կը հատնի»:

Նե կը վառի, մի՛շտ կը վառի, չը հատնիր
Տընանի կընոջ տաճարն վառած ճրագին պես,
Աստղերու նման գիշեր սիրե՛ փողփողի՛լ.
Կրակ մ'է փրթած կողեն սիրո բոցազես...

- 35 Թե իսկ մեռնի՛,

Կ'ըսես — հի՛մա կը ծընի»:

Պ. Դուրյանի տաղերի Ա տետրի շապիկի վերջին էջը՝
հեղինակի ձևավորմամբ

24. ՆԵՐԱ ՀԵՏ

Համբույր մ'առի ներանե,
Համբույր մ'անհուն գորովի,
Երբ կարմիր շողք մարեին
Հորիզոնին վերեի:

5 Զեռքըս տարավ կուրծին՝ հոն
Սիրո երկին մ'որոտար.
Թռչնեցա զիրկն ես իբրե
Համբույր մ'անհուն, դալկահար:

Նե զ'իս իր քով նըստեցուց
10 Գորգի վըրա դալարյա.
Հուսկ ճաճանչ մը կ'սլսլար
Ներա գիմացը վըրա:

Թռթռվեցի... դողացի...
Առի համբույր անհամար.
15 «Խոսի՛նք» բռավ — ո՛հ, խոսի՛լ,
Հաանիլ է լսկ ինձ համար:

Աչերու բոցն երբ մարի,
Դադրի տըրտի՛ն երբ սրտին,

Հոկ այն ատեն հարկ է որ
20 Անդոր շուրթերը խոսին:

Հուր հորիզոնն մարեցավ,
Երկինքն ասաղեր փթթեցան,
Համբույր մ'առի դարձյալ ևս
Հ'անուն աստեղց ցիրեցան:

25 Նե թողուց որ վարսքն ազատ
Սյուքը դեպ յ'իս բերելով
Միշտ հովահրե բըռնեկած
Ճակատըս զով բույրերով:

Ո՛հ, այն ժամը ոսկեղօծ
30 Անշուշտ սահած, թըռած է
Ճակատագրին անողորմ
Սև ձեռքերեն երկաթե:

Մեր համբույրներն պահեցին
Տերևները խարշափմամբ,
35 Եվ շողերու տըվին շուք
Ասաղերն երկնից այն անամպ:

Ձեռք վերցուցինք աստղերուն,
Սեր ուխտեցինք իրարու,
Դողդըղացին աստղերն ալ
40 Մեր երգումեն ահարկու:

Լըսեց երկինք մեր ջերմ ուխտ,
Վաստղեր սրակեց ի գործով,
Բնութջունն եղավ պըսակիչ,
Մեղ պըսակեց աստղերով...:

1871

25. ՏՐՏՈՒՆՁՔ

- Է՛հ, մնաք բարով, Աստված և արև,
 Որ կը պըլպըլաք իմ հոգվույս վերև...:
 Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ հավելուլ երկնից,
 Աստղերն ի՞նչ են որ, եթե ո՛չ անբիծ
 5 Եվ թշվառ հողվոց անեծք ողբագին,
 Որք թրոին այրել ճակատն երկնքին.
 Այլ այն Աստուծուն՝ շանթերո՞ւ արմատ՝
 Հավելուն զկնքերն ու զարդերն հըրատ...:
 Այլ, ո՛հ, ի՞նչ կ'ըսեմ... շանթահարե զ'իս,
 10 Աստվա՛ծ, խոկն հըսկա փշրե հյուսիս,
 Որ ժպըրհի ձգտիլ, սուղիլ խորն երկնի,
 Ելնել աստղերու սանդուղքն ահալի...:
 Ողջո՞ւն քեզ, Աստված դողդոջ էակին,
 Շողին, փըթիթին, ալվույն ու վանկին,
 15 Դու որ ճակտիս վարդն և բույն աչերուս
 Խըլեցիր թրթռումս շրթանց, թռիչն հոգվույս,
 Ամպ տըվիր աչացս, հեք տըվիր սրտիս,
 Ըսին մահվան դռուն ինձ պիտի ժպտիս,
 Անշուշտ ինձ կյանք մը կաղմած ես ետքի,
 20 Կյանք մ'անհուն շողի, բուլբի, աղսթքի.
 Իսկ թե կորնչի պիտի իմ հուսի շունչ

Հոս մառախուղի մեջ համբ անշըշունջ,
 Այժմեն թող որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
 Պլլըվիմ անվանդ մոնչեմ անդադար,
 25 Թող անեժք մ'ըլլամ քու կողքդ խրրիմ,
 Թող հորջորջեմ քեզ «Աստված ոխերիմ»։

Ո՛հ, կը դողդոջեմ, դժգույն եմ, դժգույն,
 Փրփրի անբարս զրթախքի մ'հանգույն...
 Հառաչ մ'եմ հեծող նոճերու մեջ սե,
 30 Թափելու մոտ չոր աշնան մեկ տերե...
 Ո՛հ, կայժ տըվե՛ք ինձ, կայժ տըվե՛ք, ապրի՛մ .
 Ի՛նչ, երազե վերջ գրկել ցուրտ շիրի՛մ...
 Այս ճակատագիրն ի՛նչ սե է, Աստվա՛ծ,
 Արդյոք դամբանի մրուրո՞վ է գծված...
 35 Ո՛հ, տըվե՛ք հոգվույս կրակի մի կաթիլ,
 Սիրել կ'ուզեմ դեռ չապրիլ ու ապրիլ,
 Երկնքի տառղե՛ք, հոգվույս մեջ բնկե՛ք,
 Կայժ տըվե՛ք, կյա՛նք՝ ձեր սիրահարին հերս
 Գարունն ո՛չ մեկ վարդ ճակատիս դալկահար՝
 40 Ո՛չ երկնի շողերն ժըպիտ մ'ինձ չ'են տարս
 Գիշերն միշտ դադադս, աստղերը՝ ջահեր,
 Լուսինն հար կուլա, խուզարկե վըհերս
 Կ'ըլլան մարդիկ, որ լացող մը չ'ունին,
 Անոր համար նա զըրա՞վ աչդ լուսին.
 45 Եվ մահամերձն ալ կ'ուզե երկու բան,
 Նախ՝ կյա՛նքը, վերջը՝ լացող մ'իր վրրան։

Ի զո՛ւր զըրեցին աստղերն ինծի «սե՛ր»,
 Եվ ի զո՛ւր սառուց բուլբուլն ինձ «սիրել»,
 Ի զո՛ւր սյուրեր «սե՛ր» ինձ ներշնչեցին,
 50 Եվ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,
 Ի զո՛ւր թավառքներ լրոհեցին իմ շուրջ,
 Գաղտնապահ տերեք չառին երբե՛ք շունչ,
 Որ չը խըռովին երազքըս վըսեմ,
 Թույլ տըվին որ միշտ ըզնե երազեմ,
 55 Եվ ի զո՛ւր ծաղկունք, փըթիթնե՛ր գարնան,
 Միշտ խնկարկեցին խոկմանցըս խորան...
 Ո՛հ, նոքա ամենքը զիս ծաղրեր են...
 Աստուծո ծաղրն է Աշխարհ ալ արդե՛ն...:

26. ԶՂԶՈՒՄ

(Օր Մը Վերջը)

- Երեկ երբ պաղ քրտանց մեջ
Սև մըրափ մը կ'առնէի,
Եվ թռչնած զույգ մը վարդեր
Այտերուս վրա կ'այրեին,
5 Անշուշտ ճակատիս վրա մահու
Դալկություն մը կը պլպլար,
Եվ մահու թռիչ մ'ունէի,
Լըսեցի մորս հեծեծում...
Բացի աչերըս խոնջած,
10 Մորըս արտոսըր տեսի...
Ո՛հ, ճշմարիտ գորովի
Մարգարիտներ սուտ ու կեղծ...:
Մայրըս անհո՛ւն ցափ մ'ուներ,
Այն սև ցավը ե՛ս էի...
15 Ա՛հ, գըլուխըս փոթորկեց...
Այս սև հեղեղն տըվի դուրս...
Ո՛հ, ներե՛ ինձ, Աստված իմ,
Մորըս արտոսըր տեսի...:

27. ԶՆԵՆ ՊԱՇՏԵՄ

Ճառագայթի ու վարդի
Փթթումներով վեհապան՝
Ես չը սիրեմ սա դեմքը
Սիրո ժպտով մը օծած:

5 Ես չը սիրեմ, երբ կույսի մ՝
Աչերը զիս բուրվառեն՝
Զերթ հուր ամպոց դույզ մը հյուս
Հոնիցը տակ մեղմորեն:

Գիսաստղի սկս հերարձակ՝
10 Ես չը սիրեմ սա վրճիտ
Կույսն, ոյք դեմքեն կը փթթին
Լուսնի դալուկն ու ժըպիտ:

Ես չը սիրեմ՝ հանդիպիմ
Երբ կույսի մը հեղանաղ,
15 Որ եղեմ մը կը բուրե,
Կ'վառե երկինք մը երազ:

Ես չը սիրեմ սա կապույտ
Զույգ մեռկիներն՝ զինովյած,

< * Աչքի նմանությունը առնված >

Ոյք մեկուն մեջ պաշտի նա,
20 Եվ մյուսին մեջ ալ Աստված:

Ես չը սիրեմ սա օտար
Ժրպիտները հուսաշող,
Որք ծաղիկներ են սուա սոսկ
Սրտի անդունդը ծածկող:

25 Ես կը պաշտեմ զ'իմ Պ...
Ինձ կը բավի իր սրտին
Մեկ ճառագայթը միայն,
Եվ մեկ վարդն իր ժրպիտին:

Թեև սե աչքն հեղեղեն
30 Անթիվ աստեղց միշտ բուշներ՝
Իր սե հոնից շուքին տակ՝
Զորս ութ օրն է նա զըծեր:

Հուսինը ո՛չ ներա վարդն,
Եվ ոչ ալ վարդը ունի
35 Ճառագայթումը ներա,
Ճառագայթո՞ւմ սիրողի:

Ես կը դողդողամ իր վրրա,
Նե իմ վրրա գորովի,
Իսկ թե մոռնա՞ զ'իս օր մը...
Ահ, այն օրը քա՛ր կտրի....:

1371

28. ԿՈԿՈՆ — ԾԱՂԻԿՔ ԿՈՒՅՍԻՆ

Լուսափրթիթ շանարե
Զույգ մ'աշխարհներ ես տեսի
Ճառագայթից, բույրերու
Եւ փափկության ու լույսի:

5 Ո՛հ, չէ՛ նոցա պես անբիծ
Իտալական վեհ երկին,
Եթե չ'ունին աստեղց բույլ,
Ամպ ու կայծակ ալ չ'ունին:

Ո՛հ, հավիտյան միշտ կոկոն
10 Կարծես զույգ մը ծաղիկ են,
Բայց նրման կույս սրտերու՝
Կարի քաղցրը կը բուրեն:

Ձեռք կարկառել ս'աշխարհաց
Ակնախըտիղ ու անտես՝
15 Հանդուգն ըլլալ է լոկ քան
Զ'աշխարհակալն Արտաշէս:

Ի՞նչպէս արդյոք կերտեց նա՞
կուսագունդներս այս դողդոջ,
նա աշխարհի քան ըզկերտ՝
20 Մտածեց ոգի տալն կընոջ:

Կը դողգողան իմ շուրթեր
Հըպիլ սիրո այդ խըռով
Կոկոն — ծաղկանց՝ խամբելու,
Արատելու երկյուղով:

25 Այլ որ շուրթերն հանգըղնի
Հըպել հրաշից այդ լուսե,
Կ'երգնում չ'աշխարհն աստեղաց,
Թե նա դա՛ր մը կը ծըծե:

1871

<Պատիւն Աստուծոյ>

29. ՍԵՎ, ՍԵՎ

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց
Եվ թիթեռնի մ'ուներ թևեր,
Վերջալույսի նրման ամպոց
Երազներ հո՛ւր ճակատս վառեր:

5 Արդ սառույցներ դառն արտոսրի
Կը քարանան կուրծիս ներքե,
Եվ բարդք ամպոց սեաթորմի
Կ'ուղեն խեղճել սիրտս ու արև:

Հաղիվ քանի մ'օրերն կյանքիս
10 Ոսկեզօծեց իմ բախտը վատ,
Որո՞նք եղան լոկ օվասիս
Մեղմոզ կյանքիս դառն անապատ

Մենանայի օրեր ցլվերջ
Երբեմն՝ հովտի ծաղկանց լերկնի
15 Չյունափրթիթ ամպերուն մեջ,
Կյանքի մրրուրն ես թափեի:

Ծրծեի սե՛ր, ծրծեի կյա՛նք,
Մինչ վերջալույսն կը հրրահրեր,

«Մնաս բարովի» սա կարմրորակ՝
20 Տըխուր կըրակ լճերկնի բոցեր:

Ունեի ես երբեմն առատ
Վարդեր, առատ աստղեր նույնպէս,
Ճակատագիրս սե տեսաւ շա՛տ,
Բրցուց, քաղեց զ'անոնք սրտես:

25 Ունեի ես իմ սիրուհին,
Որս թեպէտ աչքն էին սե,
Սակայն սըղաւ չը գիտեին...
Հրեշտակ մ'էր նե, հրեշտակ անթե:

Սե երազ մը օր մը դողդոջ
30 Մըղեց զ'իս սե՛ փոսի մ'առջին,
Ուր քար կտրած՝ սիրտ ի թընդոջ՝
Դադաղի մ'աչքս հառած էին:

Այլա՛ղ ներս վարդքն ու աստղերն
կուռ պիտի տար կուլ այն սե փոս,
35 Յուրտ համբույր մը առի ճակտեն,
Ներս վերջին ձոնն էր ափսո՛ս:

Եվ լըսեցի յայնժամ՝ թի թի
Սե սե հողեր կոշտ թնդեցին
Տըխուր քողքին վըրա փայտի...
40 Դըժոխք մ'անեծք այն սե՛ օրին:

Այն ցուրտ հողերն Վ իմ դատարկ սիրտ
Լըցուցին, փոսն դոցեկնուն հետ՝
Եվ աչս աշխարհն ալ անժլպիտ
Դոցեցին իմ անջե հավե՛տ...:

1871

30. ԱՌԻ ՄԱՅԻՍ

Ծաղիկներու մայրիկ դու կույս՝
Ո՞վ իմ Մայի՛ս ծաղկահանդերձ,
Սա երփներանգ ծաղկոքդ հանդերձ
Է՞ր չը բերիր Ծաղիկն հոգւոյս:

- 5 Ո՞հ, միթե կա՞ռ այլ զբւարթուն
Մայիս հոգւո՞ւ Ծաղիկներու.
— Նա փողփողն վերև գլխու,—
Մի դալկահար Մայիս անհուն:

31. ՄԱՆԻՇԱԿ

Ո՞վ մանիշա՛կ, մանիշա՛կ,
Ինչո՞ւ այդպէս գլխիկոր
Նայիս հողին սըգավոր...
Ո՞հ, ինչի՞ այդ նըշանակ:

5 Միթե դու կո՞ւյս մը տեսար,
Որուն աշաց քով կապուտ՝
Ըզբեզ գըտար այնչափ մութ,
Որ կը սըգաս սեահար:

Եթե դու ալ վարդին պէս
10 Ունենայիր դույզն բոսոր,
Կը շիկնեիր, ինչպէս որ
Շիկնեցավ այն վարդը վիս,

Երբ տեսավ օր մը ներս
Վարդերն անբիծ ալուրուն:
15 Շուշանին պէս դալկութուն
Եթե ըլլար քու վրա,

Դժգունեիր որպէս նա,
Ինչպէս որ օր մը շուշան

Դժգունեցաւ անընդհան՝
20 Տեսաւ ձեռներն երբ ներա:

Եւ դեռ ըսեմ... օր մ'երկին
Ամպոտեցաւ... է՞ր արդյոք...
Երբոր կ'ընէր նե աղոթք,
Վերն հառած աչքն ու հոգին:

32. ԻՄ ՀԱՆԴԻՍՏՐ

Եթե մտալի հողակույտիս,
Թուխ — մոխրագուշն լաչեր ներս
Թե ջուխտ մարդրիս թափին իմ վրա,
Զը ցտվաղնիր ոսկերոտիս.

5 Այս իմ հանդիստ.
Իմ լըռանիստ
Այս օթեան
Խաղաղության:

33. ՆՈՐ ՍԵՎ ՕՐԵՐ

Մինչ բռնութեան՝ քնկա՛ն արշա՛ն դարերը,
Աշխարհ մը կտ արցո՛ւնք թափող սարերը,
Արշամբ պղտո՛ր դեռ գետերուն ամուսնքը.
Ձը դադրեցա՛վ դեռ այս երկրին սև սուզը.

5 Ավերակույտն այս տհաճելու,
 Աշխարհ մոխրոց ու նռներու:

Հայ դուցապանց, որ հոն քնկան ի վաղուց՝
Ոսկերտախըն՝ արմատնե՛րն այն վըրիժուց
Ա՛հ, դեռ բողբոջ մը չ'արձրեկած հո՞ղ դարձան...

10 Ուրեմն հիմա ազիք չ'ունի Հայաստան...

 Ա՛յ. դալկահար դու հայրենիք...

— Ե՛վ դեռ Քրդի՞ն ալ խոնարհինք:

Մատախաւղ են հագեր դաշտքն ու լերինքը,

Ձը գեղգեղեր Հայ հովվուհւո՛ւյն սըրինդը,

15 Հայուն համար չը փալիւրլիր ասաղիկը,

Արցունքներով թոռներ հողվույն ծաղիկը.

Դադրեր անմեղ խինդ, թինդ ու պար,

Շողա ազա՛տ Քրդին տապար:

Գողգոթ զմանե առադասաւ զիրդ հարսը,
20 Արտասլաթոր՝ դեմքին ծածկած հուլ վարսը՝
Որ չ'ըլլա թե հանկարծ սիրո մրմունջը
Խափանե վառ Քրդին տափոտ մըռունջը.

Սերը փեսին արչամբ կարմրի,
Հարսը Քրդին կ'երթա գերի....:

25 Մի՛շտ կը ցանե Հայն, չը հնձեր... անոթի՛ր...
Իր դալկահար դեմքեն երկու շիթ կաթի,
Արտասը ու քիրտ մխանդամայն... ս'վ Աստված.
Նա ճաշակե տրամած սրտով ցաւ ու հայ.
Այս տարաբախտ ազգն է Հա՛յը,
30 Մեր արչս՝ւնը, մեր եղբա՛յրը:

Ա՛հ, ստնակոխ Հայուն սիրտը և տաճար
Հրադանն չ'ուս սա կոշտ Քրդին անդադար,
Եվ մեր ներսը չ'եռա՞ր կարմիր մեկ ալին
Կամ մեկ փրփուրն հայրենյաց սուրբ երակին,
35 Որ սառուլցի դերթ որդիներ՝
Մեր աղիքները չ'ենը թոթվեր:

Ի՞նչ սիրտ է այս, որ հոս գամեր է Աստված,
Մինչ չը սիրեր նա հայրենիքը ցաւած...
Չ'ունի ներսը Հայն իր նախնյաց տրտփր,
40 Լըբե՛ր է զ'ինք ճակատադրին Սերսը.
Երես դարձուց Հայն սուսերեն,
«Ահ» ժառանգեց լոկ սլապերեն:

Սառե աշեր, քարե լեզու, ա՞յս մընաց
Բյուր փառքերեն մեր զոռ ու պերճ հայրենյաց,
45 Սեպղըլուխ խումբ մը ագռա՞վ մընաց լոկ՝
Կամ խումբ մը կույր խըլուրդ՝ ըստրո՞ւկ փառքի ս
Ա՛հ, աչն արծիւ ժողովրդեն,
Որ հարվածովի արդ կոշտ Քրդեն:

Ի՛նչ, սե ձեռքեր հըպին վըճիտ ճակատին
50 Հայ կուսիկին նըվիրական լաշակի՛ն,
Դըժոխք մը տարփ թոշնեն վարդը կուսության,
Կարծես ծաղիկ մը կոխկռտեն — դ՛աչս կրկզան,
Ինչպես որ Հայ մը մորթեն,
Կարծեն թե հավ մը մորթեն:

55 Է՛հ, մի՛ վախեր, ասեղ մ՛անգամ պետք չ՛ե մեզ,
Այլ հայրենի սոսկ ըզգացում մ՛աղեկեզ.
Ժանգոտ սուր մը, պատռած դրոշ մը թե չ՛ունինք,
Կուրծերնուս տակ տըրոփող սի՞րտ մ՛ալ չ՛ունինք.
Օ՛ն, ոտքերնիս զարնե՛նք գետին,
60 Հայտնե՛նք մեր ցավը ահագին:

Մեր քերց վարդերն և արևներն մեր եղբարց՝
Մեր տաճարաց խաչերն՝ պատի՛ւն հայրենյաց
Մենք պահանջենք, բարօրությո՞ւն մեր ազգին.
Զ՛ա՛յս պահանջե՛նք՝ զ՛ա՛յս Սուլթանեն սրտազին,
65 Մեր պատիւն ու Քուրդը կ՛ուզե՛նք,
Եվ կամ նորա գենքին դեմ գե՛նք:

1871 <Հոկտեմբեր 1>

34. ԻՄ ՅԱՎՐ

Սուրբ տենչերով լոկ ծառաված՝
Ցամաք գտնե՛լ աղբերքն յամայր,
Ցամբի՛ւ ծաղիկ հասակի մեջ,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

5 Զերմ համբույրով մը դեռ չ'այրած
Սա ցուրտ ճակատքս դալկահար՝
Հանգչեցունե՛լ հողե բարձին,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

Դեռ չը գրկած էակ — փունջ մը
10 Ժլպտե, դեղե, հուրե շաղյալ՝
Գրկե՛ւ սա ցուրտ հեղանույտը,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

Քաղցր երազով մ'հըղի մրափ մը
Զ'անդորրած գլուխս մրրկահար՝
15 Ննջե՛լ հողե վերմակի տակ,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

Հաղնի՛լ հյուղին մուր-անունը,
Ծըծե՛լ նորա մըրուր — օգն հար,
Միշտ ցավի՛ր ը միանգամայն,
20 Ո՛հ, չէ՛ աչնշափ ցւով ինձ համար:

Հեզ մարդկութեան մեկ ոստը դոս՝
Հալրենիք մը ունիմ թըշվառ,
Չօղնաթ անոր՝ մեռնի՛լ աննշան,
Ո՛հ, ա՛յս է սոսկ ցա՛ւ ինձ համար:

1871

35. ՆՎԵՐ ՀԻՇԱՏԱԿԻ
ԱՌՌ. Պ. Հ. ՃԱՆՖԵՍՃՅԱՆ

Հ ՈՒ Շ Ք

Սա խաղաղ Մայր — Օվկեանին,
Ուր փողփողեն ավազք ոսկի՝
Մեր երազոց վառարանին՝
Թեզրեն՝ վարդից մեջ աճյունի
5 Երբ արևը շողշողե,
 Դու իմ սերը միշտ հիշե՛:

Թափուտքե մը կանաչ ու մորչ,
Որոց շուքը սիրեինք միշտ
Նստիլ, խոսիլ շրթամբք դողդոջ,
10 Ծըծել անհագ իրարու սիրտ,
 Երբ տերե մը խարշափե,
 Դու իմ մրմունջքը հիշե՛:

Առավոտներն գարնանային,
Ո՛հ, հորիզոնն ալ վարդավառ՝

15 Յ'այց ելնելուդ ծաղկած մարգին,
Ուր կը գտնեա մորչ չոր մացառ՝
Երբ Թռչնիկ մը ճըռվողն,
Դու իմ իղձերը հիշե՛:

Պաղլար-պաշի ելած ատեն՝
20 Եվ կամ սա՛րը Չամլըճային՝
Սիրո՞ւն վայրեր ուր միշտ արդեն
Ճեմել հոգիք մեր սիրելին՝
Երբոր զեփյուռ մը փըշէ,
Դու իմ հոգին միշտ հիշե՛:

25 Եվ առօրյա աշխատանքն
Վաստակաբեկ վերադարձիդ՝
Եվ կամ սիրո արշավանքն
Դարձած ատեն տըրտփ ի սիրտ՝
Երբ հորիզոնն հրդեհէ,
30 Դու իմ կրակները հիշե՛:

Ամրան գիշեր մ'երբոր գտնեա
Ասաղերն սուստ գլխուդ վըրա՝
Եվ լուսինը լապտեր ընեա
Դողդոջ քայլից գեպ 'ի Մոսա,
35 Երբ շրջազգեստ մը շրշէ,
Իմ մաշած սիրտը հիշե՛:

Տրտում նստած դու պատուհան՝
Հառած երկնից այն սևերես՝
Սև մըտածմանց լոկ վառարան
40 Տժգուշն ճակատդ և աչերդ վես՝
Տըխուր կոշնակ մ'երբ հնչե,
Սըտերմիդ մա՞հը հիշե :

1871 <Հոկտ. 6>

36. Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆՆ
ԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼՎՈ ՎԱՐԴԱՆ ԼՈՒԹՖՅԱՆԻ

Հ Ե Մ Ե Մ Մ ՈՒ Ն Ք

Ո՛հ, երկնքի ժապավեններ՝
Ճառագայթներ՝ միացուցած
էին սրտերը մեր միմյանց՝
Մեր սրտերը սիրանըվեր:

5 Նոքա միմյանցս համար քանի՞
էին անհուն բաց մատյաններ,
Հոն ամեն բառ խորք մը ուներ
Իր ներքեր սիրո, ցավի:

Ո՛հ, կը հիշե՞ս, Չամլըճալի
10 Սարը նստած լո՛ւռ մըխայիներ,
Ուր շուք տալին մեղի նոճիք՝
Սև հովանոցք վշտահարի:

ԸՍթամպուլի կապույտ գոտվույն՝
Վոսիորի ծուփը դիտելինք,
15 Ուսկից և մերթ զ՝անամալ երկինք.—
Ո՛հ, ակործինք լուռ մեր հոգվույն:

Այն հշուսկենները երկնքին՝
Այն ամպերը ձյունաթորմի՝
Մինչ երեկո, ո՛հ, մի առ մի
20 Մեր նայվածքը դըրավհին:

Զ'էինք խոսեր, խոսքն մեր հոգւոց
Անհունությունը կը պղծեր,
Մենք ղերթ երկու տժգույն բոցեր
Իրարու մեջ կ'այրեինք սոսկ:

25 Մեր հոգիքը նռճիներու
Թուխ թիթեռներ էին արատւմ,
Ան՝ ծըծեինք՝ սո՛ւգ անհատնում,
Նաչեինք միշտ երկրեա հեռու:

Անհունությո՛ւն, գերեզմանի
30 Այդ սև կաթը շատ ըմպեցինք,
Քեզ հափրեցուց այդ ըմպելիք,
Նղար երկնից տժգույն որդի:

Քու գալուկըդ՝ զիս ցաւցուց շա՛տ,
Նվ նայվածքըդ վերջին նըվաղ՝
35 Զ'որ ուղղեցիր ինծի, ավա՛ղ,
Բեռացուց յ'իս հիշատակդ:

Երջանի՞կ ես հոգ թե թշւառ,
Զվարթնո թևով լուր մ'ինձ ղրկե,
Ա՛հ, աչս աշխարհն միշտ տաղտուկ է...
40 Յովերու մեծ մայր մ'է աշխարհ:

Ո՛հ, եթե հող ծառի մը շուք
Կա և նորա քով մեկ վըտակ,
Եթե կա հող սե՛ր անապակ,
Կան ապառ օդ, աղատությունք:

- 45 Ո՛հ, կը թոթվեմ ես այս աղտոտ
Ջորձն հողվույս՝ կյանքս՝ մինչ իսկ ալսօր,
Հող կը հագնիմ, հո՛ղ սըղալսր...
— Ա՛հ, ուղտճներս, Վա՛րդան, կա՞ն հող...:

37. ԻՄ ՄԱՀԸ

Եթե տժգույն մահու հրեշտակ
 Լինհուն ժպտով մ'իջնե իմ դեմ...
 Շողիանան ցավքս ու հոգիս,
 Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

5 Եթե սրնարըս՝ իմ ախպար
 Մոմ մը վրախա ու մահադեմ,
 Ո՛հ, նըշուլե ցուրտ ճառագայթ,
 Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթե ճակատովս արտոսրալօծ
 10 Զ'իս պատանի մեջ ցուրտ զերթ վեմ
 Փաթթեն, դընեն սև դադաղը,
 Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթե հընչե տըխտը կոչնակ՝
 Թրթռուն ծիծաղն մահու դժխեմ,
 15 Դադաղս տոնե իր համըր քայլ,
 Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթե մարդիկն այն մահերգակ,
 Որք սև ունին ու խոժոռ դեմ՝

Համասըփոեն խունկ ու աղոթք,
20 Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթ' հարգարեն իմ հողակույտ,
Եվ հեծեծամբ ու սըղալեն
Իմ սիրելիքը բաժնըվին,
Գիտցեք որ մի՛շտ կենդանի եմ:

25 Իսկ աննըշան եթե մընա
Երկրի մեկ խորշն հողակույտն իմ,
Եվ հիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, աչիս ստե՛ն ես կը մեռնի՛մ...:

38. ԻՆՉ ԿՐՍԵՆ

Ինծի կ'ըսեն — ինչո՞ւ լուռ ես».—
«Ո՛հ, միթե բառ կամ խոսք ունի՞
Արշալույսը, որ կը բռնկի,
Զի անհուն է այն ալ ինձ պես»:

5 Ինծի կ'ըսեն — միշտ տխուր ես».—
«Ի՞նչպես չըլլամ, մեկիկ մեկիկ
Թոթափեցան զլիուս աատղիկք...
Արշալույս մը չ'անցալ սրբոսես»:

Ինծի կ'ըսեն — կրակոտ չ'ես,
10 Լըճակի մը պես ես մեռած,
Դալկահա՛ր դեմքդ ու հայեցված».—
«Ո՛հ, հատակն են իմ փրփուրներս»:

Ես ինձ կ'ըսեմ — ժամդ է հասեր,
Քու երկրորդ սև մորդ գընա զոգ,
15 Գերեզմա՛ն, հո՛ն գտնես դու զոգ
Վարդեր, թրթռում, թռիչ ու աստղեր...»:

1871

39. Ա.

- Նրեկոյցան բալն կը սողար բարդիլ խաւ,
Աստեղաղարդ անդունդն հյուսիլ լուռ ու սյաւ,
Տըխո՛ւր ըստւեր, զոր կը ձըգեր իր ետե
Լուսափըթիթ օրն սիրայնոց կարճատե:
5 Կը նըշմարվեր հազիւ երկնի կապուտակ
Գմբեթին խոր փալփլող լալվուչն ջինջ հատակ
Անդրադարձող գիշերվան աստղն անդրանիկ,
Զոր զրկեցին շուտ Վոսփորյան ջինջ ալիք:
Մառը մտնող արփվուչն մարեր հուակ շառալ
10 Սառնամանուտ սարերու վրա քալլ առ քալլ,
Ինչպես հյուծյալ կույսի մ'ականարկ առ դամբան,
Ուր սլարեն ցուրտ ծիծաղք սիրո դառնության,
Ինչպես և իմ դշությալ ականարկս առ արոտ,
Զոր մըթագնեց մառախուղ մի նախանձոտ,
15 Ի՛սկ չը կրցի ընդնշմարել էակն ան,
Զոր զգվինն ճաճանչ, զհիշուռ իրիկվան.
Հողմածածան իր շրջազգեստն ու հոպոպք
Դեղձան վարսից դիրք ուլան շուրջ ոսկի ծոպք,
Կարծես ծաղիկ մ'էր երազի հիասքանչ,
20 Կը կոխկըռտեր այն ծաղկալից մարգագ լանջ.
Թողե՛ք կոխել զի կը փթըթե ավելի.

- Երբոր հովիկն իր աշտեն գուշն պնդանի
 Եվ իր ամբիժ լանջեն առած քիչ մը հոտ՝
 Տանի սփռե անաստաներն ալաղոտ,
 25 Ի՛նչա փթթին ծաղիկներ բշուր առավել.
 Անոր համար ի՞նչ է ծաղիկ փթթեցնել,
 Մինչդեռ սիրո կես դիակներ կը հառնեն՝
 Երբ սև աչքեն սըլաք մ՝ ուղղե բոցեղեն:
- Լուսինն արգեն կը քողաղզեր՝ պըճներ զինք
 30 Նուրբ ամպիկով, ուսկից ուսան թրքուհիք
 Ծածկել իրենց դեմքն հաջադով նրբաթել,
 Անոր նրման տժգոյն ըլլալ և դյութել:
 Լուսի՛ն, զըտիր լույս ցողելու ցածուն հյուղ,
 Ուր գեթ ցամքած է կանթեղին առկայծ յուղ-
 35 Մի՛, մի՛ սորվիր դաղջ արեկն ձըմեռվան
 Մոռնալ հյուղն, ուր ամայի է վառարանն,
 Եվ լոկ սրտերն հոն կը մըխան հուսահա՛տ...
 Ծագե հյուղին այն՝ բանաստեղծն ուր աղքատ
 Ինք լույս, կըրակ ոչ մեկն ունի զըրելու.
- 40 Սարն իր աստեղց թո՛ղ, զըղյակն ալ ջահերու,
 Դընա՛ ցողիլ լույս տընակին այն ցածուկ,
 Ուր մայր մը զիրկն առած կաշտառ մի մանուկ՝
 Ցույց տալ կ՝ ուզե քեզ Աստուծո զերթ պատկեր,
 Դու որ միայն սիրահարաց ես լապտեր:
- 45 Տերեներուն մեջեն արծաթ լի լուսինն
 Կը դիտեի՝ ինչպես որ դեմքն հարս կուսին՝
 Երբ կը ծածկե քողքն հիմենյան ոսկեթել,

Ո՛հ, կարծես թե նե երկնային
Զրվարթուն մ'էր վար իջած՝
Հույս սփռելու, սեր բուրելու,
20 Խրոտվելու սրտերն այրած:

Այլ շրգիտեմ թե ինչո՞ւ
Կրկին աչերըս հառած՝
Իմ թերթիկիս վերա միշտ՝
Սիրտս էր ամբողջ խրոտված:

25 Մի՞նչե մեկ մ'ալ նաւաստին
Խռպոտ ձայնով մը գալով մոտ,
Բսավ. «Հասանք յՅուսկյուտար,
Այ ի՞նչ նստեր ես դու հող»:

Վեր վերցուցի աչերըս,
30 Ոչ ոք տեսի մեջ նավին.
Մինակ էինք երկուքնիս,
Մեկ մ'ես, մեկ մ'ալ... նաւաստին:

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ՏԱՂԵՐ

1. ՀԱՅՈՒՂԻՆ

Աշնան մեջ էր, երեկո մը
վերադարձիս յՅուսկյուտար,
Օդը սլարդ էր, հողմը մեղմիկ,
Մովուն ջուրերն ալ հանդարտիկ:

5 Շողենավին սարավանդը
նըստած անկյուն մ'առանձնակի՝
Ուշադրությամբ ես նույն օրվան
Լըրագիրները կարդայի:

Մեկ մ'ալ հանկարծ սանդուխեն
10 վեր ելնելու ոտնաձայն մը
Շրփոթեց դիս և աչերս
Դարձուցի դեպ չայն կողմը:

Հայուհի մ'էր վեր ելնողն,
Բարձրահասակ և գեղադեմ.
15 Անցավ մոտեւ նե սիգաճեմ,
նստավ անկյուն մ'ինձ դեմ առ դեմ:

Ո՛հ, կարծես թե նե երկնային
Զրվարթուն մ'էր վար իջած՝
Լույս սփռելու, սեր քուրեկու,
20 Խըռովելու սրտերն այրած:

Այլ չըզիտեմ թե ինչո՞ւ
Կրկին աշերըս հառած՝
Իմ թերթիկիս վըրա միշտ՝
Սիրտս էր ամբողջ խըռոված:

25 Մինչև մեկ մ'ալ նաւաստին
Խռպոտ ձայնով մը գալով մոտ,
Ըսավ. «Հասանք ՅՅուսկյուտար,
Այ ի՞նչ նստեր ես դու հող»:

Վեր վերցուցի աշերըս,
30 Ոչ ոք տեսի մեջ նստիլին.
Մինակ էինք երկուքնիս,
Մեկ մ'ես, մեկ մ'ալ... նաւաստին:

- Ահա սրանայ օրն երջանիկ՝
 Ի յիշատակ ոսկեղենիկ,
 Յոքում լըցան հէք հոգւոյս իզձք,
 Ետուն տեղի սրտէս թախիժք,
 5 Թարմացան հոյլ վարդը ոսկեփունջ
 Կենացս պատեաց բուրում զիմ շուրջ,
 Եվ կարէ ոչ սրտիկն իմ վառ՝
 Դու գոհ, յագիլ լոկ 'ի կիթառ,
 Զհոգիդ ըզսիրտ եւ ըզբարիս,
 10 Դու որ յարատար զհիքօք փարիս,
 Փրկչին մերոյ արձան տիտար՝
 Փռլթ թշուառաց 'ի մըխիթար,
 Դու որ սփռես զդամբանօք վարդ,
 Տաս ցոյց զերկին յակնարկ զըւարթ,
 15 Երգես սոխակ 'ի գիշերի,
 Ո՛հ, ի գեղգեղդ սոսկումն ցըրեմ
 Գերեզմանաց խօլ արհաւիրք,
 Պարդես զբարեաց զյաւէրժ երկինք:
 Քե՛ւ, քե՛ւ շնչեմ ես յայս յաշխարհ,
 20 Եւ քոյդ 'ի շունչ մըխիթարար
 Սիրեկեացս խոր փակեցան փոսք,

Աստեղք յերեւ գտն լուսահոսք,
Յորչափ են թիւ՝ կեա՛ց առ յապա
Աստեղաց վառ՝ ցորչափ նորա,
25 եւ ի յալիսըդ ձիննափառ
Ըսփոփենս զհէքս հոգեբարբառ,
եւ ի դամբանս եկ առ ի գութ՝
Ըզփըրկութեան մնչիլ զաղօթ:

Տ ԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

1. ԿԸ ՍԻՐԵՄ ԶՔԵԶ

Ո՛հ, ո՞վ ես դու, սե՞ր, երկնային շո՛ւնչ կամ հո՞ւր,
Քու սե անո՞ւշ աչերդ շունի գիշերը,
Վարդը շունի քու լանջդ ամբիժ ձյունաթույր,
Կուսին շունի քու վարդադուլն աշտերը:

5 Յայգն՝ աստղերուն փաղփուռն, լուսնուն սիրադեմ,
Յերեկն՝ ալյաց, ծաղկանց ժըպտիս, մեկուն... գեթ.
Իսկ քեզ համար ես արցունքով կաղոթեմ,
Դու չես շնորհեր նայվածք մ'իսնձ սե աչերեդ:

Արդյոք էա՞կ մ'ես, թե երկնից զըվարթուն.

10 Կը նախանձին գեղուդ վըրա վարդ, լուսնակ,
Զայնիկդ ապշած լըսելով քաղցր ու թրթռուն՝
Նոճյաց խորերն կը սգա լըռին լուսինյակ:

Այլ ի՞նչ քաղցր է, եթե ըլլամ ես ղեփյուռ,
Եվ դրզվելով մազերդ խարտյաշ ու անոսր,

15 Տամ շունչս հուշիկ աշտերուդ վրա վարդասփյուռ,
Սըրբեմ, եթե կա աչքերուդ մեջ արտոսր:

Պարտեղիդ մեջ իցի՞վ թե վարդ մ'ըլլամ ես,
Եվ երբ դու գաս առավոտուն ժըպտով պերճ,

Որ քու աշտերդ կարմիր գունովրս ներկես,
20 Թոռմիմ... փափկիկ ձեռքիդ մեջ տամ կյանքիս վերջ:

Երանի՜ թե վըտակ մ'ըլլամ ես վըճիտ,
Եվ երբ հուշիկ նըստամ մոտ իմ եղերքին՝
Պատկերանա հայելույս մեջ քու ժըպիտ,
Պըղտերելով կապույտ ալիքըս ցամփին:

25 Այլ ոչ, ա՛նդութ, եթե ունիս սիրահար,
Իցի՜վ թ'անոր գերեզմանին վեմն ըլլամ,
Եվ հոն թափած դառն արցունքներից ծրծեմ հար,
Ըզգամ դեմքդ... այլ ոչ, թեպետ վեմն, այլ կուլամ:

Ո՛հ, դու սիրե, զըզվե, ժըպտե, Հայ աղջիկ,
30 Քեզի համար պիտի մեռնիմ, թո՛ղ պլպլուն
Արցունք մ'հեղու դադաղիս վրա սե աշիկդ,
Տըխուր շիրմիս վերե երգե թո՛ղ պլպուլն:

- Աշնան տրժգույն գիշեր մըն էր ձմրահուտ,
 Կը ցոլային երկինքն աստղեր բյուր՝ աստուղ,
 Զոր թերթերուն խորերն լուսինն իր բեկրեկ
 Շաղն կը ցողեր՝ ամրան վարսիցն աղերեկ.
- 5 Շամբին մեջ թարմ կը թափալեր վըտակը,
 Փողփուն աստղեր կը շողային հասակը,
 'Ի անոր ալյացն հեշտիկ մրմունջը միայն
 Սիրս քնարին վերջին լարին էր ողբ՝ ձայն...
 Այսօրը կ'սուլեր տերեւներուն մեջ թեթի,
- 10 Դեմքիս վըրս կը սահեցներ շղարշի թև.
 Նա իր շնչովն գիս գոհ ընել կը կարծեր,
 Բայց կարծարծեր սրտիս սիրուն վառ կայծեր:
 Ողի մ'անցավ սրբտես, շթողուց հոն ըստվերն՝
 Հիշատակ մը... միայն գիտէն աչս աստղերն...
- 15 Համբուրից տխուր հիշատակ մ'էր սյուրին շունչն,
 Իր դողդոջ ձայն տերեւներուն աչս շրշունջն.
 Անուշ ժըպիտն ու վեհ նայվածքն աչս ալին,
 Մեռաբս վարսերն սե հողին տակ կը հալին...
 Տրժգույն ճակտին տըխուր պատկերն շայս լուսին...
- 20 Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տրվի թե կուսին...
 Կը սիրե նա, նայվածքիդ մեջ կը թռչնի...

- Ոխի մեջ՝ քար, սիրո մեջ՝ վարդ, սիրտ մ'ունի...
 Անուշ աչեր, ժըպիտ, արցունք տեսա լսի,
 Կուրծքս վարսեր լանջ մ'ըզգաց սիրատրուի.
 25 Սիրո մրմունջ՝ հառաչ լսեցի բեկբեկ խոսք,
 Դողդոջ ու դիրդ սլաղ ձեռք մ'ըզգաց ձեռքըս սոսկ.
 Թեերուս մեջ լույս մը՝ հով մը մարեցալ...
 էակ չէր նա, այլ սեր, հուր, շունչ, ժըպիտ, ցալ...
 Ըստվեր մ'էր նա, որ սահեցալ դերթ թախիծ,
 30 Բայց կանդ առաւ՝ փոս մը, քար մը ցըցուց ինձ՝
 Հիշատակ մը՝ գերեզման մը՝ սուրբ սափուր...
 Ուր կը հաժի հեկեկով սիրտս ցողաթոր...
 Երանի թե ըլլամ ես շիթ մ'արտասուք՝
 'ի անհետանամ դամբանիդ բով սիրտսուդ,
 35 Եվ կամ թե խոտ մ'ըլլամ ու հոն ես ցամբիմ...
 Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ արվի թե կուսին.
 Դարեր անցնին շուրջ պիտի չը մեռնի,
 Արցունքներով կյանքըս պիտի ուշ թոռմի,
 Շիրմիդ վարդերն դեռ չը թռնած դրբկեմ քեզ,
 40 «Կյանք կուտաս սիրտ թե տաս» ըսին ետեւս...

3. ՄՆԱՍ ԲԱՐՅԱՎ

Առտու մը դեռ մթնշաղ
Կը ծավալեր շող ու շաղ,
Ծաղկանց մեջ քեզ տեսա ես,
Կը ժպտեր լուսնոս պես:

5 Աչերդ սիրո ատրուշան,
Մատներդ էին գիրդ շուշան,
Այտերդ վարդի նոր թերթեր,
Նայվածքեդ ծներ նոր եթեր:

Սիրտըս թըռաւ ոտքիդ տակ,
10 Սիրեցի քեզ, իմ հրեշտակ...
Սիրով եղան ձյուն մաղեր,
Ըսին՝ կյանքը երազ էր:

Մինչդեռ դու չես սիրեր զիս,
Միշխեր գոնե տկար սրտիս.
15 Ուր որ երթամ դեմքդ ինձ հետ՝
Նայվածք չէ այդ... մահո՞ւ նետ:

Երբ անտառին խորն նըսեմ
Կերթամ լալ՝ լուռ մենաճեմ,

Դարձյալ հոն կը գտնեա պիս,
20 Տերիներեն կը խոսիս:

Երբ առկակին եղերքը
Նըստիմ սփոփել իմ վերքը՝
Դարձյալ դու կը գտնեա պիս,
Ալլայ մեջեն կը ժպտիս:

25 Երբ լեռները կը փախչիմ,
Որ չը տեսնեմ քեզ, հանգչիմ,
Հողմույն մեջեն կը խոսիս,
Թե՛ դու բնավ չե՛ս սիրեր պիս:

Լուսնի լուսով գիշերը
30 Երբ ցողեն իմ աչերը,
Դարձյալ դու կը գտնիս պիս,
Աստղերուն մեջ կը ժպտիս:

Իսկ գերեզման երբ մտնեմ,
Քեզ հոն պիտի չը գտնեմ...
35 Մնաս բարձա՛վ... Հայուհիս,
Անդս՛ւթ, արցունք մ'ալ չունիս:

Հ ԲԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԽՈՍԱՐԱՆ

Այս օրերս Սամաթիա սուլն «լուսարանին» կարեորությունը զգաց և «գործադրեց»¹⁾։

Շատ քիչ անգամ տեսնված է զգալ և գործադրել բառերուն համընթացությունը, որուն շարժառիթին վրա սրիշ միջոցով կը խոսինք։

Սամաթիա սուլն հառաջագիմության քայլափոխին մեջ ալ անդրանկության պատկը ընդունեց, Սամաթիա նյութական մոխրին տակ վառ պահեց բարոյական կայծը, և այսօր փլատակաց մեջն իր հարվածյալ գլուխը վերուցած «ԼՈՒՅՍ» կը պոռա. ստակ կուտա, մինչդեռ հովեն խարխուլ հյուղակին հողե կանթեղը կանուխ կը մարի. կաշխատի, կը հոգնի, կը մսի, կը բրանի իր գավկին բարոյականը և ապագայն վաստակելու համար։ Վերջապես Սամաթիո թողը մյուս թաղերեն ալեյի ձայն, հուր և ձիգ կարտահայտե և ապագային մեջ ալ դաստիարակ մայրեր կը խոստանա յամոթ մյուս մեծ և հարուստ թաղերուն։ Սամաթիացին զգաց, որ ազգի մը դաստիարակության և հառաջագիմության աղբյուրը կիրթ մօր ստինն է, զգաց և գործադրեց, աղջկանց վարժարան մը կանգնեց անձնվեր և աղգասեր անձի մը ջանքով²⁾ և ահա այսօր ալ վե-

բաժնուկյան առճարին մեջ ուրիշ լուսեղեն սլուն մ'ալ
կանգնեց:

Խոստարան:

Այս բառը միմիայն եվրոպական թերթերու մեջ գրեթե կը
կարգաչինք, այս հարկը Սամաթիացին ղկաց, այս հարկը
Սամաթիացին ունեցավ:

Խոստարանը ազգային խնդրոց բաժարան և գաղափար-
ներու կրթարանն է, հառաջագիմուկյան բաժակ մը, ուր
մրուրը հլութեն կը դափ:

Խոստարանն իր մեջ տպագրւոյն նախադրաց ձայներն ունի:
Սկզբունքներու բնդհարումը լույս կը ժալթքե. հոն կը սրվին
գաղափարները, հոն կը ցրվին սխալ բմբռնումները, հոն կը
փթթին հանճարները, հոն կուղղվին կարծիքները, հոն կը
հլուսվին զեղեցիկ միտումները, հոն կը կառվին միտքն ու
սիրտը, հոն կտրտահաչափ լույս և կաւ, վերջապէս հոն կը
կազդուրի ներկայն և հուսադրվի տպագրւոյն:

Լուսավորութեան կանթեղին յուրը մեր բիրտն է, եթէ մեր
հուրը մարի, այն ալ կը մարի:

Ուրեմն աշխատինք, որ բրանինք, առանց հոգնելու չըզ-
գացվիր այնչափ հանգստանալ: Բազմաթիւութեան: Սամաթիո
Պոլսո արտարձաններուն նախնի Աթենքը եղած է, պետք է որ
Պոլսո մշտն թաղերն ալ տնոր շաղկին հետեին, այլ բնդհա-
կառակը տնոնցմէ շատերը վարժարանաց ուրիշ կարևոր հար-
կեր հարելու տեղ, նույն իսկ վարժարաններն ալ տնկուրդ ու
կիսափակ պահելու տնօրոյթ ու մուր վիճակի մը մեջ կը ծը-
փան. (բարեհույս եմք որ Ամեն. ս. Պատրիարքի³) ևռանդուն
ջանքովը տգրասիկ և տնտարբեր թաղերու այս թշվառ կա-
ցութեանը բիշ ժամանակէն կը կերպարանափոխի):

Շատերնիս զրեթե կզգամք, որ խոսարանք վերոհիշյալ հառաջագիմության ջահերը կարտագրե. ուրեմն ինչո՞ւ կը դանդաղինք չորաքանչյուր թաղի մեջ խոսարաններ բանալու, ո՞վ կարգելի մեզ — ոչ մարդ և ոչ օրենս:

Թատրոնին ծուռ նայեցանք՝ պատճառելով, թե սիրալին դեպքեր կը գործադրվին թատերաբեմին վրա և անոր քաղաքակրթական և բարոյական օգուտներուն աչք զոցեցինք, երեսն ձգեցինք բարին ու շարը, արդարն ու անիշավը, վսեմն ու նվաստը և աշխարհային դարձվածքներն և գաղտնիքները մեր առջև պարզող այն դեղեցիկ տեսարանը թողուցինք որ մթագնի, հավիտենական սեր մրմնջող այն սրտաշարժ քնարը թողուցինք որ փռշտի, թեպետև հոն զգացինք հին զխոս անկումը և նորին վերականգնումը:

Վերջապես այս հարկն ալ փակեցինք կամ քակեցինք:

Պատճառ՝

Վասնզի թատերաբեմին վրա դերասանուհի մը «կը սիրեմ գրեզ» կըսե եղեր: Խեղճը չէ կարող նշմարել այն արցունքը, զոր այն խոսքին վրա հեղինակը թափած է և արուստանողն ալ կը փղձկի գուցե:

Բայց վերոհիշյալ «բժախնդիր» հին գլուխը «օրթաօյնիկ»¹⁾ և ուրիշ խաչատուակ ներկայացմանց հանդիսատես կրլլա եղեր — այդ հոգ չէ...

Թատրոնը իրեն չը հաճախելուն երկրորդ պատճառ մ'ալ ավելցուց հետո՝ ստակ:

Թատրոնը թեպետ ինկավ, բայց նորեն հոգի կանոն²⁾, վասն զի իր փլատտակին մեջ դեռ լուսը պլպլաց:

Գալով խոսարանին՝ իր բեմին վրա առ այժմ ոչ կին (բայց կը փափագինք որ ունենա) և ոչ դրանը մեջ ստակ ունի

(Ավագաղբյուրի մերկ զավակաց նկարագիրը⁶) եթե միաբեր-
նիս բերենք, պիտի ըսենք թե այն ստակին վրա, որ արցունք
կը կաթե՝ նա սրտի հատոր չէ)։

Ինչո՞ւ ուրեմն մյուս թաղերն ալ չեն շարժիր այս ապահով
«խոսարանին» կառուցմանը ձեռնարկելու՝ փոխանակ դիշեր-
ները երեկույթներու և կիրակի օրերը սրճանոցներու մեջ անօ-
գուտ և անգործագրելի առարկություններով և խնդիրներով
զբաղելու (խնդիրները եթե ազգային կամ օգտակար ըլլան,
ստոր խոսք չունինք)։

Գաղղիո կայսրուհւոյն և Ավստրիո կայսեր եկած ատեն
ներկայացման խնդիր մը հուզեցինք և այն խնդրույն մեջ չը
հաջողելովնիս⁷) ազգին արժանապատւության վնաս մը եղած
ըմբռնեցինք, մինչդեռ անդին քյուրտերը մեր եղբայրները
հարստահարելով և անոնց սրտաճմլիկ ճիշերը մեզ հասած
ատեն անտարբեր կենալով, այս՝ թե մարդկության և թե ազ-
գության արժանապատւությանը վնասող կացության մեջ ան-
հաջող և պարսավելի դեր մը կատարեցինք և դեռ կը կա-
տարենք։

Ասկե կրնա՞նք հետեցնել, թե հայը փառք մը կտենկալեր
այն ներկայացմանց մեջ — ոչ, այլ կրնանք ըսել, թե հայը դեռ
իր արժանապատւության կետերուն լավ վերահասու եղած չէ։

Խոսարանի մեջ այս և ուրիշ տեսակ խնդիրները կը հուզ-
վին և կը պարզվին, առանց ազգային թերթերուն կարոտելու
և հեղինակ մը իր գրածը կարդալով ավելի ազդում և զգացում
կը պատճառե, որչափ ուրիշ մը զայն կարդալով. առաջինը իր
ողին շատերուն կը ներշնչե ու կը ներգործե, իսկ երկրորդը
միայն իրեն (այն ալ պակաս)։

խոսարանը կանոնավոր և համեատ վիճարանության բեմ մը կը ներկայե:

Հրապարակային լավ կամ դեշ խոսք մը արդշունք մը կարտադրեն մեկին կամ շատին նկատմամբ:

Խոսարանին մեջ գաղափար մը անդորր կարտահայտիր, ալ կամ պիտի դարնե և կամ պիտի զարնվի և, ինչպես վերը քսինք, ալս հարվածեն լուսս մը պիտի բխի, ալս լուսսը պիտի ծավալի, ալս լուսսը պիտի խմորի և մեր գլխուն մեջ կեդրոնանալով, մեր ճակատը զեղուլ և ալրել պիտի սկսի, և ալն տանն պիտի բսնք, թե «մեր գլուխները տկար են ալս լուսսը գսպելու համար, կամ աշխատիլ հարկ է և կամ «մեռնիլ», պիտի գգանք, թե մարդ և ազգ ենք, և հարկ է գործադրել ալն բաները, գոր պահանջեն ալս երկու մեծ սկզբունքները: Հոն պիտի սովրինք հավասարութշուն, ազատ մտածում, բնկերականութշուն, եղբայրութշուն, վերջապես բոլոր մահու և կենաց խնդիրները իրենց հեռեանքներովը մեր առջև պիտի գսվին և ալն առեն քնտրումնիս քնդհանուր և ազատ պիտի բլլայ, միտանղ պիտի վիճինք և պիտի վճռենք, վերջապես, հալը հոն պիտի ամփոփի և պիտի սփոփի:

Երագիրները խոգիր մը կառաջարկեն և խոսարաններու մեջ նույն խնդիրը կանոնավոր վիճարանության ենթարկելով, կը պարզեն և կը գործադրեն:

Երագրաց միջոցավ ազգօգուտ խնդիրներ շատ առաջարկված կան, բալց միջոց չըլլալուն պատճառավ անգգայութշուն մտտախուզին մեջ թավալած ու թաղված են:

Խոսարանը աղգային թե առաջարկության և թե գործադրության կեդրոնականութշունը իր մեջ կը պարունակե, և բա-

նի որ հասարակաց կամքը կը հագի, ուրեմն ազդին տարտամ
վիճակն ալ կը հանգի:

Կարծեմ մերովսանն կրցանք բավական բացատրել խո-
սարանին կարևորությունը և արդյունավոր արտադրությունը:

Ուրեմն մյուս ազգային թաղերուն նախանձոտ նայվածքը
կը հրավիրեմք⁸) նախաքաջ Սամաթիո խոսարանաց և հառա-
ջագիմությանը վրա:

Մենք, երիտասարդներ, մենք պիտի հանդիսանանք լուսո
գրողակիրները, թող մեր ալևոր հայրերը ապագային աստղը
իրենց կենաց սև կամարին վրա նշմարելով գոնե իջնան աչն
անցելույն փոսը: Ինչպես որ մենք մեր հայրերուն նախապա-
շարյալ գաղափարներուն վրա կը խղճանք, մեր պալականերն
ալ մեր գաղափարներուն վրա պիտ խղճան, որոնք դեռ հին
զլիո մը մրուրն ու մնացորդն են. սրբենք մեր ճակատը և ծա-
վալենք մտածումնիս հոն, ուր որ կը հասնի:

Ահա մեզի աղքատության մեջ հառաջագիմության միջոց
մը, ձեռնարկենք, քանի որ գործադրելի և դյուրամատչելի է:

Պիտի խոսինք՝ ինչ որ կզգանք, պիտի տանք՝ ինչ որ
ունինք:

Ինչո՞ւ դանդաղինք աչն խնդրոց և ձեռնարկաց մեջ, եթե
սուանց մեր կենաց վնաս մը առթելու՝ մեր և ապագային բա-
րոյական և նյութական կյանքը կապահովեն:

Ուրիշ առթով դեռ կը խոսինք:

2. ԹԱՏՐՈՆ

Ամեն հիմնարկություն և սկզբնալուրջություն իր հաստատությունը ունեցած օրենս՝ կունենա նաև իր հակառակորդներն ալ, որոնք զանի խորտակել ու անհետացնել կուզեն. ուստի այն հիմնարկությունները, հակառակորդաց կամացը չը զոհվելու համար, պետք է անոր հիմերը խիստ զգուշությամբ և ավելի ամուր կերպով հաստատվին՝ որ ո՛ւրից փոթորիկի մը բռնված ատեն, եթե յուր մասնիքներն ալ խորտակվին, զոնկյուր հիմերը հաստատ մնան:

Մեր մեջ բավական ժամանակի ի վեր բազում հաստատություններ եղան, բայց դժբախտաբար ասոնցմե շատերը անհետ եղան ի շնորհ հակառակորդաց (ինչպես խոսարանի հաստատությունն ալ, որ իր ծնունդը առած օրեն իր թշնամիներն ու հակառակորդներն ունեցավ՝), բայց ասոնք լավ գիտնալու են, թե ամենափոքրիկ վնաս մը կամ արգելք մը չը պիտի կրնան հասցնել, քանի որ անոր հիմերը ավելի հաստատ և խիստ խորը ձգված են ժողովրդյան սրտին մեջ). այնպիսի հաստատություններ, որոնք հառաջագիմության շավղին հետևող սղղի մը նախաքայլերն են և առանց անոնց՝ հառաջագիմությունը անկարելի է:

Ո՞ւր են այնչափ աշլեաշլ նպատակներով կազմված ընկերությունները, ի՞նչ եղան ատոնք, և ի՞նչ արդյունք կրցին

հառաջ բերել,— ոչինչ, այլ մեկ մեկ անհատի կրից և թշնամացը ղոհվելով, անհետացան՝ առանց արդյունք մը հառաջ բերելու և ահա ասոնցմէ մինակ Հայկական և Անձնվեր ընկերությունները դեռ հաստատ կեցած են²), որոնք մեծապէս օժանդակեցին ազգին և դեռ կօժանդակեն թէ բարոյապէս և թէ նյութապէս:

Այս հաստատութեանց կարգեն է նաեւ թատրոնի հաստատութիւնն ալ, որ երբեմն ղանաղան թշնամիներէ պաշարովելով, նախատվեցավ, բամբաստվեցավ և վերջապէս աչնալիսի վիճակի մը հասավ, որ միշտ խափանվելու երկյուզը կազդեր ճշմարիտ թատերասերներուն. և ահա դեռ այդ անորոշ և տատանջալ վիճակովն է, որ կը շարունակվի մինչեւ ցայսօր:

Թատրոնը հայելի մ'է, որուն մեջ մարդս կրնա իր ճշմարիտ պատկերը տեսնել և որով իր վրա նշմարած անհաճ տեսքերը անհետացնել և մաքրել, իսկ դերասաններն ալ մեկ մեկ դաստիարակներ են, որ ամեն աստիճանի մարդոց ճշմարիտ պատկերը կամ բարոյական և լավութեան հետեանքները ներկայացնելով, մարդուս բարոյական դարդացմանը պատճառ կըլլան. ուստի, սրտի և մտքի բարոյական զարգացմանը փափագողը պետք է թատերասեր ըլլա, կամ աչն, որ թատերասեր է՝ ուրեմն բարոյականութեան ծավալման ալ փափագող է:

Ամեն լուսավորչալ ազգ՝ այս ճշմարտութեան համոզված ըլլալնուն, քանի քանի թատրոններ և թատերական խումբեր ունին իրենց մեջ, որոնք միշտ պետք ևզած քաջալերութեան արժանացած ըլլալնուն, կարողացիր են օրինավորութիւն պահել և հառաջադիմել, և ասով ժողովրդեան համակրութիւնն ալ դրաված են:

Մենք, որ իբր լուսավորչալ ազգ կը պարծինք և միշտ հառաջադիմութեան քայլեր առնելու կաշխատինք, այս ճշմարտութիւնը, որ ինչպէս ըսած էինք, թե հառաջադիմութեան միջոցներեն մեկն է, իբր երեակայութիւն մը կը նշմարենք և թատրոնը ոչ թե բարոյական և օգտակար հաստատութիւն մը, այլ իբրեւ գրոսատեղի մը կը նկատենք, և ահա ասոր համար է, որ մինչև ցարդ օրինավոր Հայ թատերաբեմ մը ունեցած չենք:

Ժամանակ մը Արեւելեան տնուն թատրոն մը ունեինք: Ասիկա մեկ քանի տարի շարունակ Հայ ներկայացումներ տալով՝ կրցավ հասարակութեան ընդունելութեանը և քաջալերութեանը արժանանալ. բայց հանկարծական արկած մը զանի իր այս ընթացքին դադրեցուց³):

Բայց և այնպէս. երբեմն երբեմն այլևայլ անուններով թատերական խումբեր և վարչութիւններ տեսնուեցան⁴), որոնք նույն թատրոնը դարձյալ վերականգնելու հուսով աշխատեցան, զոհուեցան և վերջապէս վնասուեցան թե բարոյապէս և թե նյութապէս, բայց, ավա՞ղ, որ իրենց այս աշխատութիւնը, որ նյութական օգնութեան կը կարոտեր, բնավ քաջալերող չեղավ. այն ժողովուրդը, որ խիստ դեշ օգերուն անգամ հեռավոր տեղերէ խումբ խումբ թատրոն կը հաճախեր, կարծես այն ատեն այլևայլ պատճառաբանութիւններով անտարբերութեան մեջ թաղվեցավ և սկսավ անտարբեր աչոք դիտել, մինչդեռ մեկ քանի տարի հառաջ իբր լուսավորութեան նախաբար մը և ազգութեան փառք մը կը համարեր:

Ի՞նչ շահ կրցանք ունենալ ասկէ, ոչինչ, բայց եթէ նուրբ խումբերը անօգնական մնալով, տեղի ունեցած մեկ քանի անտեղութեանց ու ապօրինավորութեանց առաջին առնուլ ան-

Վարող եղան և ասով ժողովրդյան այն անտարբերությունն անվատահուժյան փոխվելով՝ ալ յոր փափաղը բռնորովին մարեցավ, թատրոնի վրա ունեցած դադափարը խանդարեցավ և Ահեկյաճ անունն ալ իր դիրքովը մեկտեղ Ալզազաբի փոխվելու դժբախտությունը արժանացավ⁵⁾։

Ի՞նչ օգուտ կրցին ունենալ այնչափ զոհողությունները, աշխատությունները և ժողովրդյան այն փափաղը. — ոչինչ, բոլորն ալ հօգս ցնդեցան, և անոնց հիշատակները միայն կեցած են այսօր, և որոնք միշտ ցավ կը պատճառեն ճշմարիտ զգացման տեւ եղողներուն։

Ահկը, մեկը կար միայն⁶⁾, որ թատրոնի վերականգնության կարծես ի բոլոր սրաւ ուխտած՝ առանց վարանելու ամեն միջոց ձեռք առավ, զոհեց իր անձը, իր կյանքը, իր քսակը և վերջապէս զոհեց ամեն բան՝ ինչ որ իրեն սիրելի էր, և ահա ի շնորհս անոր, գրեթե կես-Հայ թատրոն մը ունինք այսօր Օսմանիե անվամբ⁷⁾, բայց այն ալ անորոշ վիճակի մը մեջ։

Ուրեմն ինչո՞ւ չենք քաջալերել զանի, քանի որ մեզի վիառք ու պարծանք համարվող շէնքի մը հաստատությանը և անցյալին մեջ տեղի ունեցած նախատինք մը մեր ճակատին վրայն սրբելու համար ամեն ջանք և զոհողություն չի պահնար։

Անք խիստ բժախնդիր բլլալով, ամեն բանի մեջ օրինավորություն կը բնառենք. այո՞, օրինավորությունը միշտ հարգելու է, բայց սա ալ գիտնալու է, որ առանց կողմնակի պարտավորությունները ի գործ դրալու՝ օրինավորությունն ալ անկարելի է։

Անք թողլով մեր հայկական ներկայացումները, կը դի-

մենք օտար թատրոններ, որ մեզի բնաւ օգուտ մը չընենէն զատ՝ մեծ ամոթ մ'ալ կրնա համարվիլ, քանի որ մենք մեզի համար թատրոն մը ունինք. այո՞, թողլով մեր թատրոնը կը հաճախենք հոն, որովհետեւ օտար թատրոնները ավելի զարդարուն են և դերասաններն ալ ավելի հաւաքագեմ, որովհետեւ մեր թատրոնը խիստ աղքատ է և դերասանները տկար, հետեւաբար՝ տալօրինի. կուզենք որ մեր թատրոններն ալ օտար թատրոններու նման ըլլան: Զարմանալի պահանջում. ենթադրենք պահ մը, թե ներկա թատրոննիս յուր այս կազմն ի կազմն ընթացքին մեջ անգամ, պետք է ամենայն կերպիւլ անոնց փաշտենութեանը ունենալ. — շատ աղեկ, — այն անձը, որ ամեն զոհողութեան և վնաս չէ խնայած և յուր վնասը զոցելու համար օտար ներկայացումներ տալ ստիպվեցաւ, ալ ավելի ծախքեր ընելու համար որո՞ւ վստահի, (բայց դարձեալ նույն անձն էր, որ կատարյալ սիրահարի մաս կատարողի մը 10 տսկի ամսական կը խոստանար) — ժողովրդյան, — մեր ժողովուրդը միշտ նորասեր ու կասկածոտ է, ամեն բանի սկիզբը կը հարցնէ, կը քաջալերէ, կը պաշտէ և վերջապէս անոր հաջատեւութեան ի բոլոր սրտէ կուխտէ, բայց փոքրիկ շարժում մը, կասկած մը կարող է ժողովրդեան այս եռանդը մարել ու ամեն խոստում մոռցնել — ահա ձիշտ այս հետեւութեանն ունեցած է թատրոնի մասին ժողովրդեան ունեցած փափաղն ու տված կարեւորութեանը. ուրեմն, ինչպէս համարձակի ալ ավելի պարտուց տակ ճշմովիլ, քանի որ ժողովրդեան կողմէն փոքրիկ շարժում մը և քաջալերութեան մը անգամ տեսած և ընդունած չէ:

Արդ, ո՞ր ժողովուրդ, մենք բուն մեր ուղածին նման թատրոն մը ունենալու համար պետք է հարգենք զանի, որ մինակ

այս նպատակին և մեր անվան պատվուն համար կաշխատի, քաջալերենք զանի, որ նա ալ մեզ գոհացնելու կարող ըլլա, թողունք օտարները, որովհետեւ օտարներեն չկա մեզ հույս, հուսանք միմեկ Հայ անունեն, սիրենք ինչ որ Հայ անունը կը կրե, Հայը միայն կրնա հայուն օգնել և անոր ցավակից կամ ուրախակից ըլլալ: Այո՞, անցյալին մեջ տեղի ունեցած մեկ քանի անտեղութեանց պատճառաւ, մեր սրտին մեջ դեռ ամփոփ կեցած ատելութիւնը անհետացնելով, պետք է չի զլանալ այն քաջալերութիւնը անոր, որ տպագային և թե ներկային մեջ ՀԱՅ անունը կրող թատրոն մը մեզ ներկայացնելու փորձ կը փորձե, և փոխանակ օտար թատրոններ հաճախելու, դիմենք հոն և մեր տեսած ու նշմարած պակասութիւնները ու ասպօրինավորութիւնները լրջմտութեամբ խմացնենք վարչութեան, որ նա ալ առանց վարանելու իր նպատակը կատարելագործել աշխատի, ասով ոչ թե ուրիշ բան մը, այլ Հայ թատրոնի մը հաստատութեանը օգնած, օտարներու առ և մեր պատվուն պաշտպանութեանը աշխատած և Արեւելեան թատրոնին՝ մեր վրա ծանրացուցած նախատինքը անհետացուցած պիտի ըլլանք:

3. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հառաչարան: — Օրագիր և քերթի: — Մայիս 24: — Խոսք մ'ալ:

Գաղափարի սլին՝ զրիշ շարժել կարենալես ի վեր, հոգ-
վույս ծալքերը մեկուսի թղթատելե ավելի՝ կը սիրեմ հրապա-
րակական ձայնարկությունները: Չեմ ուզեր նմանիլ անոնց,
որոնք իրենց հոգվույն կայծերովը աստղերուն հետ կ'ընդհա-
րին անձայն: Սակայն զբաղմունքս և ուրիշ պարագաներ շատ
քիչ անգամ սույն փափագիս լրմանը տեղի կուտան: Թեպետե
թատերաբեմի մը միջոցով հայրենյաց հսկա դարերու ավե-
րակաց մոխրոտ շունչն ուղեցի ըլլալ, բայց երեակայության
հեղեղներուն արտադրած սույն կաթիլները ցնդեցան համր
կամարի մը տակ: Հոգվույս քրտունքն էին անոնք: Խոսքեր,
որոնք հանճարներու տմարոպին մեջ կը փափսան թևե, բա-
վական է որ խոսին: Որչափ թերթեր բացվին՝ այնքան վհեր
կը գոցվին:

Այն, որուն խոկմունքը համասլաց սլաքներ կ'արտադրե,
բնական է, որ երբ ասպարեզ նետվի, արձագանք մ'ունի իր
զաղափարին, քրքիշ կամ ծափ: Ես վայրկյան մը մոտածեցի
անուշադիր անցնիլ այն ժխորին մեջն, և միայն ուշ դնել այն

Օվկեանին, որ իմ ներսս կը փրփրի.— այլ ո՛չ. հարկ է այն ծափահարին ճեղքը թոթվել և այն քրքիջին դեմ որոտալ: Սիրել և մաքառիլ: Ահա սրտիս ծալուցը մեջ երկու հրատառ բառեր, ճակտիս տակ երկու հրաբուխներ:

Ահա իմ գաղափարս.

Խառնել գահոսները, մոտել այն վհին, ուր ճառագայթը կը սոսկա թափանցելու. վիճ մը, որ կը շնչե, և գծուծ, գունասա և անզոր էակներու վիստում մը անոր աղիքը կը կազմե. լույս և ձեռք կը պոռա նա: Այն վիհը մարդկության ահագին և խորունկ վերքն է: Լույսը և եղբայրության շունչն է անոր սպեղանին:

Հոս կ'ուզեմ խառնել նաև դարուց մոխրակույտը և ի տես բերել այն մարած հրաբուխը¹⁾, որ տակից տասնեկինը դար առաջ վերանորոգության կայծեր սփռեց, այն կարմիր բլուրը, ուր լուսեղեն դիակ մը վառեցավ²⁾ ահավոր ջահի մը պես. այն արտասրալից խորշը, ուր տիեզերքն հեղաշրջող սա փոթորիկը հեծկլտաց՝ «Սիրեցեք իմիմյանս»³⁾:

Բայց ավա՛ղ որ Գողգոթան միջին դարը պիտակեց: Այն վսեմ փոթորիկը արյան ծովի ալեկոծեց, փայտակույտներ հրահրեց: Մենաստաններու մեջ մահաշշուկ հծծյուն մը սողաց: Տիեզերքի երակներուն մեջ ցուրտ սարսուռ մ'էր այն:

Խղճի շղթա հյուսեցին կողմնակի շարաշշուկ դանչյուններ:

Ա՛հ, ո՛րչափ այլալեցին Աստվածաշունչ հեղափոխականին հազագը:

Նվ դեռ մինչև հիմա միայն երկու իր ականածությամբ և հավատարմաբար կը նային այն հեղափոխական հրաբուխին,

երկնի աստղը և հյուղին փոշոտ լուսամուտը՝ նվաղյալ աչքի պես:

Ահ, մինչև Երբ մարդիկ թույն ու խաւար պիտի շնչեն:

Երբ պիտի լռե թնդանոթը:

Երբ պիտի սիրե կղերն ալ:

Երբ տիեզերք համեղբայրութեան վառարան մը պիտի բլլա:

Երբ պիտի ծաւալի համայն աշխարհ իր ամբողջութեամբը լՈՒՅՍԸ:

Երբ:

Արդոք դեռ շատ դարե՞ր կան հոլովելիք:

Նա կը տարակուսիմ, որ չբլլա թե աշխարհ իր երկանցը մեջ այս երազները հեղհեղած միջոցին ալեւորի և լուսածամ աստղերուն վարսերը թափթփին:

Այլ ո՞չ, հարկավ Աստծո մը քմայած բաժակին մեջ պատ-
քանք չի գտնվիր:

Այս օրերս երբ Օրագիրը նորափետուր տեսա՞), բերկրեցա, համակրական նոր նշույլ մը կ'ընդշմարվեր հոն: Հիրավի որ-
չափ զմայլում աղղեց ինձ այդ կերպարանափոխութեանը, —
ինչպէս շատերուն, — երբ նա հառաջադիմութեան նշանավոր
քար մը կ'առնէր և իր մեջ կը փայլեր հայկական լեզվին կո-
րովը: Կը շնորհավորեմ այդ հսկա քայլը:

Օրագիր հրտարակ իջնելեն ի վեր Հայ հասարակութեանը
զայն համակրութեամբ ընդդրկեց, վասնզի Օրագիր, վսեմ
և ազատ գաղափարներ արտաշնչեց: Անշուշտ այս անգամ ալ,
որ հայկական լեզվով ողևորվեցավ, աղգն իրավամբ իր հա-

մակրական ընդգրկումը պիտի տմբապնդէ: Հասարակաց կարծիքը չկրնար ուրանալ այն շահերը, զորս ազգը քաղեց ազգային թերթերեն, որոնց գլխավորներեն Մասիս⁵⁾ իր հայկաբանությամբը, Մանգումն⁶⁾ իր հախուռն գաղափարներովը և Օրագիր⁷⁾ իր հասուն խորհրդածությամբքը բավական լույս ու շահ ջամբած են ազգին: Հրապարակական թերթերն ազգի մը հառաջագիմության թեւերն են: Կուսավորչալ դարու փառաց գափնիներ: Մեղանը խավարի սեւ արշունն է: Ծծենք միշտ զայն: Հոգեսպառ ընենք. տապալենք խավարը: Խավարի արջանը մեջ լուսո զենքեր թաթխենք, զրիչներ: Հարգենք զրիչը, ինչպես հսկայն իր զենքը, քահանայն իր խաչը: Հառաջագիմական խոկմանց ծալերով ծանրացած ճակատներ հանձնենք մեր հողակուլարին: Այս է մարդկության պարտքը: Իրավ է որ Մամուլնիս ամուլ չէ: Բայց ինձ այնպես կ'երևի, որ Հայության կենաց ծառեն մեկ-մեկ տերեւ կ'ընկնի, երբ տնընդհատ նոր թերթեր ծնանեւնուն հետ կը մեռնին: Ասոր պատճառն այն է, որ մեր հասարակությունը չը հարգեր նոր տապարեզ նետվող գաղափարի մը դողդոջումը և թոթովումը, կ'ուզէ որ հանկարծ արծվի մը պես թևարկէ և օվկեանի մը պես մռնչէ: Անհնար է այս: Օվկեանն տնգամ առեն մը կաթիլ մ'էր: Վերջապես խոսքերնիս եզրակացնենք:

Վարժարան և տպարան, ասոնք են մեր զարգացման վառարանները. ասոնցմէ մարդ, — մայր ալ հոսկնանք, — և զիրք զուրս տալ աշխատինք: Եթէ ամեն հայ մարդ և ամեն գաղափար գիրք ըլլան՝ այն տառն մեր հուսացած իրականացչալ ազգն ենք:

Երջանիկ և անմահ ազգ մ'ենք:

Վարդի և արշալույսի ամսուն՝ Մայիս 24ը⁸) կը մոտի։ Կրակոտ հիշատակի մը սրտաղբով թվական։ Տես սա կապույտ եթերին ձյունատիպ ամպիկը. տես սա Վոսփորի խաժաղույն ակին.— ձգե՛նք, եղբա՛յր, թող երկին ու ծով իրարու նային։

Տես սա կանաչադեղ թավուտը։ Շուք և փափսուք ունի.— ձգե՛նք, եղբա՛յր, թող հոն սիրեն։ Տես սա դափնեղարդ և դրոշավոր շողենավները, սրոնք Վոսփորի խաժաղույն լանջը պատռելով կը թռչին։ Անոնց մեջ խուռն ու դվարթ ամբոխ մը կա։ Հոն սրտերը շողենավին անիվներեն ուժգին կը բարախեն։ Կարծես թե եռանդը զիրենք կը տանի, քան թե շողենավին մեքենայն։ Հոն կիներ ալ կան։ Հաստատուն աստղերու պես զիրենք շրջապատող մոլորակներուն լույս տվող էակներ։ Ծածանող դրոշակներ, բոցավառ ճախատներ, դյուխալ նայվածքներ, կցկտուր ձայնարկություններ, նվազարանաց թրթրումներ...։

Ո՛հ, ուր կ'երթա այս սրտաղբով շենքը։

Հոն, ուր կան նաև ամպիկներ, ալի, թավուտ, շուք ու փափսուք։ Գեղ, գույն, բույր, ամեն բան կա հոն։ Բայց հոն ա՛յլ է սերը։ Հոն շատեր զիրար կը սիրեն, հոն հոգիները կը սիրեն, հոն հայրենիք մը կը սիրեն։ Հոն կալսերաշնորհ Սահմանադրության մը⁹) հիշատակը կը տոնեն։ Հոն ազգային հանդես մը կը կատարվի։

— Այդ շողենավը նետվինք ուրեմն, եղբա՛յր, որ կարծես թե Վատիկանը զարնող շանթեն շուտ այն սրբավայրը կ'ուղե

նեաւիլ, հոն, ուր հոգիներու բուրում մը կը ծաւալի: Ազգային հանդեսները ազգի մը շնչառութիւններն են:

Բայց բա՛րե: Ո՞րչափ կարճ կը տեւ այս սիրային օրը: Այլեւ կը փութա իր ճառագայթները լերանց գագաթը մարելու: Իսկույն օդը կը տարածամի, մինչդեռ սրտեր դեռ կը բարախեն և շուրթեր դեռ կը դողդոջին խոսելու համար:

Շոգենավները կը սուլեն: Բաժանում կը գոժեն:

Տեսե՞ր եք այն ալին, որ հանգիստականները ի ծով կամ ի վերադարձ հրավիրելու համար ծովափին աւազներուն վրա կը շփշփա:

Լսե՞ր եք այն հսկա ծառերուն սոսափած տխուր «երթայք բարչաւ»ը, որոնք իրենց շուքին տակ հլուսված մտերմութեանց վկա հանդիսացան:

Հիրավի դառն է այս ժամը: Բայց ամբողջ տարի մը դառն չըլլալու համար երանի թե այն բոցափառ ճակատները չը մարին, երբ այն օրվան վերջալույսը հորիզոնին վրա մարի:

4. ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ ՄԸ

Լուսավորության հսկա մը այս օրերս ծանր կնճիռ մը կ'երկնէ:

Կառափն իր գաղափարը կը ծաղրէ:

Ազգասեր մը ազգային ներգաշնակութենէն թեւ մը կը կտարե՞լ), ազգին սրտին վրա մշտնջենավոր վերք մը կը փռէ, վերք մը՝ զոր Ազապյաւն լուրաստանի՞²⁾ ծաղիկները կը պճնեն:

Ազապյաւնը գրկող գաղափարին ձայնախող հարված մ'է այդ:

Յուրտ օձտում մը, որ Ազապյաւնի վսեմ նպատակին վրա ոճիրներ կը ջարդէ:

Ինչո՞ւ այդ օձտումը:

— Ի՞նչ, ազգային ամբոխն ու ժխորը ամբաստանե՞լ:

Միթէ անցյալ տարւոյն Սահմանադրության հանդիսին՞) ազգն իրավունք չունե՞ր իր քույրերը կամ ապագա մայրերը տեսնելու վաղել, որոնք կ'ուշանային՞) հանդիսավայրին առավել ավելուն ներշնչելու:

Սակայն իցի՞վ թե՛ այս տարի ալ Ազապյաւն աշակերտութիւնները Պէյզոզի ծովափը բերող շոգենավին անիւլը կտորերե՞ն) քան թե ազգի մը սիրտը:

Գուցէ այս տարի Ազապյաւնը ճերմակ հեղեղի մը անզգայությամբ չէին անցնէր սիրապեղ ամբոխ մը մոգաբար պատուելով:

Աղգային հանդիսավայր մը ճեղքել, աղգային հիշատակ մը հռչակել՝ աղգի մը սիրտը ճեղքել, աղգի մը սիրտը հռչակել է:

Ասով Աղապյանի վսեմ նպատակը իր օրրանին մեջ կը գեղնի, լուսահար ճակատը կը կարմրի, մայրության կորովի սիրտը կը սիրի, ծունկը կը կթոտի:

Ագապյանի սրտեն սրբազան տրոփը խեղդել է այդ:

Մտածեցե՛ք, ո՞վ Ագապյանի վեմը:

Դուք՝ որ աղգին գահոսը կը խառնեք միշտ, դուք՝ որուն քրտունքը աղգի մը այն ահավոր վերքին սպեղանին կը կադմեն և քանի մը տարի առաջ լուսո տաճարին հիմունքը օծեցին. մտածեցե՛ք:

Այդ տաճարին սեմին վրա սիրտ մը կ'արշունի:

Աղգինն է այդ սիրտը:

Եվ դուք պարծանոք կը խոստովանիք թե Ձեր նպատակն է այդ սիրտը վիրարուծել, մտածեցե՛ք վերջին անգամ:

Եվ Աղապյան սանուհիք կը հավանին այս որոշման: Ձեն բողոքեր աշպիսի ցավալի պառակտման մը դեմ⁶), և իրենք իրենց կ'ուզեն օտար հանդիսավայրի մը մեջ հիշատակել աղգին Սահմանադրության ԽՈՐԹ հանգեսը⁷:

Անոնք այժմեն կը սովորին դուրսով վշտահարել, հանրության դեմ քեն պահել, բաժանման ողի կրել, անոնք՝ որ լուսո տաճարի մը հանրության ջահերը պիտի ըլլան, անոնք՝ որ մայրության առաքելուհիներ պիտի ըլլան:

Ջնջեցե՛ք, ջնջեցե՛ք այդ սև դրոշը Ագապյանի պայծառ ճակտեն:

Ձեր նպատակեն սոսկացե՛ք:

5. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Առ Պ. Ա. Լուսինյան. — Գանձանակ մը. — Հայրենասիրաց
խումբ. — Սահմանադրության հանդիսին նոր փալլեր. —
Ազապյան մը.

* * *

Պարոն.

Ներեցեք եթե պատասխանա տկամա քիչ մ'երկարածեցի:
Շնորհակալ եմ Ձեր այդ ողջունեն:

Սիրեցի այդ ողջունը՝ ծառավի հանձարի մը այդ ջերմ
բնդգրկումը:

Ձեք խարվեր. այն համեստ գաղափարները, որոնք որո-
տալու հետ բուրել, շանթելու¹ հետ բուժել գիտեն՝ այն գաղա-
փարները պատրաստ եմ դիներ² իմ կողմես:

Սակայն կը ցավիմ որ չեմ բոլորովին, զոր³ դուք կը նկա-
տեր Ձեր պըշտոյ գրչովը:

Այն դպիներները, զորա⁴ դուք իմ ճակատիս բոլորել կ'ըղ-
ձար՝ կը ճնշեն արդեն ճակատս:

Անտեղի⁵ կը⁶ թոթվեք Ձեր ծաղկապսակ քնարը, հանձարի
այդ լեհ սիրտը ի դո՛ւր կը սասռեք⁷:

Թո՛ւյլ տվեք, Ազնի՛ւ բարեկամ, որ Ձեր այդ ջերմ հա-
մակրութեան դիմաց սիրտս լուռ դողդոջե:

Դուք դիս լավ նկարագրեր էիք. արտոսրի պէս լռիկ և
հառաչի պէս մթին, դուք որ աստղի⁸ նման⁹ խայտալ և շանթի
նման որոտալ գիտեք:

Խոսեցեք և սավառնեցեք, պերճախո՛ս բարեկամ, և թույլ
տվեք, որ բեհռային երկրի պէս ցուրտ, ախուր ու դալկահար
ճակտի մը վրա լոկ լուռ խորշումներ ծալվին, ցավոց¹⁰ թեր-
թե՛ր, և հանճաւը շրթանց¹¹ մեջ մեռնի, քանի որ Ձեր կրա-
կոտ ճակատն անդամ պերճախոս հանճարի¹² բեմ մը կը
ներկայէ:

Սակայն¹³ չեմ ուզեր հոս խոսքս երկարել:

Մտե՛րու խոսակցութեանդ¹⁴ ատողերու¹⁵ և¹⁶ տերեւներու
շուփին վերապահենք, Ազնի՛ւ բարեկամ...:

Այնպիսի նյութեր ունիմ, որոց վրա խոսելու տեղ մերթ
որոտալ, մերթ բուրել, մերթ սառսալիլ¹⁷ հարկ է. կոշման¹⁸
և¹⁹ սրտի²⁰ դյուցաղներ²¹ են²² անոնք²³ վսե՛մ հիշատակներ.
խոկմանցս²⁴ վրանին մեջ²⁵ թռչտող²⁶ հրեշտակներ²⁷:

Պիտի խոսիմ անոնց վրա որչափ որ արտասանվելու հա-
մար շուրթեր աչրե՛ն:

Այն նշանաւոր օրը պիտի հիշատակեմ, յորում²⁸ իրարու
ձեռք թոթվեցինք, այն օրը²⁹ յորում²⁹ ամեն զուխ³⁰ հեղաշր-
ջում³¹ մը³², ամեն³³ սիրտ³⁴ կրակ³⁵ մը³⁶ և³⁷ ամեն³³ հոգի
զմայլում մ՞ունեք:

Կ՛ուզեմ այն³⁹ հանդեսն²) վսեմ գործերու փունջ մը
քաղել:

Կ՛արի՛ կը ցուրցուրամ այս հանդիսին վրա, դի մեկ հա-
տիկ է:

Տխո՛ւր⁴⁰ բան. զործեր չ'ունինք, որ հիշատակներ ունե-
նանք:

* * *

Հորիզոնին վրա վարդերու հրդեհ մը կը ծավալեր⁴¹):
Աստղերն⁴¹ անգամ խաղտել⁴², տժգունել և մարմրել կ'սկսեին:
Թավուտքի մը դալլալիկը Մայիս 30ի առավոտը կը
հծծեր:

Բյուզանդյանի կապույտ գոտին⁴) կը ծփծփար:
Տեսարանին⁴³ մեջ փա՛ռք և թվականին մեջ կրա՛կ կար:
Ճակատս երազներու օրորոց մ'էր դադած: Կը դողդո-
ջեի⁴⁴ այս թվականին առջև:

Ոսկեղօծ սարեր ընդնշմարեցի. վարդերու աճյունին մեջեն
մեծ⁴⁵ կայծ մը կը բարձրանար Երկնքի լուսալիր Բիբը: Լուրջ
Վոսփօր մը կը ծիծաղեր, կ'ուռեր և կը փրփրեր, կը սոնքար⁴⁶
այնպիսի սիրալիր և նշանավոր թվականի մը ներքև:

Նվազներու, կեցցեններու և ծափերու ներդաշնակություն
մը, սրտազրավ ժխոր մը Գուլկունճուքի նավամատույցը թըն-
դացուց:

Շուգենալ մ'էր այս ժխորը շնչողը. սրտազրոշմ⁴⁷ դրոշակ-
ներ⁴⁸ կը⁴⁹ ծածանեին⁵⁰, սրտեր կը բաբախեին հոն⁵¹. ամենքը
գունաթափ էին, կը հեալին⁵² սույն թվականին վայրկյաննե-
րուն հետ:

Երեւակայն զիս ալ, բարեկա՛մ:

Ձեմ գիտեր, թե ինչպես ինքզինքս այս շողենալը նետեցի:

Կը քալեինք, կ'երազեի. սիրտս⁵³ դաշնակ մ'էր և հոգիս
մեղեդի մը: Հանկարծ ձայն մը զիս թոթվեց⁵⁴, տեսիլ մը սա-
ռած նալվածքս հափշտակեց, երիտասարդ մ'էր տեսածս⁵⁵,

դժգուշն աշակերեն խարայաշ մորուք մը վար կը թափեր. կարծես թե այդ⁵⁶ անձին ներսը սրբազան բան մը կ'որոտար. իրեն հետ ձայնը կը դողդոջեր, ձեռքը գանձանակ մը կար... ահ, քաղցր⁵⁷ այդ անձը... լուսո⁵⁸ սիրահարը, հառաջադիմության ղինվորը⁵⁹, Անձնվեր⁶⁰ ընկերուրյան⁶¹ 5) առաքյալը⁶². իշվառներու անդունդին հսկող այդ աստղը⁶³ ճանշցի և սարսուռացի...⁶⁴ Հայաստանի արտասովորից ուրուն անցավ վրայնա:

Պ. Գ. Զոպանն էր այս անձը. պարծանոք և հարգանոք կը հորջորջեմ. ԳՈՐԾՈՂ⁶⁵ ՄԸ⁶⁶. փառք իրեն, որ հիշատակ⁶⁷ մը⁶⁸ հիշատակով⁶⁹ կ'անցունե⁷⁰: Մեկ քանի տարի⁷¹ է⁷² որ⁷³ Սահմ.⁷⁴ [անադրության] հանդեսներուն և⁷⁵ ազգային⁷⁶ ուրիշ⁷⁷ համախմբությանց⁷⁸ մեջ իր գանձանակովը կերելի⁶), ամբոխը կ'ակնածի այդ պատկառելի մուրացկանն, սրտե՛ն կուտա:

Անձնվեր⁷⁹ ընկերության⁸⁰ գանձանակն ինկած լումաները հին զուլս մ'հեղափոխելու⁸¹ կը ծառայեն, ուր գաղափարք⁸² ժանգոտած են⁸³, ուր աղջամուղջք կը վխտա՛ն:

Աշխատի՛նք որ մեր⁸⁴ ընկած⁸⁵ հայրենիքը⁸⁶ վերականդնելու տքնող այդ առաքյալներուն ճակտին վրա մխացող բըրտունքը⁸⁷ չը սառնի:

Երանի այդ⁸⁸ անձերուն⁸⁹, որոնք իրենց անշու՛ք կյանքին հետ հսկա փառք մը կը տանին:

* * *

Փառք⁹⁰ այն ընկերուրյանց, որոնց նպատակը մարդկության կամ հայրենյաց ավերակ սրտին հետ կը խոսի: Հայրենապիտան խումբը կուզեմ հոս հիշատակել, որ այս տարի

Սահմ.[անադրության] հանդիսին առթիւ իր սրբազան ձգտմանը մեջ⁷) հսկա քայլ մ'առաւ:

Հայաստանի ավերակ և ամայի սրտին վրա նորընծայող ծաղիկ մ'է նա, իր արեւն իր նպատակն է, իր ցողն իր քիրան է:

Մե՛ծ է իր նպատակն:

Նա հայրենի փլատակաց վրա գաղափարի վերանորոգության վառարաններ՝ վարժարաններ պիտի կանգնե. հեղափոխության մրրիկներ՝ սմբած հանճարներ պիտի հարուցանե:

Իցի՛վ թե խավարասերներ իր նպատակին չը դավեն: Կը թալկանան խնծիղք այդ ճիւլաղներուն սև շրթանցը վրա, երբ աշապիսի լուսասփյուռ նպատակներ ապարեզ կը նետվին: Կը մոտի աչն ժամը, որ այդ սև կառափները ընկնին, որոնք վսեմին, բարվույն, ճշմարտին և գեղեցկին՝ բնության հանձարը և մարդկության ոգին բաղկացնող այս շորս տարերդ ցուրտ գերեզմաններ կը հանդգնին ըլլալ:

* * *

Զեմ դանդաղիր մատուցանել իմ անկեղծ շնորհակալիբ Հայկական⁹¹ ընկերության⁸)⁹² Սահմ.[անադրության]⁹³ հանդեսին⁹⁴ այդ⁹⁵ վեհաշուք⁹⁶ դրոշակրին⁹⁷:

Այս տարի ավելի շքեղ էր իր ձակատը, ավելի մեծ էր իր փառքը, վասնզի Հիսարի դպրոցի աղքատիկ աշակերտուհւոյն⁹⁸)⁹⁸ անմեղ սրտերն ալ ծափահարեցին:

Կը փութամ նաև⁹⁹ շնորհակալ ըլլալ որբերու մեծանձն բարեկամին, որ բարեհաճեցաւ Ս. Փրկչան վարժարանի աշակերտները¹⁰), Սահմ.[անադրության]¹⁰⁰ հանդեսն¹⁰¹ իր գրկել¹⁰²:

Ս. Փրկչյան որբերը, անդունդը թափած այդ շողերը, ո՛հ¹⁰³, անոնք ո՛րչափ շնորհակալ ըլլալ դիտեն, իրենց ձեռքը սեղմող ձեռքին մեջ դողդողալ և փայփայված ատեն փղձկիլ կը սիրեն. արտասրը անոնց հոգիեն կը բխի, անոնք աշխարհի վրա բարերար սրտի սիրահար են լուկ:

Սահմ.¹⁰⁴[անագրության] հանգեսին ներկա գտնվող այդ որբոց¹⁰⁵ մեջ չը տեսի¹⁰⁶ մեկը, որ ժպտեր կամ զմայլեր, ամենքն ալ տխուր էին և կապշեին, մութ էին իրենց ճակատագրին պես:

Օրհնյալ¹⁰⁷ ըլլա այդ թշվառիկներու¹⁰⁷ բարեկամը, թող ինք այդ որբոց¹⁰⁸ աղոթքն հեռը տանի, անոնք ալ իր հիշատակը, ինք որչափ անհունը¹⁰⁹ ծածկե՝ փառքը չ'կրնար ծածկել:

* * *

Երբ¹¹⁰ որոտընդոստ պեճնախոս մը իր շանթերը զգածյալ համախմբության մը սիրտը խրելի վերջը թողուց որ մխա՛, ամպիտին վրա շիկնոտ դեմք մ'երևաց. ծափերու թագուհի մ'էր նա. թոթվեց հոն սիրա՛ր՝ զգացմանցն այն բուրվառը, կուգար իր ճիշդ ծափերու ամպրոպի մը մեջ սուղել, սակայն ամբոխին համար դրեթե նորատեսիլ էր այս... ուղեց ըսել և զմայլիլ և թողուց որ սրտերը լուռ ծափահարեն:

Ո՛հ, հանճարի երկնած շանթերը շուրթերու վրա կը մարին երբեմն, գույնն ու ձայնն են որ մարդը պեճախոս կընեն:

Երբ վերահիշյալ ատենախոսուհին¹¹), որուն անունը հարգանք կը հորջորջեմ, օր. Աղ. Վարդանյան իր ատենախոսությանը մեջ կըսեր «Ես սիրեցի իմ ազգս...», ահամա խնծիլ մը փոթեց շուրթերս, մրմռացի յուրովի. սիրե՛ր է ի՛ր ազգը. նման անոր, որ առանց աղոթելու կը պաշտե յուր Աստվածը:

Ուրախ եմ որ շարաշար կարմրեցաւ այս թշուր կարծիքին վրա, հեգնա փուշի մը պէս հոգւոյս խրեցաւ, երբ լսեցի և տեսի ազգասեր օրիորդին նպատակն ու գործը:

Ազդու շեշտ մ'էր իր խոսքը, որ Եզրակացուց թե՛ կնոջ շուրթերը ոչ թէ միայն ժպտելու, համբուրելու և հրապուրելու համար գծւած են, այլ մանավանդ ՀԵՂԱՓՈԽԵԼՈՒ:

Պատիւ կը համարիմ ինձ ծափահարել սրտի և մտքի այդ վեհ առաքելուն:

6. ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ԱՌ ՍԱՄԱԹԻԱՅԻՍ

Չուգակշիռ Օգսեն Էֆ.[Էնաի]ի և Փանոսյանի և Հաշաուրյուն

Սամաթիացի՛ք.

*Խառն ի խուռն կընթանանք. կանգ առեր վայրիկ մը. վիճ
կա առջենիդ. ական պեղած են ձեր սախ տակ. ընկերական
աղետալի պաշխոյուն մը կ'սպառնա Սամաթիո և անվիրիպելի
է. Սամաթիա հրարուի մ'է այսօր. կը մխա. մոտաւում է յուր
պոռքկումը: Այդ ականին և հրարովսին վրա երկու տարակաւ-
ծիք բանականեր կան, զաղափարաց երկու ախոյան ըմբիշներ
կան: Այդ երկու բանականներն, այդ երկու ըմբիշներն կա-
խումն ունի Սամաթիո ճակատագիրը. դոցա մինն է Լույս,
մյուսն Մութն է: Մութ անկանի պիտի. և այդ անկումը պիտի
վճռէ Սամաթիո բախտը. Անկումը որչափ մեծ և սոսկալի ըլ-
լա՝ այնչափ շքեղ ու հաղթական պիտի ըլլա կանգնումը: Այդ
Անկ ու Կանգման մեջ փայլի պիտի Սամաթիո փառքը. Սամա-
թիա ալլակերպիլ կ'ուզէ, որպեսզի նորափեսաուր զարդարվի.
հեղափոխել կ'ուզէ, որպեսզի տապալէ միապետները, զավիլ
կ'ուզէ, որպեսզի յուր ընկերականության մըուրն ու փրվուրը
դուրս տա: Սամաթիո ընկերական մարմինը խորդ ու ժահա-
հոտ նշովներով բնգործ է. ընկերական քուման օրենքը կը
պահանջէ, որ անգամ մը վերլուծի՝ ու վերաբաղադրի՝ Սա-
մաթիա:*

Աղմկարարք և խաղաղասերք Սամաթիան խաղաղ, մի: անձնվեր, ազատասեր, գործող ու աշխույժ տեսան և նախանձեցան. պաղ ու գազան հոգիներ կարծես իրենց հակապատկերը տեսան ու վշարեցան: Տեսնենք իրենց այդ շար նախանձն ի գործ դնելու համար ի՞նչ ըրին.— երկու բան կար ընկիր: Երկպառակել Սամաթիան. վատահամբավել Սամաթիացին:

Որովհետև թշնամին ընտանի էր, ըստվ. Սամաթիան բաժնելու համար, պետք է կասկածներ հարուցանել խաժամուժ ուսկին մտաց մեջ, Սամաթիան վատահամբավելու համար՝ մուր ֆսելու է: Կասկածն հարուցին, մուր ֆսեցին. Սամաթիա պառակտեցավ, Սամաթիացին վատահամբավեցավ: Հեռահանքն,— հեռահանքը «վաղը արև պիտի ծագե» ըսելու չափ պարզ և հայտնի է, այսինքն շինությանց գործույն հապաղումը¹⁾. շինությանց գործույն հապաղմանն ի՞նչ պիտի հեռելի,— շինությանց գործույն պաշտոնից²⁾ ապիկարությունը կամ անոնց անձեռնհասությունը.— այդ անձեռնհասության կամ այդպիսի անձեռնհասություն մ'ի վեր հանելու համար խարդախ և դավաճան հետամտության հեռահանքն ի՞նչ էր,— մասնավորաց, թաղին պաշտոնից, (տնձին), դեմ ունեցած առեկռթյունը վրեժխնդրելու միջոց մը. այսինքն մեկ բանի մարդոց բերնին մեջ պաշտոնից անկումը խնդրող ու բողոքող կցկաուր ձայներ դնել, հոս ծպտչալ խարդավանքը մերկանալ կ'սկսի, հոս գազան որոգայթ դավաճանությունն յուր սև դիմակը վար տռնուլ կ'ստիպվի, զի հոս խնդիրն ալ հաճախաւ ըլլալէ կը դադրի ու կը մատնաւորի, խնդիրն ընկերականութենէն ի մարդ, մարդէն յանհատն կ'անցնի, ալ անհատն անհատին հետ մարտնչիլ կ'սկսի: Ո՞վ են այս ան-

հատներ այժմ: Վերցնենք խնդրույն քարը, և ահա տակեն Օդ-
սեն էֆենտի մը ու Փանոսյան մը դուրս կ'ելլան. երկուքն ալ
ժողովրդյան գաղափարաց վրա իրենց դերն ունին, երկուքն
ալ ժողովրդյան մարդիկ են ի նա. կշռֆի վարենք երկուքն ալ:
Զուգակշռենք:

Սամաթիո Աղզին նվիրած նշանավոր անձերեն միին ալ
պարծանոք կ'ըսեմ, թե Օրագրի խմբագիրն է, Օ. նշանավոր
ստորագիրն Հայ լրագրաց մեջ փայլածին պես³), խմբագրա-
կան ասպարեղը նոր մարդ մը կը տեսներ. ընթերցողք նոր ճա-
շակ մը ու նոր աշխույժ կը կ'զգային անոր իմաստասիրական
խորհրդածուրքուններեն ու սպարդական ոճեն. Աղզային
խնդրոց նեղ ու սղոտ կարծիքներ նոր ընդլայնում ու նոր լույս
կ'առնվին, և ընթերցողք Օ. ստորագրութեամբ հոգւածներն
այնպես տխորժանոք և հիացմամբ կը լսեին, ինչպես նոթին
խորտիկ մը կամ պապակյալը պաղ օշարակ մը:

Աղզ.[ային] խնդրոց նկատմամբ ամենին նոր, հանդուգն,
խրական, շոշափելի, պարզ, քաղաքագետ, հեռատես ու պայ-
ծառ կարծիքներ միշտ Օրագիրն հայտնած է և կը հայտնե.
խոսքիս տպացույց 2—3 տարւան Օ. ստորագրութեամբ և
Օրագրի մեջ հրատարակված Աղզային հոգւածներն և ուրիշ
լրագրաց կամ անձանց Աղզային հոգւածներն իրարու քով թող
բերե ու թող բաղգատե Համոդլոդը: Թեև այս տարի օր մը
Մասիսի և օր մ'ալ Երկրագունդի մեջ աղճատյալ և հսական
խոպան գրիչ մը քաշֆշուկ և մեկն ալ բանաստեղծական դա-
հավեժ դատմամբ մը վերացական առարկութունք մնւմնած
էին Օրագրի կարծիքներ: Չեմ ուրանար, թե Մանգոսն ալ չէ
հայտնած աղփօղուտ կարծիքներ. բայց ալ հինցած են նոքա,
և կ'երեւա թե Մանգոսն ալ ծերանալ սկսած է, սա դժբախ-

տությամբ, որ քանի ծերանա կապիկի պես այնչափ ալ չարանինանա պիտի: Մանգոլմեի նշանավոր հոգւածք հիմա «Ազգայան վարժարան» վերնագրովներն են: Սա ալ բաւ է հիշել, թե անգամ մը հասարակությունը Օ. ստորագրության համար Մանգոլմե կը կարդար⁴). Մանգոլմե առ Օրագրով է այնպես ինչպէս հարդն առ ցորենով. թեև քիչ մը չափազանց ըլլա այս զուգակշռությունը, շատ անգամ Մանգոլմե գրելու տեղ կը «հայհոյե»⁵) և խոսելու տեղ «սոյուզունայով»⁶) բռնէր» կը շարի, անշուշտ քերականության սա առածին համեմատ, թե «խոսքը բռնէր կը շինվի»: Անժխտելի ճշմարտություն մ'է, թե այն ազգային անհատն, որ ազգային խնդրո վրա «սուր» ու «պայծառ» կը մտածէ և ձեռնհաս է գործելու, պարտի Ազգը զայգալիսիք ի պաշտոն կոչել: Գործելու ձեռնհասությունը մտածելու կարողութենէն կախումն ունի, մտածելու կարողության «հանձար» կ'ըսեն. խիստ իմաստությամբ ըսավ Կարմիր հռչակավոր Հանրապետականն⁷) իր նշանավոր ատենախոսության մեջ, թե նյութական «ուժի» մեջ Հանձարն է հաղթական... «Դեպքերն» ու «պարագաներն» են, որք զհանձար մարդուն ի վեր կը հանեն. ո՞վ կը մտածէր, թե Կամպեթթա, օր մը զիկտաաոր Պորտոի⁸), ոտքերը գետնին զարնելով բանակներ պիտի հարուցանեն⁹), և աշխարհի էն հանձարեղ կարծւած քաղաքապետին «խաղաղ» շկրցած «գերն» ինքն պիտի խաղա ճարտար ճարպիկությամբ. պարագաներն ու դեպքերը Կամպեթթաի աննշան հանձարն ականահարեցին¹⁰):

Թաղեցին Օդ. [սեն] էֆ. Էնտի] ի խորհելու, խոսելու հետեւ պապէս գործելու «ձեռնհաս» արժանիքը ճանձնալով ի սղատոն հրավիրեց իր ազատ քվեովը, իր ազատ կամոքն ու ազատ համոզմամբը, և յուր շինությանց ծանր գործին մեջ նետեց

զանի ալ իբրեւ անդամ մը. ասի պատեհ դեպք մ'էր, որով Օգսեն
 էֆ. [էնտի] ինչպէս նաեւ յուր անգամակցաց գործելու ձեռնհա-
 սությունը ի վեր երևեր պիտի. ի՞նչ կը նշանակէ, երբ Փանոս-
 յան կ'ենէն ու զՕրագիրն յուր ընտրող հասարակության աչքին
 կ'սկսածէի կը ցուցնէ¹¹⁾. բարուրանաց «մուր քսելով վրան» և
 ասի պարզապէս և ուղղակի Օրագրի թե խմբագրական և ժո-
 դովրդյան առ նա ունեցած վստահության վարկը կոտրելու
 անիրավ ջանք մ'էր. Ասի՝ Սամաթիացիք ոչ զՕրագիրն, այլ
 զձեզ անվանարկել է, ասի Զեր ազատ «բլեն» հեղինակ է, ու
 ազատ կամբը բռնաբարել և ազատ համոզումը գողթակղել է:
 Փանոսյանի միակ նպատակն է «ասով» խանդարել նունյան
 վարժարանի շինությունը¹²⁾ և հասկցնել ազգին, թե լոկ ինք
 կարող է աղջկանց վարժարան կանգնել ու կառավարել: Փա-
 նոս, եթէ հառաջադիմության և ոչ «ցուցամոլության» բարե-
 կամ է, եթէ իրոք ազատամիտ և ոչ «հսական» մեկն է, ինչո՞ւ
 «մրցում» չ'սիրեր: Ազգին մեջ «գործոն ազգանվեր» — (ան-
 շուշտ իրեն նման) — մարդ չգտնվելու դժբախտության վրա
 կռկորդիլուսի արցունք¹³⁾ կը թափէ: Ինչո՞ւ համար երբ գործողը
 գործելու կը ձեռնարկէ, իսկույն գործողին վրա կատաղի հար-
 ձակումներ կ'ընէ, զանի կը վստահամբավէ և թումբեր ու խո-
 չեր կը կանգնէ գործողին ու շարունակողին քայլերուն առջև:
 Սամաթիացի՛ք, թողունք զՕրագիրն և զՄանգումն ազատ
 իրենց գործոց մեջ, մեկը ձեր ընտրած յուր ընկերներով թող
 զնունյանն և մյուսը թող զԱզատյանը¹⁴⁾ շարունակէ. թող եր-
 կուքն ալ գործեն ու մրցին, տեսնենք ապագան զորն չերկո-
 ցունց ծախահարս պիտի. ով որ «սուր» ու «քաջ» կը մտածե՛
 նա «հաստատուն» ու «սեական» կը գործէ, զի «սկզբունքով»
 կը գործէ: Ով որ «հախուտն» ու «գահալեմ» կը մտածե՛ն նո-

րա գործը պղպջակ մ'է, որ «ընդ երեսուն կ'աներևութանա»։ Սամաթիացի՛ք, արթննանք. շրջահայաց ըլլանք. Փանոսյան կ'ուզէ զմեզ երկպառակշալ պահել ու զմեզ կուսակցութեան բաժնեկով գործելու անկարող վիճակի մը մեջ «կղզիացնել», զմեզ և գործող մարդիկը վհատեցնելով զինքը միայն «փառաբանել տալ» կը ցանկաւ։ Թոբլեցիք զձեզ, Սամաթիացի՛ք, կուսակցութեան «ցեցն» ինկած է ի ձեզ. միգուցե «մաշե»։ Իրավ Փանոսի եռանդն ու աշխուժը շատ, բայց «խելքը» քիչ և «մտածումը» «կարձ» է քչիկ մը։ Սամաթիացի՛ք, դուր եսական «միապետութեանը» տապալող առաջին թաղեցին եղաք, տոաջին թաղեցին, որ զպրոցներ «ընկերութեամբ» հառաջ տանել սորվեցուցիր Պուսո Հայոց¹⁵)։

Այսօր դուք միապետ մ'ունիք¹⁶) ի ձեր զլախ, որ զօրենքն իր «էֆենտի», «ազա», «պէյ», «փաշա» և «սուլթան» «քէյֆին» վրա հիմնած է։ Սամաթիացի՛ք, տսի ի՞նչ կծու հեղնութեան է ձեր ազատասեր և ընկերասեր ոգվո ու պատվուն զեմ. ըսել է որ դուք այսօր «քէյֆի» մ'օրինաց զերին եք. Սամաթիացի՛ք, անաարբերութեանը մահ է. քիչ մ'ալ եթէ անաարբեր մնար «զերեզման» մ'է ձեր ներկան և «ափսոս» մը ձեր ապագան. մի՞ թողուք, որ կուսակցութեան հրդեհը ձեր բնտանիքներն ալ համաճարակե. դողացե՛ք. հրդեհը Սամաթիո տուները քանդեց¹⁷)։ միգուցե դուք ձեր կուսակցութեամբ Սամաթիո ժողովուրդը քանդեք. հրդեհն զՍամաթիո դժբախտ հոգեվարքի մը մեջ թողուց, միգուցե դուք զանի ի զերեզման իջեցնեք։ Ամեն հրդեհ կաշձե մը կ'սկսի. ընկերային ամեն աղետաբեր ավերումներն ալ կուսակցութեաններէն կը ծնին, կուսակցութեանը կարծեաց գալթակցութեանց հետեանքներն են, «վայ մարդուն աշնմիկ՝ յոյր ձեռն գացէ՛ այս գալթազգութիւն»¹⁸)։

Ձեր այդ կուսակցություն նաբոգոդոնոսորա ծառն է¹⁹⁾։
 Հաս մը դադիր ու վառթար կրից մեջ աղմոտած հոգիք՝ նորա
 բաղմաստեղնյան ստուց վրա որջացած են։ Շո՛ւտ, Սամա-
 թիացիք, շո՛ւտ «տապարն տռ արմին գրէք»²⁰⁾, պետք է տա-
 պալի այդ ծառն, որպեսզի ցրվին «որջացյալք»։ Սամաթիո
 ընկերական հավը «կոհակաց» ու «մրկկաց» մատնված՝ կը
 տատանի ընկղուղամերձ, այդ նավն իր մեջ «մեղավոր» մ'ունի։
 Շո՛ւտ, «Վիճակն արկէք», «Յովնան ի ծով»²¹⁾։ Եթե ոչ՝ Սամա-
 թիան ամբողջ ընկղմի պիտի։

Հայկական Բնկ.[երություն]ը²²⁾ Սամաթիո մեծության
 խորհրդանշանն է, Սամաթիո արժանյաց հայելին է, ասոր մեջ
 կը կարդանք ու կը տեսնենք Սամաթիացի Հայոցս կրակոտ
 հոգին, աշխուժավառ սիրտը, գեղեցիկ զգացումներն ու գո-
 վելի բարեմասնությունները։ Հայկ.[ական] Բնկ.[երություն]ը՝
 Սամաթիո հոգին է։ Հայկականին հայհոյել²³⁾, Սամաթիացւոյ
 հոգվույն հայհոյել է։ Պատվո և զգացման տեք Սամաթիացի՛ք,
 ձեր էն նվիրական պատիվը, ձեր էն գեղեցիկ ու վեհ զգացումը
 Հայկականի մեջ կը փայլի։ Երբ զՀայկականն հեզնեն ու ան-
 վանարկեն, զձե՛զ, ձեր պատիվն ու զգացումը հեզնած ու ան-
 վանարկած կ'ըլլան։ Գեռ անտարբեր կը մնա՞ք, Սամաթիա-
 ցի՛ք։ Գձեզ բաժանել կ'ուզեն, որպեսզի տխրեն²⁴⁾։ միացե՛ք,
 զորուքյուն ի միուքյան է։ ձեր միության կեղորոնն Հայկ.[ական]
 Բնկ.[երություն]ն է, կեղորոնը քանդել կ'ուզեն, որպեսզի ամբողջ
 Սամաթիան քանդեն։ Ճիզվիթք երբ իրենց մեկ սև նպատակն
 հառաջ տանել կուզեն՝ զընտանիքներն իրենց միջոց ու գործիք
 կ'ընտրեն։ Սամաթիո ոսոխն ալ կուսակցության որոմը նախ
 ընտանյաց մեջ սերմանեց, որպեսզի երկպառակության հոգին
 ընկերություն ամեն կարգին մեջ համահալատար ճարակել

տա, բայց խաբւած է. իր ցանած որոմներն ապառաժի վրա անկան միայն, փուշերու մեջ հեղձան միայն. վա՛յ այդ անմիտ և ապիկար որոմնացանին:

Կուսակցությունը Սամաթիո քամակին վրա բացւած քաղցկեղ մ'է, պիտի հշուծե Սամաթիան և մինչ յանդունդն զերեւմանաց թաւալէ պիտի: Ա՛հ, դահիճ մ'է, սոսկացե՛ք, պիտի անդամահատե զՍամաթիան և գլխատե պիտի զՀայկականը. օ՛ն, փութացե՛ք, Սամաթիացի՛ք, բռնիկ զայդ քաղցկեղն ու արտասահման տարագրել դահիճը: Ո՛չ, Հայկականն] Ընկ.[երություն]ը, Մանգուլների ներկայացուցած Հայկականն] Ընկ.[երություն]ը չէ՛. Օրագիր՝ Մանգուլների ներկայացուցած Օրագիրը չէ՛: Մանգուլների պես կարճատես և սեւեռեալ չէ ամեն ոք. մենք այսչափ տարիներն ի վեր զՀայկականն իր անձնվեր ու հայրենասեր գործքերովն՝ (ըստ յուր կարողության)—և զՕրագիրն իր ազատամիտ և օրենսգետ խմբագրությամբ լավ կը ճանչնամք²⁵), ինչպես մարդ մը յուր ազատ գիտակցությամբ կը ճանչնա ճշմարտություն մը: Մանգուլներն երամակ մը հով կլլողներու գլուրախաբ գլուխները դալթակղելու համար՝ Հայկական] Ընկ.[երություն]են և Օգոս[տոս]էն] էֆենտիեն նպատակի, գործի, եղելությանց են. հաշիվ կը պահանջե: Մանգուլներն Հայկական] Ընկ.[երություն]են և Օգոս[տոս]էն] էֆենտիեն ավելի վաղ ժողովրդյան մարդն եղած է. ժողովրդեն գործի, նպատակի են. համար այնչափ մեծագումար դրամներ ու նպատներ առած է. ո՞ւր են նոցա կատարյալ և ամբողջ հաշիվները.— անշուշտ աղա, փաշա, պէյ, էֆենտի ֆէյֆին հարցնելու է—: Նույն դրամոր, նույն նպատախօք, կատարյալ գործեր ու կատարյալ նպատակներ ի գլուխ կ'ելլենին. ինչ ձեռնարկեց կիսկատար թողուց²⁶). Թեև կերպով մը գովելի են յուր

կիսկատարքն ալ, զի մեծագործությանց հիմերն են. ուր աշխույժ շատ և հանճար քիչ կա, հոն գործք շարունակություն և կատարելություն չունին, հոն սկզբունքն «եղեզն շարժուն ի հողմոյ յանապատի»²⁷) է. ո՛չ, ո՛չ, Սամաթիացի՛ք սխալ և շինծու են Փանոսյանի այն կարծիքները, թե Օգոսեն էֆ. [ենաի] և իրեն համամիտք Ագապյան վարժարանի թշնամի են և զանի կործանել կ'ուզեն ո՛չ ապաքեն սոքա էին, որ օր մը զՓանոս... [յան] քաջալերեցին և աջակցեցին նորա՝ Ագապյանը կանգնեցին Սամաթիոս դպրոցաւորիկ օրիորդաց համար. միթե այն տաւեր Ագապյանը կանգնելը նունյանը ավերակ պահելու թշնամություն մ'էր, որ այսօր ավերակ նունյանը վերականգնելը Ագապյանի կործանման սպառնալիք կամ թշնամություն համարին. ո՛վ մտաթափությանս. միշտ աջ աչոք դիտենք Սամաթիացիք, որ գործը բարի տեսնենք, ձախ աչոք չ'դիտենք, որ տմեն գործ չար տեսնենք: Սամաթիացի՛ք, զձեզ զրգուելու և զձեզ Օրագրի գեմ դինելու համար Մանգումեն այս խոսքերը կրտե, Փանոս. [յան] Սամաթիոս խորթն է, իսկ Օգոս. [են] Սամաթիո հարազատն է, սա միշտ իբր ընտանի մը, իբր բնիկ մը պիտի մտածե Սամաթիո վրա, իսկ նա միշտ իբր խորթ մը: Ագապյանը ձերը չէ, Սամաթիացի՛ք, անոր Փանոս. [յան] աղա, պել, էֆենտի. փաշա Բեյֆը կը խառնվի²⁸): Սամաթիո աղջկանց վարժարանը նունյանն էր, է՛ և պիտի մնա. պետք է դուք նունյանը կանգնեք, անի Մերն է, անի Սամաթիացիօցն է: Փանոս. [յան] անցաւոր մ'է, Ագապյան վարժարանի ներկան հառաջադեմ ապագա շունի քանի որ հառաջադիմությունը քեյֆի վրա է, երեկ Փանոս [յան] քեյֆը կ'ուզեր, որ մինչև 1871 հուլիս 11 կյուրակե առաւիտս ժամ 10¹/₄ օրիորդ վարդան-

յանք^{*29)} (գույզ մը քորք) շարունակեին. այդ ժամանակեանն անդին աղա-փաշա քեյֆը շուզեց որ շարունակեն. անոնք ալ շարունակեցին: Քաջ գիտնանք, Սամաթիացիք, որ այսուհետեւ, երբ Ազապչան վարժարան գնացող օրիորդի մը եղբայրը կամ ազգականը, կամ ծնողքը կամ բարեկամը Փանոսյանի հետ հակակարծիք ըլլա, նույն օրիորդն ալ օր. Վարդանյաններուն բախտին բախտակից պիտի ըլլա. և այսպէս շարունակելով սա տխուր գուշակութիւնն ընել պիտի տա մեզ, թե օր մը բոլոր օրիորդներն առաքելով համբավատեն ինչ Ազապչան վարժարանն ալ Փանոսյանի կիսկատար արարից դրժբախտ ճակատագրին ենթարկի պիտի.— Աստված չ'ընե—: Ազապչան վարժարանը հյուր մ'է Սամաթիո համար. իսկ նունյանք բնիկ Սամաթիացի է. գուցե օր մը Ազապչան վարժարանը Փանոսյանի հետ Սամաթիայէն գաղթի³³⁾, բայց նունյանք կը մնա և պիտի մնա, քանի որ կա Սամաթիան, քանի որ կան գանի կառուցանող Սամաթիացիք. ուրեմն, Սամաթիա-

* Հետաքրքրական էր իմանալ, թե արդո՞ր օր. Վարդանյան ի՞նչ պատճառով հրաժարած պիտի ըլլա. հաշիւով դպրոց մը, ինչպէս աշակերտ բնագունելու նույնպէս գանի հրաժարեցնելու օրերն մ'ունի, բայց գուցե Ազապչան վարժարան «բնութեան» օրինաց ենթական ըլլալով, բազմազան օրինաց ենթակա շնանչնար ինքզինքը: Բայց, Փանոսյան, Ձեզ ամոթ չէ՞, առանց, փաստի, դատի, քննութեան վճիռ առլ. կը հիշե՞ք Մխիթար վարդապետի խնդիրն³⁰⁾ իր պարագայիմբ, պտովո՞ Փանոսյան. սկզբունք ունիք եղեր. հոգ չէ, դուք վարժված եք բան մը խոսած ըլլալու համար խոսիլ, բայց դիտցիք Մանգրումն, որ ալ «հասկեցածնիս չհասկանալ ձեռնիւն առնեն» անցավ, ալ տակն վերջ Ձեր պէյ էֆենտի փաշա վն աղա քեյֆին³¹⁾ մեր ազիզ, էհայի, սուլթան, փատիշահ վն իմբերաթոր քեյֆը պիտի խառնվի. դուք առանց փաստի ու դատի վճռույն ու վճռողին ինչ պատվանուն կուտան «մաքասաբանութենեն»³²⁾ լավ պիտիք: Աստված խելք տա Փանոսյան, ի՞նչ ըսեմ:

ցի՞ք, սիրելի արենակիցք, և դուք դպրոցասեր աղագայինք, մի՞ խնայեք Նունյանի դանձանակին ձեր մեկ լուման։ Ձեր ամեն մեկ լուման օր մը ամբողջ աշխարհ մը, ամբողջ դարեր ի լույս վերածնող մայրություն մը կրթող և վերականգնելու վրա եղող Տաճարի մեկմեկ քարերն ու ատաղձները պիտի ըլլան։

Ես ավելի Փանոսյանի, քան Օւլգսեն] էֆենտիի, ես ավելի Ագապյանի, քան Նունյանի բարեկամ եմ³⁴)։ Բայց այս խնդրույն մեջ — զՕւլգսեն], քան զՓ.[անոսյան] ավելի արդար և զՆունյան, քան զԱգապյան ավելի կարևոր, կենսական և շահավետ կը տեսնեմ Սամաթիո։

Սամաթիացի՞ք, դուք բարի և ազգասեր եք, բարի և ազգասեր են նաև ձեր անկախ քվեովն, անկախ կամօքն ու անկախ համողմամբն ընտրած պաշտոնյայնեք, որոնց հանձնած եք այժմ շինությանց մեծ գործը, անոնք են սեր, անոնք են կասկածելի, որ զանոնք սե և կասկածելի երևցնել կ'ուզեն մեր հանրության առջև։

Վերջին խոսք մ'ալ Սամաթիացիք. ես իբր անաշառ պատգամավոր մը Սամաթիո ապագային կողմեն՝ ամբողջ երկսեռ Սերնդոց Լուսո դավաճանն ու դահիճը պիտի ըլլաք, եթե զոհեք շինությանց գործը կուսակցության, եթե զոհեք ձեր արդար պաշտոնյայքը կուսակցության. և կը հավելում, ուրեմն ի՞նչ ընենք, որ մեր կուսակցության մեր մեջ բացած վիճը լեցվի, — սե՛ր, սե՛ր ընունք. — ի՞նչ ընենք ուրեմն, որ իրարմե փարսախներով հեռացած խորհրդակցող ճակատներն իրարու մոտենան. «պագտվինք», մոռնա՛նք։ Մոռցի՞ք, Սամաթիացի՞ք, զմեզ զատող մորիկները. մոռնա՛նք. մոռցիք կուսակցության ոխն ու ատելությունը, սիրո ձեռք կարկառեցնք իրա-

րու, համբուրեցեք զիրար. հաշտվինք, քանի բրբրենք կնճիւղ՝
այնքան սրտեր պիտի արյունենք, այնքան վերքեր բանանք
պիտի. եկե՛ք, ձեռք ձեռքի տակք, միացե՛ք, Սամաթացւոց զո-
րությունը միության մեջ է. սիրեցե՛ք զիրար Սամաթիացիք. և
հաշտվեցե՛ք: Սամաթիո խրթին կնճիւղը լուծող վերջին և միակ
բառն է «հաշտությո՞ւն, հաշտությո՞ւն»:

7. ԴՐԺՈՒՄ

Այս օրերս Ագապյանի մեջ ցտվալի դեպք մը կը պատահի: Օր. Ազաւնի Վարդանյան և իր քույրը կ'արտաքսվին հոն-
ձի, առանց պատճառի կամ առանց դպրոցական կանոնաց
դիմ դեղծում մ'ըրած ըլլալնին հաստատուելու¹):

Ագապյան կը դրժի իր նշանաբանին: Պ. Փանոսյան կը
դործադրել զայս: Զարմա՞նք: Գլուխն իր գաղափարը կը խեղդե-
լիրավունքի բույրը կրից դժոխքի մը կը խոնարհի:

Այդ սկզբունքի դարձը, այդ ցուրտ գաղափարը կատակ
մ'էր, որ Ագապյանը և զինքը իր մեջ պլլեց: Հրապարակաչին
մարդ մը, մանավանդ լրագրատեա մը կամ վարժարանապետ
մը, պետք է որ սկզբունքի մը այնպէս գամվի՝ ինչպէս Աստ-
ված մը իր խաչին: Այնպիսի նվիրական բառեր արտաբերել,
որոնք շուրթեր պետք է այրեն, այնպիսի գաղափարներ հրա-
տարակել, որոնք ճակատներ պետք է պատռեն. ասոնք են
Փանոսյանի պաճուճանքը:

Քանի մ'օր առաջ պ. Փանոսյանի հլու սարկավազներէն
մեկը կ'ըսէր²), թե Ագապյան տապաղաչին օրրանն է. այո՞, օր-
րան մ'է իրոք, սակայն մայր չունի, ո՞վ կ'ուրանա զայդ:

Դուք, Ալնիվ օրիորդ, Դուք որ Ագապյանի երեսին նեւ-
մակը եղաք, Դուք որ ի փառս Ագապյանի մինչև ցարդ սուրբ
բրաունք թափեցիք³), արդ պ. Փանոսյան փոխանակ Զեք ար-

ժերին համապատասխանող վկայագիր մը գոհունակութեամբ
Զեյ հանձնելու՝ Զեր կրելու կարողութենէն վեր ցաւ մը կու-
տաւ։ Սակայն Դուք մի՛ ցաւիք, թող ի՞նք կարմրի։ Հանրու-
թեանն ամեն բան դատեց, Դուք ալ ամեն բան մոռցեք։ Մի
ցաւի՛ք, որ Պ. Փանոսյան Ագապյանի զոները Զեյի գոցեց,
ազգի մը սիրտը բաց է Զեյ համար։ Դուք որ ճշմարտութեան
ճիշտ մը նվիրական հարկ մը դրդեցիք, Դուք որ Ագապուհի
մ'ըլլալու Ագապյանի (իր նվիրագործյալ նպատակն հասկա-
նանք) սրտին չը կսխեցիք, փա՛ռք Զեյի, որ Զեր սկըզ-
բունքին շէնք տվիք և ամս'թ անոր, որ իր սկըբունքը զարկաւ։

Տ. ՈՎ ՈՐ ՈՒԶԱԾԸ Կ'ԸՍԵ, ՉՈՒԶԱԾՆ ԱԼ ԿԸ ԼՍԵ

Անլի տողեր կարդացի երեկվան Մանգումեի մեջ¹⁾ ընդդիմ «Դրժումն» մականգրյալ և «Արմենակ»* ստորագրյալ հոդվածոց: Մանգումեի՝ ամեն ներհակ դրվածք պատալանա և պատասխանի անաւժան կ'ըլլան եղեր: Կը գանիմ այդ տողերեն: Միթե բունն դայլայլիկ, կուչր աչքեն լույս, խելագարեն տրամաբանություն կամ դժնիկեն խաղող կ'սպասալի՞ր, որ ես այ Մանգումեի խմբագրութենեն օրինավոր խոսք կամ պատասխան սպասեմ:

Դուք այդ տողերով ումիկ մ'եք: Մ. <եծապատիւ> Մանգումե, և ձեր լեզուն շատ ցեխոտ է այս անգամ. այդ աղտոտ լեզվեն պատասխան սպասելն անգամ արդեն իմ զգաց-

* «Դրժումը» ի վսեմախոհ հեղինակը դժբախտարար շճանաչեմ: Շլամիտ տեսությամբ մը զԱրմենակն ալ լեզվովը «Շահնաղարյան» մը նկատելն ալ քիչ ծիծաղս չշարժեր շիտակը: Մանգումե, դուք լեզուս դատելու համար պարտիք Հայր Արսենի²⁾ «կոտորտած կազամարով» մեկ քանի հոխա³⁾ ղեւ մշուրեպրեկա⁴⁾ լզել: Աբաղաղին զմարդարիտ «կոտեն» վար դասելեն՝ կը հետեւի՝ «Ես մարդարիտն արժեք չունի: Պահ մ'ինքզինքնիս «Շահնաղարյան» ենթագրելով (ըստ կարծյաց) եթե Արմենակ՝ Շ. [ահնաղարյան] Վարժ. [տրանի]⁵⁾ համար «աղ շերեֆ տելիլ տիր»⁶⁾ Մանգումեի պես «Մաքաասրան և բոտուղարան»⁷⁾ խմբագրի մալ Ազադ.[յան] Վարժ.[արան]ի Տնօրեն և Դատարակ լինելը «հեկպեթ շոդ շերեֆ տիր յա»⁸⁾:

«Հուր՝ր՝ր՝րա»⁹⁾ Մանգումե:

մանս ու պատվույս դեմ է: Ես դձեղ կշիռֆի զարկի ձեր տարան հասարակության ցուցնելու համար¹⁰), և ոչ թե ի ձենջ պատասխանելու համար: Դուք որչափ անգամ խոսիք մամլով, այնչափ անգամ մամլո դեմ կը հայհոյեք: Վասնորո՞ւ անգղիական պաղությամբ մը լոկ կ'արհամարհեմ ձեր այդ հայհոյիչ լեզուն:

Հայկական վեհանձնությամբ ձեզ խրատ մ'ալ կուտամ. չզնվացե՛ք, Մանգումե էֆենտի, և լվացե՛ք ձեր այդ կեղտոտ լեզուն: Ասկե զատ ուրիշ Ստամպոլ չի կա¹¹):

Մի զլանաք, Տեր, երկտողիս երկու տող շնորհել:

9. <ԱՌ «ՕՐԱԳԻՐ»>

Կ. Պոլիս, 23 Հուլիս 1871

Մ. <Եծապատիւ> խմբագիր,

Կ'ազդարարեմ Մանգումէի խմբագրութեան, որ անձի անհասկացողութիւնն և անհաստի շփոթում ունի: Մանգումէ էֆ. [հենտի] «վիճ մեծ կա ընդ իմ և ընդ քո¹) ալարդընըզ մայլումար»²). Ես ն. [ուսպար] Շ. [ահնաղարչան]. Վ. [արժարան]ի աշակերտներեն շեմ. Ես իմ լեզու՝ դավառիս մեջ, Հայաստանի մեջ ուսած եմ³). և զՁեզ ու զԹագիր գուգակշեկու փառն ու կարողութիւնը օտար Վ. [արժարան]ի աշակերտի ալ շեմ տար: ԶՁեզ ի խմբագրական օրինավորութիւն կը հրավիրեմ. զՁեզ կշռողը գաղափարն է. գաղափարը թողուլ և անձին հարձակելու, անհատը քննադատելու ելնելը պարզապէս խմբագրութեան անհաղափարութիւնն ու գաղափարի ապիկարութիւնն է:

Ո՛չ, Մանգումէ էֆ. [հենտի] Արմենակ վատ չէ, Ձեր և Ձեր անիրավութեանց երկաթի ապտակ է:

Այս անգամ կներեմ Ձեզ, քմբռնմամբ և յանըջ մայլումարով⁴) Արմենակա դեմ կրկին Ձեզ հատուկ եղած փաթափարսը⁵) լեզվով ժայրեկնուդ համար:

Կը խրատեմ Ձեզ հայրարար, որ հասարակութեան առջե

պալադի⁶⁾ շերենալու համար պարտիք խմբագրական պատիվն
ու օրենքը լավ ձանշնալ: Մասնավոր անհատի մը ուրիշ ան-
հատի տեղ բմբռնելով՝ հասարակութեան առջև խոսք ու վճիռ
տալ խմբագրական պատվույն քիչ անարդանք չէ իրաւ որ:

Ալ խոսք չունիմ Ձեզ և ոչ ալ Ձեզ դաս տալու ատեն: Այս
է Ա և այս է Ծ):

Ն ԱՄԱԿԱՆԻ

1869

1

<Առ

Մատթեոս վարդապետ Իզմիրլեան>

Շնորհափայլ հայր,

Սիրտ իմ թրթռայր ընդ առաջին տեսութիւն Ձեր¹) և ճաշակէր զսիրարուղիս բարեկամութեան զնախախայրիս, միանգամայն զարմանալի ընդ ուսումնական և կրօնական բարեմասնութիւնս վերնձիւղեալս ի Ձեզ:

Յօրէ տնտի յօղեցաւ սիրտ իմ յաւէժ ընդ Ձեզ ի հանգոյցս սիրոյ. այլ բազդն ոխերիմ՝ վաղ վաղ արտասահման հալածեաց զիս յափունս հեռաւորս²) և ետ ինձ երազել ևեթ ի կոհակս՝ փոփոզուն արտամուաց, և ոչ ես ետ ինձ թոյլ զգէմս Ձեր սիրական նշմարել միւստեղամ, այլ ի հովիկս տերեւաշարժս միայն զհաղագ Ձեր լսել:

Արդ վերընծայեմ վէտ ի վէտ զբոյրս սրտիս առ ՚ի խնդրել յերկնից մնալ Ձեզ հաստատուն ի Սուրբ աստիճանիդ Քրիստոսաւանդ վարդապետութեան, առ որ անձնայորդոր բղձայիք հաստանել:

Այլ աղեխարշ սիրտ իմ տոչորեցաւ, զի ոչ լուայ յառա-

ջադոյն զկատարումն ձեռնադրութեան³) յաւուրն զերերջանիկ,
յորում լցա՛ն իղձք Ձեր և բազմաց իսկ, որ հիացմամբ զար-
մանային ընդ կրօնավայել բարոյս Ձեր:

Ո՛վ դժբախտութեան... չեղէ արժանի յաստուածապաշ-
տոս սեղանի տեսանել զՁեզ՝ վառ ի սէր Քրիստոսի մերոյ խա-
չելոյ, լսել զուխտ Ձեր վասն նուիրելոյ Աղգիս զլսալ Ձեր և
զարիւն անպարտ:

Եւ արդ ի լուր դասափոխութեան աստիճանիդ⁴) Սրբութեան
Ձերոյ, եկի ի խնդակցութիւն և ի սիրելի տեսութիւն միւսան-
գամ, առ որ տենջայի անդատին ի նախասկիզբն տեսութենէ
անտի մերմէ. այլ իբրև լուայ. յեղակարծ զբացակայութիւն
Ձեր, անդէն Եդի ի մտի այսու գրով մաղթել յերկնից վասն
Ձեր աւուրս բազումս ի պաշտամունս աստուածային, պահել
զՁեզ սուրբս, անյողղողդս և քաջարթունս, վեհաշուք վառել
զՁեզ յեկեղեցւոյ կամար լուսերանդ՝ զերթ Արուսեակ՝ ընդ
հոյս աստեղաց, փողփողել, ո՛չ ի խավարի, այլ հուպ ի լու-
սափայլ նշոյս արփւոյն. և հակիրճ ասել՝ պահպանել յալէժ
զՍրբութիւն Ձեր յայս տարազաս բարեկամութեան, որով
մխիթարիմ յաշխարհի հարուածս:

Հրճուեցայց յալէժ, յորժամ տեսից զՁեզ, մինչև իմ հա-
սեալ յաղեբեկ յալիս, յԱթոռ Հայրապետական և զՀովուապե-
տի գաւաղան ի ձեռին:

Մնամ միշտ անկեղծ և խոնարհ

1869 Սեպտ. 17

Թրթաղիդ

Բարեկամ Ձեր

Պ. Դուրեան

<1870>

2

<Առ

Պ. Տ. Ադամյան>

Բարեկամ,

Անշուշտ կը ներեա ինձ, եթե մեր բաժանման հաջորդող
դպրոցումները լռութեան տակ թաղեցի, եթե չբացի ծանր շուր-
թերս քեզ «բարով նստիս» մաղթելու. անշուշտ եմ, որ լավ ես
և տոռոջ, հիմա դուցե վառարանի մը ճարձատուն բոցերուն
բոլորտիքը կը խոկաս կամ կես մը կը մրափես. կռակդ տաք,
փորդ ուռուցիկ և երեակայութեանդ կուտի մը պատկերովը առ-
լի... անշուշտ խաղ և պար ալ կը վայելես. երկուտեսակ օքոզ
պիւր կը խաղաս, երկուքն ալ իրենց ճգնաժամերն ունին, հոռի՜.
նոս հոռի կամ քոռի¹)... վերջապէս կը մաղթեմ, որ ձմեռը լավ
բոսեր քեզ մատակարարե, ձյունի վրա քալող կամ թռչող
ձյունն գունդեր²), որոնց ճառագայթ մ'է հարած... որոնք սա-
կայն շէն հալիր, ալ կը հալն... Թռչնիլ գիտեն անոնք գերը-
նական վայրկենի մը վառ նայվածքի մը մեջ... Սակայն մեկդի
թողունք քիչ մը աչս սերը և տարովը նայինք... կը բանաս
խորհրդավոր արկղը, փալտուն մետաղներ կը ժպտին. երկու
ժպտ կա առջիդ. ո՞րը կ'ընտրես... կույս և ոսկի... դիտեմ,
աչս վայրկենիս ընտրեցիր... վերջապէս շաղփաղփութեանը
բսկ կուզեմ, բարեկամ:

Ընտանիքդ լավ վիճակի մեջ է, բույրդ և սղտի հրեշտակ-
ներդ կլիմայիդ մոտեցան, անշուշտ բավական զոհ ես:

Եթե իմ վրայոքս ալ տեղեկություն կուզես, վիճակս նույ-
նություն է. առանձինն ըլլալու համար շատ անգամ տունիս
մեկ ցուրտ խուցը մեկնած մուշգ ու սառ մատներով գրիչ կը
ձարճատեմ, կը մրոտեմ, կը վառիմ, աչերս խոշոր խոշոր կը
բանամ, կը մրմռամ, ձեռքս ճակտիս կը տանիմ, անհամբե-
րության հառաչ մը կ'արձակեմ, կը խոկամ, կը ծխեմ...
ասոնցմէ արտադրյալն է թատերախաղ³)... հիրավի բռնի թա-
տերագիր կամ բանաստեղծ մը ըլլալ կ'ուզեմ, տենչ մը, որ
աղբատիկ հշուղի մը անկյունը՝ քաղցի և ցուրտի սե վերմակ-
ներուն տակ վերջապես ակամա կը մարի... Ինչ որ է, պիտի
հանդուրժեմ որչափ որ կարենամ, ստակը չեմ ատեր, բայց
գրիչը կը սիրեմ, սփռփ մ'է նա ինձ այս անձուկ կացութեանս
մեջ, հիմակվան գործատերերը կով կուզեն գործածելու և աշ-
խատցնելու¹, ոչ թե մարդ⁴). ևս այս սկզբունքը ճակտիս վրա
գրեցի— համբերել և հուսալ— այս սկզբունքը քեզ ալ կը հար-
մարի... տեսնե՞նք, քանի մը թատերախաղեր ունիմ, կրնամ
ստակով կամ ծափով փոխանակել... աս ալ բռնեմ, ամիսի մը
չափ մինչև անգամ խոնարհեցա դերասանութեան ընելու⁵)
ընտանիքիս կարոտը լեցնելու համար, բայց Վարդովյանի⁶
(հին արկածներն մնացած ատելութեան կրակովը բորբոքած)⁶)
նախատինքներուն չկրնալով հանդուրժել⁷)՝ աղտոտ անկողինս
թատրոնէն տուն փոխադրեցի⁸). այս ալ բրի ապրելու համար,
անգործութեանը թոթափելու³ համար, ինձի⁴ ըրած նախատա-
նաց պատմութեանը սոսկալի է, և ևս ավետարանական հեղու-
թամբ⁵ ներեցի... հիմա այդ անցքը հոս պատմելը անպատեհ
է⁹)... Դու բաժանման կեանքուդ շատ կրկնեցիր, որ գործ

դտնեմ¹⁰)։ Եղբայր, սա ճակատագրիս դեմ կը խոսիս... լռենք... աչերս կը լեննան... վերջացնենք... մատներս կը մսին, երթամ վարը քիչ մը տաքնալու¹¹)...

Կը խնդրեմ, որ դու ալ քու վրայոքդ մտանալոր տեղեկութիւններ պարունակող նամակ չլլանաս բարեկամեդ... Հոս ցուրտը սկսեց, ածուխի կողովներով պղտի մերկ ու մսած աղջիկներ կ'երթեկեն փողոցներու մեջ։ Հիրավի Վիկթոր Հյուկոյի աչքեն խլրտած է այս տեսարանը։ Հարուստները ջահերով կ'դբոսնուն, աղքատները առկայծ հողե կանթեղով մը կը մսին... ասոնք ալ սքողենք, Վարդան—Մարտիկ—Պետրոս—նույնություն¹²), մեր ճակատագիրները դպրոցի մեջ միացան և տեսնենք ի՞նչ համախմբություն մը զայն պիտի լուծե¹³)։

Բնտանիքդ սիրով քեզ կողջունեն... նամակդ փութացուր. այսօր այսչափ... կը մսի՛մ...

Անկեղծդ

Պետրոս Դուրյան

<Առ

Տ. Խորեն Եպիսկոպոս Նար-Պէյ>

Գերապատիւ Տե՛ր.

Այն հանճարի և եղբայրսիրութեան արտափայլումները, ճակտի և սրտի ճառագայթներու այն շքեղ միացումը, որով կը սալառնիք՝ կը դրդեն զիս Ձեր Սրբազնութեան դիմել, Ձեզ՝ յորում տնանկին՝ հաց և դիակին կայծ տալու կազմ՝ հոգի մը կը վառի. Աստուծո տաճարի բուրվառ մը, անդնդոց մեջ կանգնած² լապտեր մ'է այն:

Գերապատիւ տեր, Դուք Քրիստոսի ճառագայթը և միանգամայն հանճարի թե՛ն ունիք, կույր մը չէ Ձեզ դիմողը որ աչերը բանաք, այլ մեկը որ ճակտին վրա սև ամպ մ'ունի. հյուզի մը հառաչն է այն, հոն ուր վառարանն ամայի է և սիրտ կը մխա, հոն ուր կյանքը կը լռե և քնարը կը հեծկտա:

Շատ անգամ հանճարի փոթորկին մեջ խարխուլ հյուզի մը տախտակը կը տարուբերի լոկ. երբ այն փոթորիկը կը դադրի, աղիտալի վերջալույսի³ մը⁴ մեջ վայրի ծառն մը չոր տերև մը կ'իյնա. այն տախտակը անհուշութեան հողակույտը⁵ հարգարող ցուրտ թի մ'էր⁶, և այն տերևը դուցե համաստեղութեաներեն⁷ իյնող⁸ աստղի մը շուրք:

Ի՞նչ ի՞նչ հանճարներ հյուղին այն գահոսային⁹ սեմին վրա խամրեցան կամ մարեցան. հասարակաց գերեզմաննոցներու մեջ հողակույտներ կան, որոնք հրաբուխներ պիտի ըլլային, բայց կայծը սրտի թանձր խավարին մեջ առանց երբեք հրահրելու թաղված է...: Հանճարը վհին մեջ գանկ մը հղավ, առանց մարդկութեան եթերին մեջ գիսավոր մը ըլլալու:

Ես ալ¹⁰ ժամանակէ մը ի վեր այն սեմին վրա կը դողդողամ¹¹ կամ կը պլպլամ առանց հանճար մը ըլլալու, այլ մարդկային հեղափոխական¹² հրաբուխին բոլորաիբր ղեգերող արշունած աչք մը որ անոր կայծերը կ'ընդնշմարէ՝ իր հոշոտած զոհին արշան կալցակները դիտող¹³ վագրի մը պէս: Ես կ'ուզեմ այն հեղափոխական¹⁴ հրաբուխն¹)՝ այն սիրո հնոցեն՝ այն մարդկութեան արշալույսեն՝ Գողգոթայէն ձգտիլ մինչև այն գահոսը¹⁵՝ այն զոս արմատը՝ այն մարդկութեան վերջալուսային¹⁶ տժգույն հորիզոնը՝ հյուղը:

Այլ բավ հողէ կանթեղի մը հետ հսկեցի առանձին¹⁷, ալ բավ սրտիս կայծերովը աստղերուն հետ ընդհարեցա անձայն, ալ բավ քրտանց ճակտիս վրա սառիլը զգացի. կը նետեմ ոտքս ահա դուրս այն նսեմ սեմեն և նախ Զեզ՝ Սիրո պաշտօնեիդ կը դիմեմ:

Զեր Սրբազնութեանը, նշանավոր առթիվ մը, համակրական տեսակցութեան մը պատիվը ինձ տալիս զատ, երջանկութեան մ'ալ ներշնչած է²), որ կը նմանի խղճուկ սրտի մը արցունք¹⁸ մը տալու. ասի խոստում մ'է, որուն քաղցր պահանջումը պատեհ առթի մը վերապահած էի. ահա առիթը ինձ կ'ներկայի³):

Ներեցեք, Գերապատիվ Տեր, այն հրաբուխի սրտին¹⁹, որ

Զեր վսեմ քնարին շուրջը կը դեզերի¹) և կը պատրաստվի Զեր սրտին մեջ շաղ մը և շիթ մը թափել:

Ընդունեցեք, կ'աղաչեմ, Գերապատիվ Տեր²⁰, իմ կանխա-հայտ և ամենախորին մեծարացս հավաստին:

Պ. Դուրյան

1871 Հունվար 22

4

Առ

Պ. Տ. Աղամյան

Բարեկամ.

Հոս ձյունը բավական եկավ, ծածկեց հյուղերը, որուն ներքնակողմը մասող թշվառը ըսավ. «Ահա մեզ ծածկելու համար Աստուծո զրկած վերմակը» և դողաց. պատանքի մը պես ցուրտ էր այն: Տաքցի՛ր այն՝ վառարանին քով և մի՛ նախատիր դայն թեև նժդեհ ալ ըլլա՛): Եթե անշքավորության¹ մեջ այդ նժդեհությունն ալ չըլլա ո՞ւր կը մնա մեր ճակատագիրը, այն ճակատագիրը, որ պմեզ միացուց մանկության մեջ՝ այն ընկերական վառարանին շուրջը որ դպրոց կ'ըսվի. միշտ ձանձրալի է այժմյան աշխարհը, անոր համար որ ուղեղին մեջ ջահ մ'ունի². աշխարհի քաղցրությունը վայելելու համար այն դարին մեջ շնչելու է որ բուրձ կը հազնի և կը սիրե. փիլիսոփա աշխարհը ըսել կ'ուզեմ, որ արդեն ուղեղներու մեջ կը սողմնի³... Բայց հիմա սրտի ծալքերը թղթատելու ժամ չ'է...

Քու սիրալիր թերթիդ վերջը⁴ «Վարդան» կ'ըսես և հառա-
շելով կը գոցես. բարեկամ, երբեք պետք չ'է հուսահատիլ մեր
ազնիւի բարեկամին կացութեանը վրա, որուն⁵ վրա երեցածը
լոկ բնութեան մեկ ժամանակական ներգործութեանն է²), ինչ-
պէս երբեմն⁶ Տ... եղբայրն ալ ունեցած է վաղանցիկ կեր-
պով³): Ասի իրենց ցնդին⁷ մեկ անվնաս օգերևույթն է... շատ
մեծ հույս ունիմք, որ քաջառողջ կը վերադառնա:

Այլ քու վերադարձդ և՛ բնական պիտի ըլլա⁴), պետք է որ խմաց-
նես եթէ դիտես կամ որոշած ես, արդո՞ք երբ մեր նսեմ⁸ ճա-
կատները պիտի միանան...

Քիչ մը տուա՞ջ⁹ նժգեհութեանը ծաղրեցի, այլ անոր դառ-
նութեանը կզգամ հիմա. ա՛հ, բարեկամ, միթե մեր համադ-
դաց սրտերուն հարահուլ փոթորիկները իրարու հաղորդելու
համար կը բավե՞ն այս տկար թուղթերը, որոնք կրեայի
շափ համբընթաց են մեր մտզնիսացցալ սրտերուն կայծերը
տեղափոխելու¹⁰ համար սրտե ի սիրտ...:

Իմ վիճակս եթէ հարցնես՝ դեռ անորոշութեան մեջ կը ծփա,
կը տեսնեմ հուսո աստղեր, որ կը շողան. շատ լավ, եթէ սե՛¹¹
ճակատագրիս թեկերը չը փութան դանոնք պարածածկելու. առ
այժմ անշափ չ'եմ ցավիր իմ վիճակիս և հուսահատ ապագա-
յիս վրա որչափ առաջ. ալ ոչինչ փութա է, միմիայն ընտան-
յացս բնո չըլլալ, այս [է] որ¹² կը կորացնէ քամակս... Դեռ
խոսելիքներս ուրիշ ատեն...

Ի տեսութեան

Պ. Գուրյան

5 Փետրվար 1871

Սկիւտար

Առ

Պ. Տ. Ադամյան

Ազավոր:

Մի՞ թաղեր¹ այդ անհուն հառաչը՝ սրտի այդ² փոթորիկը
 թո՛ղ դուրս ժայթքի...: Դու³ ինձ հիշեցուցեր էիր, որ իր հո-
 ղակույտին վրա¹) փունջ մը ծաղիկ սփռեմ. ե՛ս դժոխք մը
 անեծք Աստուծո անվանը վրա թափեցի, ավելի աղեկ չըրի՞
 ծաղիկը կը թռոմի, սակայն անեծքս Աստուծու կողը խրեցա՛մ:

Ա՛հ, կը սիրե զինքը, կը սիրեինք. իր հիշատակին վառա-
 րանն եմ, իր կսկիծին օվկեանն եմ, իր սուգին վիհն եմ, իր
 գերեզմանն եմ... Իր գերեզմանին վրա ծաղիկ սփռեմ մի՛,
 ո՛չ. ծաղիկը պաղ և անզգա է, հոգիես քամված արցունքը
 տաք, զայն կը թափեմ, ափերով կը թափեմ...: Աչերը կսկիծի
 մեջ արցունքի օվկեաններ են, անոնք որ հաճույքի մեջ աստ-
 ղիր են:

Զինքը պաղ հողով պատեցին, մենք իր հիշատակը տաք
 հառաչներու մեջ պլլե՛նք, պահե՛նք, վառ պահե՛նք⁴, միշտ
 պահե՛նք⁵...:

Կ'անիծես աշխարհը⁶, բարեկամ, արդեն ինքն անիծյալ է:
 Աշխարհ կամ Աստուծո ձանձրույթի մեկ հառաչն ըլլալու է
 (քառսը բնակած ատեն), կամ դժոխոց մեկ անհամ կատակը...

Ի՞նչեւիցեւ, ի՞նչ որ կ'ուզէ թող ըլլա, բավական է որ կսկիծի՝
դուռ մ'է՞⁸:

Իմ վիճակս կը հարցնես, բավական բարւոքած եմ, նա-
մակը դրած օրերս⁹ գեշ վիճակի մեջ էի²), շատ ցավեցա որ
ղբկ¹⁰ խռովեցի: Առ այժմ Տ.<ոքթ> օր¹¹ Քյոթիպյան դեռ
կը խնամե՞³), սակայն դեռ... .. Ա՛հ, թողեք որ հոգեբուխ
հառաչով մը զԱստուած դղրդեմ... անհունության մեջ եմ ին-
կած¹². հարկ է որ լռեմ...

Բարեկամության¹³ վրա դիր հույսդ, կ'ըսես, զիս ավելի
կսկիծի¹⁴ կը մղես, ո՞ւր են իմ բարեկամներս... Ինչո՞ւ հե-
ռոյ՞¹⁵ ես...

Պետք է որ շուրթն առ շուրթն տեսնւիինք... պիտի տեսնես
որ հրդեհ եմ... Ա՛հ¹⁶, շատ բաներ ունիմ...

Ի ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պ. Դաւրյան

1871 Հուլիս 5

Սկիստար¹⁷

6

Առ

Պ. Տ. Աղամյան

Արտակից բարեկամ.

Ժամանակե մ'ի վեր է որ քեզ նամակ մի՞¹ զրեցի¹), որ
անսպասարկ մնաց. չցավեցա յայդ, հասկցա որ պատաս-
խանելու կամ միջոց չ'ես ունեցած կամ կարևորություն չ'ես

տված. թեպետ կրնայի այն տառն ես նամակ մը երկրորդել սակայն ի՞նչ գրեի. ի՞նչ կրնա գրել այն՝ որուն սիրտը դատարկ է. պիտի մակաբերես արդ յուրովի, թե քանի որ այժմ կը գրեմ՝ անշուշտ սիրտս լցուն ըլլալու է. . . . այո՛, առեի² է նա՛ս պզալի հիշատակի մը արտոսրով²):

Ես գրեթե խաղաղ կը նիրհեի, երբ Մայիս 21ի սև գիշերն կը քրտնեի³), երբ հոգի մը սրտերու և գերեզմանի մեջտեղ կը կողկողեր:

Փրտակցան նորա ոսկերքը հիմա⁴), հարթ և անհայտ եղավ նորա հողակույտը... Չէի ուզեի⁴ հավատալ⁵ թե պիտի մեռնի մինչև այն ժամանակ, երբ իր⁶ վերջին նվաղյալ նայվածքներեն մին արձակած տառն, 'դեռ ինձ չհասած երկուքիս մեջտեղ ինկավ՝ մարեցավ... մինչև այն տառն, երբ խղզուկ ձայնը տխուր «մնաս բարով»ի մեջ կը մարեր... Ա՛հ, հիշատակներ կան որոնք իրենց շարունակութեան մեջ միշտ միեմունջ շանթերն են...: Սրտիս ծալուցը մեջ միայն մեկ կորովի խորշ մը կրցի⁸ իր⁹ տխուր դամբանականը⁵) արտասանելու վերապահել¹⁰:

Ինչպէս որ տեղ մ'ըսած եմ⁶), մարդկութեան վառարաններն մեկուն՝ վարժարանի մը մեջ, սև ճակատագիրը երկաթյա պսակով մը մեր գլուխները իրարու մոտեցուց, սեղմեց, ի մի խմորեց գաղափարները, և մեզ՝ մանուկ հանճարներս՝ դալկահար շանթերու փունջ մ'ըրաւ. եւ¹¹ այդ սև ճակատագրիս պըլլված շաթերեն մին կը¹² մարի¹³ ահա¹⁴ բոլորովին, տխուր վերջալույս մը պատկերելով իր¹⁵ սիրելւոյց սրբտին խոր:

Տխուր խոստովանութիւն:

Ես Վարդանի շարունակութիւնն եմ:

Ազնիւիլ բարեկամ, ձմեռը քեզ կը գրեկի թե կը մսիմ⁷⁾՝ արդ կը դողգոջեմ, բերնես միշտ¹⁶ արշուն կը հոսի, կը հյուծիմ, ճակատիս վրա կենաց շիկնոտ ժպիտը կը տժգունի: Անդու կերպով քնարս կը թոթիկեմ անհուն «մնաք¹⁷ բարով»ի մը համար տնոնց, որոնք իրենց¹⁸ ծալքերը ինձ չը բացին, այլ միայն դուրսեն ճաճանչեցին, նախ կնո՞ջ... երեւակայությանս տիրուհւոյն... երազի այն երփներանգ աստղին կամ ճաճանչոտ ծաղկին... ո՞չ, ավելի՞ն, շողերու և բույրերու թագուհւոյն...

Ա՛հ, ներս մեկ շողը երազ մը կը¹⁹ վառե, ներս մեկ բույրը սրտի մը մթին խորանը կը խնկարկե...: Մեռնի՛լ թարմ և երազկոտ... մեռնի՛լ առանց մարմարյա ճակտի վրա խորշոմ մը գծվելու²⁰, առանց շուրթեր համբուլքով մը բորբոքելու, առանց հոգին ժպիտով մը հրգեհնելու²¹, մեռնիլ... տխուր է այդ, սակայն

Շատ կը ցավիմ որ պիտի կարենալիր տնցլալները հոս գալ, բայց դարձյալ սե ճակատագիրը արշունոտ ձեռքը կարկառեց մեզ ու խառնակեց ամեն բան: Չ՛եմ գիտեմ թե նորեն գալուդ համար միջոց պատրաստված է. եղբայրդ քանի մի²² օր է տեսած և հարցուցած չ՛եմ²³):

Ա՛հ, կուզեմ հետդ տեսակցիլ. դարձյալ ես նույնն եմ, միայն թե քիչ մը դերեզմանի հակած և խոկմանցս զազաթնակեալ հառած եմ: Կը հուսամ որ ալ քենե նամակ մի կ'ընդունիմ, կամ քիչ օրեն հոս կը տեսնվինք...:

Բարեկամդ

Պ. Դուրյան

1871 Հուլիս 6

Սկյուտար

Առ

Մեծ. <ապատիվ> Ա. Էֆ. <ենտի> Լուսինյան.

Կ. Պսլիս

Եղբայր իմ,

Ներեցեք:

Իրավամբ զնն հռչակել կուզեի¹), այլ զգացումներս մար¹ և գրիչս տկար գտի նյութին վսեմության առջև... ա՜հ, միթե կարելի՞ է օլիսանա մը հեծկլտալ²): Այս օրերս դարձյալ մշտնջենավոր վերքս³) շունչ առավ կուրծիս² տակ, երկնքիս³ այդ սև աստղը. ձգե՛ սա «նոճյաց տղուն⁴» (իմ)⁵ օձիքը, սա «դաշնակաց բուն» որ վսեմությանց⁶ առջև երբեմն կ'ապշի, որուն սրտին անդունդը կ'ալեծփի և⁷ շուրթերը քար կը կտրին, որ միշտ իր վերքին կը նայի, ինչպես փառասերն իր աստղին... Ձգե՛ սա «մտերմաց դալկահարը»⁸)...

Հանցավոր եմ... այլ ո՛չ, վերքիս մոտեցի՛ր, եղբայր իմ, սա ահարկու անդունդին... սակայն սև ժայռը և երկնի⁸ աստղը⁹ կրնան հոն նայիլ լուկ:

Կու հուսամ որ մինչև այս տողերուն հասնելուդ ներեցիր և իմ¹⁰ չը կրցած հասկցուցածս¹¹ դու հասկցար անշուշտ, վասնզի սրտի մը խավերը կրնա թափանցել բանաստեղծի մը խոսկմանց սլաքը⁵). դեռ շատ կուզեի գրել, բայց թե՛ ես անհուն

եմ և թե՛ եղբայրս նամակը ուշ ձեռքս հասցուց⁶). բայց նա ալ աշտակես ընել ստիպւլած էր պարագայից բերմամբ:

Նամակիդ¹² կ'սպասեմ¹³,
ի տեսութ՛յուն.

1871 Յոսոս. 13¹⁴

Եղբայրդ
Պ. Դուրյան

Տ

<Առ

Պ. Հ. Ճանֆեւճյան>

Մտերիմդ իմ,

Ահա՛ անհուն «մնտք բտրով»ի առաջին թելը կը դարնեմ:
Զքեզ տեսնել ուղեցի. ուլլե՛լ ինձ համար ծարավիլ է. դողդոջ քայլերս կարգի դրի ձեր տունը գալու, զքեզ հարցուցի և հարցունելուս՝ հետ՝ անմիջապէս կոշիկներուդ տեղը նետեցի ակնարկս. մայրդ և դատարկութ՛յունը տխուր պատասխան մը տվին ինձ.— Հոս չէ: — «Եղբայրս,— ըսի յուրովի,— հոս չէ...»:

Գիտեմ, կենաց դառն ներդաշնակութ՛յունը չներեց գալ տեսնել անգամ մը եղբայրդ¹), զալկահար² և զսղգոջ հյուրը. սակայն այս ճակատագրին սեռութ՛յանը ի՞նչ պետք է ըսել, որ իմ տկար քայլերս չի վարձատրեց և ստիպեց զիս հողդողդ

ռանփոխներս ներդաշնակելով մեկնիլ տխուր ու ցաված:—
Ո՛ւր.— Փնտռել խորշ մը, ուր արատավաց բոցանուտ շիթերը
կը քողարկվին մարդոց աչերեն:

Իմ վիճակս հուսահատական է, եղբայր իմ. սակայն ես
հանդարտ եմ և հարկավ թիչ մը տխուր. թոշնեցավ ամեն
մարդկային տենչ սրտիս մեջ, տենչ՝ աշխարհի այդ ոսկեղօ-
ծումը. ամեն հույսերս մոխիր դարձան, իբրև մեքենա կապ-
րիմ գրեթե, իմացական հրահրումս կորուսի, մտածումներս
կարճ են և մութ:

Սակայն մի՞ ցավիր. բարեկամ, սապես համոզվե, որ քու
եղբայրդ գերեզմանի տեղ նոյան տապանը²⁾ կը մտնե աշ-
խարհի արյունահեղեղեն փրկվելու համար... ո՛չ, այս սև
մտածումը չը կշտեր երբեք ծանր՝ հոգվույս վրա, որչափ ար-
ցունք մը աչացս մեջ:

Ո՛հ, որչա՞փ ինձ հաճոյական է քեզ տալնթերակցելով³⁾
դալկահար վերջալուսի մը փողփողումովն քանի մը ժամեր
ծծել... սակայն դիտեմ, այս հիվանդությանս մեջ փոքր ինչ
նողկալի եմ... ինձ նայողին ճակատին վրա արգահատական
ծալբերու պատկերումը կը տեսնեմ ես:

Սակայն դու, սրտահոգ բարեկամ, դիտեմ որ միշտ դիս
Ժպիտաներուս, ցավերուս, առողջությանս և հիվանդությանս
մեջ տոհմատարակ՝ համահավասար⁵⁾, անհողդողդ⁶⁾, սիրով կը
սիրես, և երբ իմ վրա դուրգուրալով ներքինս կուզես խառ-
նել... Կուզես կմախքով լի հոգի մը խռովել... սոսկալի երա-
զոց անգունդ մը պզտորել, որ սիրտս է, ուր մահվան լուռ-
թյունը կը տիրե և այն լռությունը լուծանող երկնից արձա-
գանքները կան միայն. դուն ալ հնչեցուր հոն քու քաղցր
բարբառդ, բարեկամ, գերեզմանի մը համար նոճիի մը ձայնը

բաւ է, և երբ այսուհետե տեսնվինք շատ չը պիտի խոսիմ,
այլ լսի ակնարկներով պիտի դռհանամ:

Երբեք մի՞ մտաբերեր որ ես հուսահատ եմ. բնա՞վ, բա-
նաստեղծ մը մահւմանե չը սոսկար. այն ատեն իրավունք
ունիի ցավելու, երբ ամենքն ամմահ բլլալին, և ես միայն
մահկանացու:

Այսպեա համոզվե՛:

Ի քաղցր տեսություն

Պ. Դուրյան

1871 Սեպտ. 5

Սկիւտար

9

Առ

Մեծ.<ապատիւ> Ա. էֆ.<ենտի> Լուսինյան

Կ. Պոլիս

Եղբայր իմ,

Շնորհակալ եմ որ միշտ կը հիշեք զիս. «հուշը» «սեր»ի՛
բույրն է՛): Կը ցավիք տնշուշտ որ ես փոխադարձաբար չ'եմ
խոսիր: Ձեզ հիշեցուցած եմ արդեն, որ ես «վսեմ» ին առջև կը
պապանձիմ²). պատասխանելու համար բաւական կը համա-
րիմ երբ արտօսը մը աչքիս ետեւ կ'ալլի, և շունչ մը² շտրթե-
րուս մեջ³ կը բեկրեկի՛, մտնաւանդ հիմա որ հոգւմույս կեն-
սաբույր ծաղիկը թռչնած է, և նորա տեղ վերք մը կը մխա
ներսս: Երկու տող բան չ'եմ կարող գրել, երեսկայությանս

մեջ ցուրտ մշուշ մը կա թանձրացած, վայր ընկան գլխուս
աստղերը, սև ամպերը ծանրացան⁵ հոն⁶:

Հիվանդութիւնն և ամբուսութիւնն, գերեզմանի այդ երկու
ստիւնքը կը ծծեն. հուսահատութիւնն, գերեզմանի այդ սև
կաթը կը խմեն... Ինձ համար չկա հուշ, անդունդին մեջ շու-
ղի մը պլլված ևմ. իմ փրկութիւնն է աստղի մը պլլվիլ, եթե
սև ճակատագիրս ճերմակ բիծ մ'ունի...:

Ազնի՛վ Եղբայր, ո՞վ դրոկեց Ձեզ⁷ այսչափ⁸ գորովիլ իմ
վրաս, ունկն դնել անդունդ⁹ հոտող¹⁰ անձի մը խոսից¹¹, և
զվարթ թիթեռնիկ գոլով¹², սիրել նոճիի մը շուքը... Ազնի՛վ
Եղբայր, թիթեռնիկով մը նոճի մը սգավորութենէ չը դադրիր,
այլ գուցէ նորա ցուրտ շուքին ներդործութեան ներքև գողար
թիթեռն մը թռչնի...

Ա՛հ, այնչափ¹³ մթազնաց է երեակայութիւնս. ո՛հ, ո՛ւր
եք կրակք իմ... մարեցա՛ք¹⁴... մարեցա՛ք¹⁵ և ա՛լ չի պիտի
վերալառիք¹⁶. այն¹⁷ Շունչն անցավ Ձեր վրայն, որ աստղերը
կարող է մարել... Դեռ կուզեմ գրել, բայց կը տեսնեք¹⁸ թե
այնչափ ուժաթափ ևն այս խոսքերը որքան գունաթափ է դա-
նոնք ներշնչող հոգին... Իմ մեն մի խոսքերս Դուք Ձեր վառ
երեակայութեամբ մեկ մեկ գրքեր ըրեք և զիս պիտի լավ կար-
գաք այն տունն, լավ պիտի սուղիք յ'իս:

Եղբա՛յր իմ, ներեցեք գրութեանս աններդաշնակութեանը.
Ի՛նչ ուղղութիւն կրնաս¹⁹ պահանջել ամբողջ գաշնակէ կամ
նվագարանն մը²⁰:

Ի՛նչ գրելս չեմ գիտեր:

Կաղաչեմ, բավ համարեցեք ջախջախ²¹ քնարի մը այս-
չափ հեծեծանքը:

Քանի որ ժամանակնիդ ներե՛, կ'աղաչեմ, Ձեր սիրալիր

գրությունքը մի՛ ղլանաք որոնք միշտ ղիս պիտի հեղափոխեն²² ի վսեմն:

Դուք Երկրագունճներ²³ ինձ տալ խոստացած էիք³). Եթե կարելի է ղանոնք շնորհելու փութացիք, վասնզի տռանց կարգալու բան մ'ունենալու՝ տունեն²⁴ դուրս չ'ելնելու ստիպված ըլլալովս²⁵ շատ կը նեղվիմ:

Ներս²⁶ հետ ի՞նչ ունեցաք⁴), միճչե հիմա, կ'աղաչեմ, տեղեկութուն:

Տեսնովինք²⁷:

Եղբայրնիդ²⁸

Պ. Դուրյան

1871 Սեպտ. 6²⁹

10

<Ա.ռ

Պ. Ա. Կուսինյան>

¹Եղբայր իմ,

Ձեր սիրալիր տողերուն փոխարեն աստղերու հեղեղ մը կուտամ սրտես...

Օրհնյալ¹ ըլլաք, որ կուզեք² Ձեր վսեմ կրակովը բռնկել տա³ նոճյաց դալկահար որդեղիրը¹), որ միշտ իր սրտին մոխիրնները կը դգվե. օրհնյալ¹ ըլլաք, որ կուզեք սրտես դուրս հեղեղել թանճրամած սուղը:

Պիտի կարդամ միշտ ձեր տուղերը քաղցր արատաւներու փողփողումով⁴ և վեր պիտի առնեմ⁵ թաց բարձիս դամւած զոգդոջ զլուխս, կսկիծնեբուս⁶ մեշ վայրկյան մը հպարտ պիտի ըլլամ, կուրծիս⁷ հեքը վայրկյան մը պիտի դադրի՝ եղբոր մը վսեմ ոգին ծծելու և իր անմահ⁸ անունը սրտիս խորերը կուլ տալու:

Ա՛հ, խիստ վսեմ կը շարժիք, եղբայր իմ, և կը ներեք միշտ վեհանձնութեամբ մը⁹ թաղւած հոգւոյս ցուրտ լուծութեանը. սակայն ի՞նչ ընեմ. սառուցցե՛կ¹⁰ դոտի մը սիրտս շղթայած է... ո՛հ¹¹, թող¹² Ձեր թրթռուն հոգին խոսի միշտ, թեպետե տոգույն ճակատիս վրա աշնայեա կերեւի, որ ամեն բան կը մարի. սակայն կուրծիս¹³ տակ¹⁴ հեղաշրջումներ կեռա՞ն:

Խոսեցեք, եղբայր իմ. խողին առջև չե՛ք թափեր Ձեր մարգարիտներն²), Ձեր խոսքերը սառուցցե՛կ¹⁵ ճակտիս ետե՛կ¹⁶ արեւներ են... միշտ¹⁷ խոսեցեք¹⁸:

¹⁹Կուղեի ներս պաշտպան հանդիսանալ, կուղեի այդ Թեր—Հսկա Արամը ճղմել³), այլ ներեցեք, եղբայր իմ, զրիչս ձեռքիս մեջ կը զոդա, ահա կը տեսնեք, տարտղնած վիճակի մեջ եմ: Եվ արդեն այսչափ⁴)... իմ խոսիլ հարկ չէ:

Գաճաճին զրածին արժանիք տալ է. միտկ դուք ալ գրեք, բաւական է, արդեն ես աշնայեա կը կտրծեմ, որ այդ խժըժումը շատերուն քմծիծաղին արժանացած է. այսու ամենաշնիւ կուղեմ գրիչ լզող գտնել այդ մտախն մի քանի տող գրելու⁵). ասկե գատ, եթե բարեբախտաբար գրելու կարողութեան մը ունենայի, ներս ատենախոսութեանը շրջանաւ գտնելուս համար ես պիտի կենայի, վասնզի Արամի այդ թերաբնութեան մեջ ներս⁶)... խոսվածքն... անանկ... նկատմամբ... մը խոսքերուն տէնարկութեաններ կային, որոնք կրնային Արամին անաւ-

զություններ ընկելովն... խծրծել: Շատ կաղաչեմ, որ այս մասին ներողամիտ լինիք, եղբայր իմ: Ներա համակրանաց նամակը կարգացի. շիտակը սքանչաքա այն վսեմ գգացումներուն արտահայտություններն տեսնելով, որոնք կուսական բերանի մը կելնեն և մեծերու հիշատակարանը կընկնին:

Այսպիսի վսեմ նշութերու առջե լռելը մեծ բան է ինձ համար. վսեմ է ինձ համար լոկ դողդոջիլ:

Ա՜հ, այսպէս միշտ իմ վրա գուրգուրալով, կուզե՞ք որ միշտ շնորհակալ ըլլամ. ի՞նչ ըրի Ձեզի, չեմ գիտեմ, եղբայր իմ: Ա՜հ, գիտեմ, դաշկահար դողդոջ ըլլալուս համար զիս սիրեցիք... բանաստեղծական մը ըլլալուս համար բանաստեղծի մը գրավիկեցա՜, գիտե՜մ...

Եթե ճակտիս վրա վարդ ունենայի՝ կիները զիս պիտի սիրեն. ա՜հ, ավելի լա՛վ է, որ դալուկն ունիմ²⁰, և բանաստեղծները զիս կը²¹ սիրեն:

Չորեքշաբթի օր⁷) Ձեզ սպասեցի. տխուր վերջալույս մ'ունեցա:

Տեսնվիմք, եղբայր իմ, գոնե Ձեզ հետ քանի մը զվարթ ժամեր ծծեմ:

Կը հուսամ²², որ քիչ²³ առդատկալի կըլլամ Ձեզ տժգուչն շրթանցս թափթփուկներով:

Երեկվընե ի վեր վիճակս²⁴ վատթարացաւ. կաղաչեմ, մի՛ տրտմիք:

Ես տրտում ժամերուս աստղերուն կը հառիմ. Աստուծո
այդ կրակներն զիս փոքր ինչ կսփոփեն:

Մնաք բարո՞ւղ:

Եղբայրդ
Պ. Դուրյան

1871 Սեպտ. 9

Սկյութար

11

< Առ

Պ. Ա. Լուսինյան >

Եղբայր իմ,

Ինչ մեկ քանի թատերախաղերս կուղեր. բայց ես միայն
նոցա ծրագիրներն ունիմ¹), որոնք անընթեռնելի ըլլալէ զատ՝
թղթի կտորվանքներու վրա գրված են: Մաքուր ըլլալով «Վարդ
և Շուշան» անուն սիրալին թատերգության²) խաղատեսորն
ունիմ բովս: Ասի տասն և հինգ տարեկան¹ հասակի սիրո և
հանճարի հանդուգն փթիթում մ'է. եթե կը հաճիք, սա Ձեզի
կրնամ յուղարկել². Իսկ մյուս Ձեր մասնավոր խնդրվածներուն
գտլով, անոնցմե մեկ երկուքին < այսինքն՝ Արաաշեսին և Ան-
կումն Արշակունյացին տեսրերը >³ կը խոստանամ³), որ
Վարդովյանը տեսնելով՝ քիչ մը միջոցի համար ռզեմ⁴). եթե
տալու հաճի, ուրախությամբ Ձեզ կը յուղարկեմ. բայց նոքա
ո՞ւր երթալնին չգիտցող փոթորիկներ են:

Եղբայր իմ, ի՞նչ պիտի ընենք զանոնք⁵), Ձեր գրության
ձեռք զիս հետարբերության մեջ ձգեց. պետք է որ առանց ատեն

անցնելու հետաքրքրութիւնս հագեցնէր. ինձ մի քանի զվար-
ճալի վայրկյաններ պիտի հաղկելուք. ուրեմն, պիտի աշխատիմ
դանոնք Ձեզ յուղարկելու ջանալ:

Դուք բան մը ինձ կիմացնէք⁶). ևս կը գուշակի զայն
արդեն. բայց դարձյալ լսած ատենս սիրուն հրճվանք⁴ մը
ունեցաւ. ըսի ինքնին. «Արդոք պիտի վայելե՞մ այն օրն, ուր
նոքա զլուխ զլիսի պիտի տան...⁷)» մեծ պիտի ըլլա ինձ հա-
մար այն օրն... հարկ է որ հարուցած խոշոր անիվներուն
յուզ քաղի:

(Արդոք պիտի ապրի՞մ մինչև այն ժամանակ):

Այն շնորհալի հանդեսին մեջ ևս ալ շշուկ մը պիտի⁸ ունե-
նամ, շեմ ուղեր դայս երազներու կարգն անցել⁷. մոտեցո՞ւր
այդ օրն⁸), եղբա՛յր իմ, կուզեմ Ձեր ըմպած երջանկության
բաժակեն կաթիլ մը գողնալ, որ կարող է սրտիս անհուն բա-
ժակը լնուլ: Ձեր աղամանդյա պսակին հետ իմ սիրտն ալ
պիտի ճաճանչի: Թո՞ղ դա այդ փառազօծ օրն, եղբա՛յր իմ:

Դարձյալ սիրտս ցամքած է, չկարեմ զգացումներս ուղա-
ծիս պես դուրս տալ... ո՞հ, ցամա՛ք սիրտ, ե՞րբ պիտի թար-
մանտս, ե՞րբ առաջվան պես խնդումներ պիտի անձրեկես:

Չտեսութիւննիս երկարեցաւ, եղբայր իմ, Սկյուտարը մի՞
մոռնար⁹):

Նամակներուդ տողերը քիչ մը սավարացուր, միշտ գրե՛ւ.
եղբա՛յր իմ. եթե ես⁸ զվարթ և առողջ ըլլայի, միշտ պի-
տի գրեի:

Սիրո անհունութիւն մը կը մաղթեմ...

Եղբայրդ

Պ. Դուրյան

<Առ «Օրագիր»>

Մ.[Եծապատիւ] խմբագիր.

Անցյալ ձմեռ Մայրաքաղաքիս Թուրքո-Հայկական թատերախմբին հուշարար Տիգրան Գալեմճյան անուն անձը իմ հեղինակությունքն եզոդ երկու Ազգային թատերախաղ ընդունեց ինն, որոց անվանքն են ՍԵՎ. ՀՈՂԵՐ ԵՎ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՆ, սա պայմանով, որ նոցա արժեզինքը անպատճառ պիտի վճարեր Պ. Տիգրան՝ հիշյալ թատերախաղաց ներկայացմանց միջոցին: Վերոհիշյալ թատերախաղերը անցյալ ձմեռի վերջերը ներկայացվեցան¹) և, ըստ սովորության, արգո Հայ հասարակության կողմէն ջերմ ընդունելություն գտին՝ ըստ վկայության իմ հանդիսատես քարեկամաց, վասնզի դժբախտաբար հիվանդության պատճառով, հս ինքնին չը կրցի վերոհիշյալ ներկայացմանց ներկա դտնվիլ և ծափահար հասարակության իմ անկեղծ շնորհալիքն արտահայտել: Պ. Տիգրան մինչև հիմա թատերախաղներս գրեթե անվճար թողելէ զատ — վասնզի պահանջեա դուլնաքյա մաս մ'եմ միայն դեռ ընդունած — խաղատեսուրերս¹ ալ իր ճանկր

¹ Վերոհիշյալ երկու թատերախաղներին զատ ՏԻԳՐԱՆ Բ. անուն երեք Քրեկուլթի բաժնւած և միայն երկու երկուլթը շարադրված ազգ.[ային] թատերախաղ մ' ալ ունիմ Պ. Տիգրանի ճանկը նույնպես անցած²), որուն անձինքը ու տեսարաններին կը տեսնվին Պ. Ռ. Սետեֆճյանի հեղինակած ՀԻՄՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀՌՈՎՄԱՅՆՑԻՍ անուն խաղին մեջ³), որուն ներկայացմանը ներկա չեմ կրցած գտնվիլ: Ասկից զատ ուրվագիրս և ամբողջ շարադրությունն իմս ըլլալով ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ՀՌՈՎՄԱ անուն խաղ մ'ալ ունիմ Պ. Տիգրանի քով:

անցուցած՝ թե զանոնք ինձ վերադարձնելու և թե նոցա ար-
ժեղինքը ամբողջ ինձ հանձնելու մասին նենգամիտ զժկամու-
թյուն մը կը հայտնե:

Ուստի, այս օրեն ներկայիվս կը հայտարարեմ թե առանց
հիշյալ թատերախաղուց արժեղինքը ամբողջապես ինձ վճա-
րելու՝ նոցա դալիք բոլոր ներկայացմանց իրավունքը իրա-
վանց զորութեամբ ինձ կը վերապահեմ իբրեւ հեղինակ, և եթե
Պ. Տիգրան անիրավաբար իմ այս հայտարարութեան ականջ
խցելու հանդգնի կամ վերահիշյալ թատերախաղերը ինձ չը
վերադարձնե և կամ նոցա արժեղինքը ինձ չը վճարե՝ պա-
տասխանատու կը հրատարակեմ զինքը Դատաստանական
բարձրագոյնն ատյանի առջեւ):

Պ. ԴՈՒՐՅԱՆԻ

30 Սեպտ. 1871

Սկիւտաբ

13

Առ

Պ. Տ. Աղամյան

Բարեկամ.

Ձեմ գիտեր թե ի՞նչ գրեմ. ո՞հ, դժվար է խոսիլ անհունի-
մը համար, անհունը շուրթեր չը կրնար ունենալ, անհունն
ինքն իր մեջ կը թաղվի, ինքն իր մեջ կը փողփողե:

Ես ալ առաջինը չեմ (թող այս խոսքը քեզ չը տխրեցնե),

իմ հոգին² հառած է դալկահար և անհուն աշխարհի մը, զոր
երկինք³ կը կոչեն... Ա՜հ, բարեկամ, կուզեմ զգալ թե երկին
մը կա, վասնզի դժվար է ինձ համատալ թե աշխարհ մը կա
ինձ համար... և ի՞նչ աշխարհ... Ես ըսած եմ անգամ մը, թե
աշխարհ Աստուծո՞ւ աչն գերմարդկային⁴ տիտանին⁵ ձանձրույ-
թի⁶ մեկ հառաչն է¹), հառաչ մը, որ աշխարհաստեղծութենե⁷
տուաջ⁸ գահոսային⁹ խառնակության մը վրա հառաջ եկավ...
Աղետալի¹⁰ փոթորիկ Աստուծո մը սրտին, անհուն անա-
պատի մը:

Դու կըսես վերջին նամակիդ մեջ. «Իբր թե չաստիս մի-
այնակ, «ո՞ւր ես» կը գոչես ինձ. այդ հարցումդ զիս տխրե-
ցուց, միթե սրտիդ ծալուցը մեջ անգամ չը գտա՞ր զիս»:
Ա՜հ, միթե հիշատակ կը բավե՞ս ամենասիրելի մը կրու-
կոտ հիշատակը միթե կը բավե՞ս անոր համար, որ «մնաս
բարով»ի տխուր թեւ մ'է դարձած, որ «դալկությանց բուրաս-
տանին» կ'որդեգրի, հանցա՞նք է միթե բարեկամ մը կարոտիլ,
անոր հոգվույն ծարավին ըլլալ, անոր խոսքն ու ժպիտներուն
անոթին ըլլալ... ո՛չ, չը բավիր ինձ հիշատակդ, դու ինքնին
միայն¹¹ չը բավես ինձ. ինչպես որ ես Վարդանի՞ զու ալ իմ
ցուրտ ու անթարթ աշերը¹² պիտի փակես²)... Մի՞ տխրիր
բարեկամ... ես տխուր-զվարթ մ'եմ. ո՛չ, գողգոջ երջանիկ
մ'եմ... մահու¹³ դալուկը իմ ճակտին վրա կը պլպլա իբրեւ մե-
լամաղձոտ ժպիտ մը, դալկահար¹⁴ ժպիտ¹⁵ մը¹⁶ որ զիս եր-
կրնքի հետ կը միավորե:

Երբ լսեցի որ¹⁷ դարնան հոս պիտի դաս³), սիրտս անհուն
ուրախությամբ մը զեղվեցավ... Ինչո՞ւ արդյոք ինձի զրկած
նամակովդ այս լուրը չը տվիր:

Գիտեմ որ սիրելի է քեզ կարգալ և հեղեղել ամենասիրել-

վո մը հիշատակը... ուստի վարդանի գերեզմանին¹⁸ ուղղյալ¹⁹
սա²⁰ ներփակյալ²¹ տաղերգությունը²² զրկեցի⁴):

Սա²³ խոսքը²⁴ թե՛ «Մեր անիծից ահալորությունը, օր մը
պիտի սարսուի²⁵ հարկավ այն գերագույն անգութը, զոր մենք²⁶
Աստված կը կոչենք» զքեզ ահալոր բանաստեղծ մը նկարեց
իմ առջև...:

Մնաս բարյալ, ի տեսությո՛ւն:

Պ. Դուրյան

1871 Հոկտ. 14

Ակյուտար

14

Առ.

Պ. Տ. Ադամյան

Եղբայր¹ իմ.

Այն վերջին սիրալիր² նամակիդ փոխարեն, յորում ճշմա-
րիտ — բարեկամական դորով մը կը հեծկտար, ուղեցի սրտիս
անդունդներին աստղերու հույլեր³ դուրս հեղեղել, այլ ավա՛ղ,
այն անդունդները բոլորովին ցամաքած գտի:

Շնորհակալ եմ որ դիս կը մխիթարես, սակայն ես արդեն
բոսած եմ, թե բնավ մահվանի վախ չ'ունիմ¹), վասնզի տքնեցա
ինքզինքս զզվեցնել աշխարհէն. եթե ցավ մ'ունիմ, այն է թե
զքեզ վերջին անգամ չը պիտի կարենամ քեանել, վասնզի
չանկողնի եմ, ա՛լ դուրս ելնելու կարողություն չը մնաց վրաս.
ասանդունդն վար իջնելու համար⁴ հարկ է որ հենարանին կըրթ-

նիմ: Ալ բոլորովին հայտնի եղև⁵ (թեպեանե⁶ առաջին օրեն գիտեի և միշտ, մինչև անգամ բան մը շունեցած տառնա, անգրգվելի պահեցի այն գաղափարը⁷, թե ես «երկնքի հիվանդությունն» ունիմ:

Ափսո՛ս, շատ հեռու կ'երևի ինձ փթթինադարդ Գարունը, ձմրան ձյուները իմ սիրած վայրերուս⁸ հետ (ուր միատեղ շատ անգամ իրարու սիրտ կը ծծեինք) զիս ալ պատանաւորեյ⁹ կ'սպառնան. եթե քու գալուստդ դարնան մնա¹⁰(²), շատ կը սոսկամ որ ո՛չ մտերմական ժպիտդ եմ¹¹ հետևարար ո՛չ ալ դարնան փթթումը պիտի տեսնեմ:

Ալ բոլորովին մարմնույս հետ միաքս ալ տկարացաւ, մարեցան խանդերս... ո՛չ, չեմ կրնար գրել, ցամաք են բոլոր գրածներս... կուզեի շատ բաներ գրել իմ այս նւաղչաւ ժամերուն... ափսո՛ս, կուզեի իբրև հավերժական հիշատակ երկտող տաղ մը գրել քեզ³), սակայն իմ մեկ լավ և փայլուն ժամուս կուզեմ գրել, որպեսզի¹² ցամաք չը լինի... իսկ եթե դժբախտաբար չը կարենամ գրել, գրված համարի գայն իմ գերեզմանի¹³ հողերուն վրա:

Կ'աղաչեմ, եթե ժամանակ ունենաս, նամակներդ ստեպ և երկար ըրե՛, ո՛րչափ սիրելի են ինձ անոնք. մնաս բարյա՛ւ... (չըլլա՛ հավերժական)... Ի տեսությո՛ւն:

Պ. Դուրյաճ

1871 Նոյեմ. 23

Սկչուտար

< Ա. ռ

Պ. Ա. Լուսինյան >

Եղբայր իմ.

Ներհոյսեր.

ուշկեկ պատասխանելուս: Թեև դարձյալ մատներս զրչիս վրա կ'գտնուէին. սիրտս զգածվելու տեղ կը մարի. և ես նայելու տեղ կ'փղծկիմ. բայց կուզեմ օրհասականի մը դուրսդ նական ճիգ մ'ընել և երկու տող ալ գրել.

Եղբայր իմ Զեր վերջին նամակը գիտ մխիթարել կուզե. և կ'ըսեք. «Մեկդի ձգե 'սա հիվանդ եմ'ի գաղափարը մտքեդ և բոլորովին կ'բուժիս»: Ա՜հ¹, Եղբայր իմ, կուրծիս տակ հարբուխ բռնկած է. կրակներ կեռան ու կ'այրեն զիս. Աս² կրակը երկրնկեց³ կրակին նման է, որ չ'մարիր և չ'պիտի մարի, մինչե՛կ չ'սպառե ամեն ինչ.

Այո՛, ալ հիմա հավատացի⁵ թե կը'ծյուրի՛մ եղեր. գիտեմ թե ալ շատ չ'ապրիմ⁶ պիտի⁷. Ա՜հ, եղբայր իմ, ահա երիտասարդ մը՝ որ եկած է աշխարհ միայն իր մահն ու իր⁸ թշվառությունը տեսնելու և զգալու համար.

չ'գիտեմ ինչ գրեմ. կ'զգամ շատ բայց գրելու դժվարություն մը կա. կարծես թե գերեզմանին մեջեն կը խոսիմ: Այ մարը մտնելու վրա եղող ճառագայթ մ'եմ. մարտ'ւմ⁹ մ'եմ¹⁰. քայքայում մ'եմ. գիտեմ այս տողերը վերջինն են և վերջինը¹¹ պիտի լինին. սակայն սա տարադնած¹² ուշս¹³ ինչպես վրա բերեմ ու խոսիմ. բանաստեղծ չեմ, բայց բանաստեղծությունը

կը՝ սիրեմ. ես որ աշխարհի մեջ¹⁴ միայն երգերը շատ սիրեցի. կուզեմ որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլա:

Կարափն իր վերջի շունչին¹⁵ իր¹⁶ էն ներդաշնակավոր ճիշը կ'արտասանե կ'ըսեն. թող ես ալ կարափին պես անցած ըլլամ աշխարհին¹⁷:

Ձեր գրեր վերջին ատեններս ինձ մեծ սիրովանք և ախորժ նվիրեցին¹⁸. հազիվ աերեոց և սաւերաց տակ, հազիվ Յուսկյուտարա¹⁹ գեղեցիկ և հովասուն դաշտաց և մարգաց մեջ մեկ քանի զվարթ պտույտներ ըրինք և ահա կրկին անկա, ա՛լ անշուշտ չ'կանգնելու հուսահատությամբ: Բայց դուք գրեցեր, Եղբայր իմ. Ձեր խոսքեր սպունգներ են, վիշտերս կը ծծեն. Այո՛ գիտեմ դուք բնավ տխրություն չ'եք սիրեր. և շատ անգամ տխրության զաղափարը ծնող կամ զարթուցանող առարկաներ չ'տեսնելու համար առանձին տեղերե²⁰ կերթաք. բայց իմ տխրությունս կ'սիրեք, դի բանաստեղծական է. Ա՛հ. քանի քաղցր եկավ²¹ ինձ սա խոսքդ²². «Ալիւլի²³ կ'սիրեմ²⁴ Ձեր ճակտի մեկամախճոտ²⁵ դալուկը դիտել²⁶, քան թե գեղեցիկի մը աչտին վարդերը²⁷ կամ ճակտին ադամանդը²⁸»: Աշխարհի մեջ տպրեցա՛²⁹ և Ձեզի պես միայն ձայն մ'ը ըլլալ սիրեցի. Ձեզի պես երգել սիրեցի: Ով որ երգ շունի կամ երգել չ'գիտեր, զգալու ներդաշնակութեան³⁰, գեղեցկին ու սիրունին խեղճանը շոշափելու քաղցրությունը չ'ունի:

Մարդուն նշանաբանը երգն է. էն Առաջին ձայնը երգն է. բնությունն ամբողջ երգ մ'է. Այո՛ Եղբայր իմ խիստ ընտիր խոսքեր էիք օր մ'ինձ թե «Երգը ոչ ալ ինչ է բայց եթե ձայններու³¹ ներդաշնակավոր³² փունջ մը.»: Այո՛, ես ալ կ'ըսեմ.

«Երիտասարդ ըլլալ ե³³ երգե՛լ

Ծեր լինիլ³⁴ և աղոթե՛լ»¹)

Ա՛յս է կյանքը:

Ա՛հ, գեղեցիկ կյանք մ'ալ կա. սերն է աշգ. «Երգե՛լ, աղոթե՛լ ու սիրե՛լ»։ Ա՛հ, ի՛նչ բանաստեղծական կյանք, ի՛նչ կատարյալ կյանք. դուք կ'երգե՛ք, կ'սիրե՛ք ու կ'աղոթե՛ք:

Աշխարհի մեջ հողիններու էն³⁵ մեծ³⁶ ախորժը սիրելն է. դուք զ'այս՝ քան զամեն մարդիկ աշխարհի՛ ընախիւ և վսեմ կերպով գիտեք. դուք կ'սիրեք և կ'սիրվիք. կ'սիրեք անգոր քան զգերեզման³⁷. կը՛սիրվիք³⁸ անգոր քան զհավիտյան: Եղբայր իմ քանիտ'ն սիրելի՛ և տենչալի էր ինձ տեսնել Ձեր սիրո նշանաւոր³⁹ Հանդեսը²⁾. Եթե դայն երկրի վրա վայելելու անհուն քաղցրութիւնը շունենամ, Աստեղաց և Հրեշտակաց Հայրենիքեն⁴⁰ զեփյուռի շնչով նորա մեջ հծծելու երազը ու տենչը (ի՛նչ հուսահատ⁴¹ կը խոսիմ. ներեցեք եղբայր⁴², ամեն ինչ պիտի խոստովանիմ Ձեզ թեև⁴³ խառնաշփոթ.) ունենամ պիտի: Ա՛հ, քեզ հետ ես ալ կ'աղաչեմ և կ'փափաքիմ⁴⁴ Նախախնամության⁴⁵ որ⁴⁶ պահ մը հրաման տա որ մահն ու կյանքը զինադուլ ընեն և⁴⁷ ես⁴⁸ ալ⁴⁹ տեսնեի՛⁵⁰ Տապանի⁵¹ Թռչնիկին⁵² և⁵³ գիշերվան⁵⁴ Արևին⁵⁵ Աջակցումն⁵⁶... ինչ սրտահարույց⁵⁷ բոսպենե՛ր...

Այդ աջակցումը շանթի ու ծաղկի աջակցում մ'է.

Արևն ու աիեղերը զույգ մը նոր երջանիկ պիտի տեսնեն.

Ձեր հակառակորդը երջանկութիւնն է:

Մարդիկ միայն Ձեր վրա նախանձելու շափ զմայլին պիտի:

Դուք ամբիժ եք և դուա. ով որ ի Ձեզ սե ու պղտոր կը տեսնե ինքն է սեն ու պղտորը. նուպարա և Փանոսյանի Սանուց ապագա ուխտն իր առաջին շունչն ու հաճանչը ի Ձենջ

ընդունի պիտի³). Շահնապարս չափ պարտիս սիրել զՓանոս-
յան⁴). օր մ'ինձ ըսած էիր թեև թե՝ «Փանոսյան մեկ կողմով
ինձ սկզբունք մ'է, ճշմարտություն մ'է, նա մեծ գործող մ'է»:
Հոգ չէ նա զիս ալ նախատեսց⁵). հոգ չէ դուք էիք ինձ խրատողը
իև Փանոսյան երբ կիրքի ելնե աշքին բիրն ալ լինի, Աստվածն
անգամ իր առջե դա, կը՝ կոխե կանցնի կամ անդի՛ն գնա՛
կըսե. և այս ալ ամեն մարդու բնական է: ՊԱՌԱՆՏՈՒՄԻ⁶),
ՆՈՐԱՅՐԻ և ԱՐՄԵՆԱԿԻ վրեժն⁷) անշուշտ պիտի մոռնա⁵⁸ զի
գերեզմանեն անդին, բարկութենե վերջը⁵⁹ ամեն ինչ ներողու-
թյուն է: Ներենք ու ներվինք, Եղբա՛յր, սոքա օրհասականի մը
վերջին մրմունջներն են. ամեն ինչ անկեղծությամբ պիտի
ըսեմ, զի ալ աշխարհ⁶⁰ և խղճես կախում և նկատում չունիմ:

Եղբայր ահա ես կ'իջնեմ կամ⁶¹ մոտ⁶² եմ⁶³ իջնելու⁶⁴ այն
սև հատակ անդունդին մեջ՝ որո անունը գերեզման կ'ըսեն.
արդյոք ինչ պիտի ըսեն ինձ գերեզմանեն անդին (Անշուշտ⁶⁵
ահա թշվառ երիտասարդ մը որ աշխարհ հեկավ և միայն իր
մեռնիլն զգաց ու մեռավ.)

Մեկ քանի պատառ թուխթերու⁶⁶ վրա արցունքոտ տողեր
գրեր եմ⁶⁷). անշուշտ բարեկամքս զանոնք պիտի պատվեն և
անոնց Արև տեսցնեն պիտի⁶⁷: Արդյոք Զարգարյանի⁶⁸ հետ
խոսեցար վերջի հեղինակած գործույս տպագրության հա-
մար⁶⁹): Ուշս տարադնած⁶⁹ է եղբայր իմ:

Մահվան սպանդ մ'են. կ'երթամ առաջի կտրչիմ¹⁰). կը՝
հավատամ Աստուծո, կը՝ հավատամ այն հանդերձյալ տպառ-
նիին. ո՞վ որ կ'հավատա երջանիկն. Աշխարհի մեջ միայն
անհավատն ապերջանիկ, հուսահատ և թշվառ է: Թերևս բա-
րեկամք կամ ընթերցողք զիս միտախփակա՞ն կամ այլաբանա-

կան գտնան⁷⁰ տողերուս մեջ. Արդէն ես ալ ալլաբանություն մ'եմ, խորհուրդ մ'եմ⁷¹. էությունս է, առումս⁷² այն⁷³ է⁷⁴:

Եղբայր իմ ինչու չ'ես գար. երբ մահճիս քով բարեկամներս կը տեսնեմ, կարծես հուսոս ե կենաց հրէշտակներ կ'տեսնեմ:

Գիտեմ քիչ ատենեն պիտի մեռնիմ. արցունքի տեղ դա-գադիս վրա երկու խոսք¹¹). հառաչանքի տեղ երկու շունչ աղոթք հոգվույս համար. և վշտի տեղ երկու փունջ ծաղիկ դերեզմանիս վրա. ես ալ մեռած չըլլամ պիտի, միշտ գալարու կենդանի մնամ պիտի: Մի՛տրամիբ կ'աղաչեմ սույն հուսահատ ե օրհասական տողերուս:

Ա՛լ ույժ⁷⁵ չմնաց մտաներուս վրա. կարծես թե բոլորովին ալ թալկացում⁷⁶ մ'եմ:

Ձեռքդ կը սեղմեմ գորովանոք ե⁷⁷ ներա իմ հարգանաց հուսկ ողջունես կուղղեմ¹²). ծլի՛ք և ծաղկի՛ք.

Ափսո՛ս. Այո՛, Ա՛հ մ'էր⁷⁸ սկիզբս, վա՛խ մ'եղավ⁷⁹ վախ-ճանս⁸⁰.

Երջանիկ եք և երջանիկ պիտի ըլլաք և երբ երկինքն ալ երթամ Աստուծո և հրեշտակաց առջև Ձեր երջանկությունը պիտի խնդրեմ. վայելեցե՛ք... Մնա՛ք բարյա՛վ .

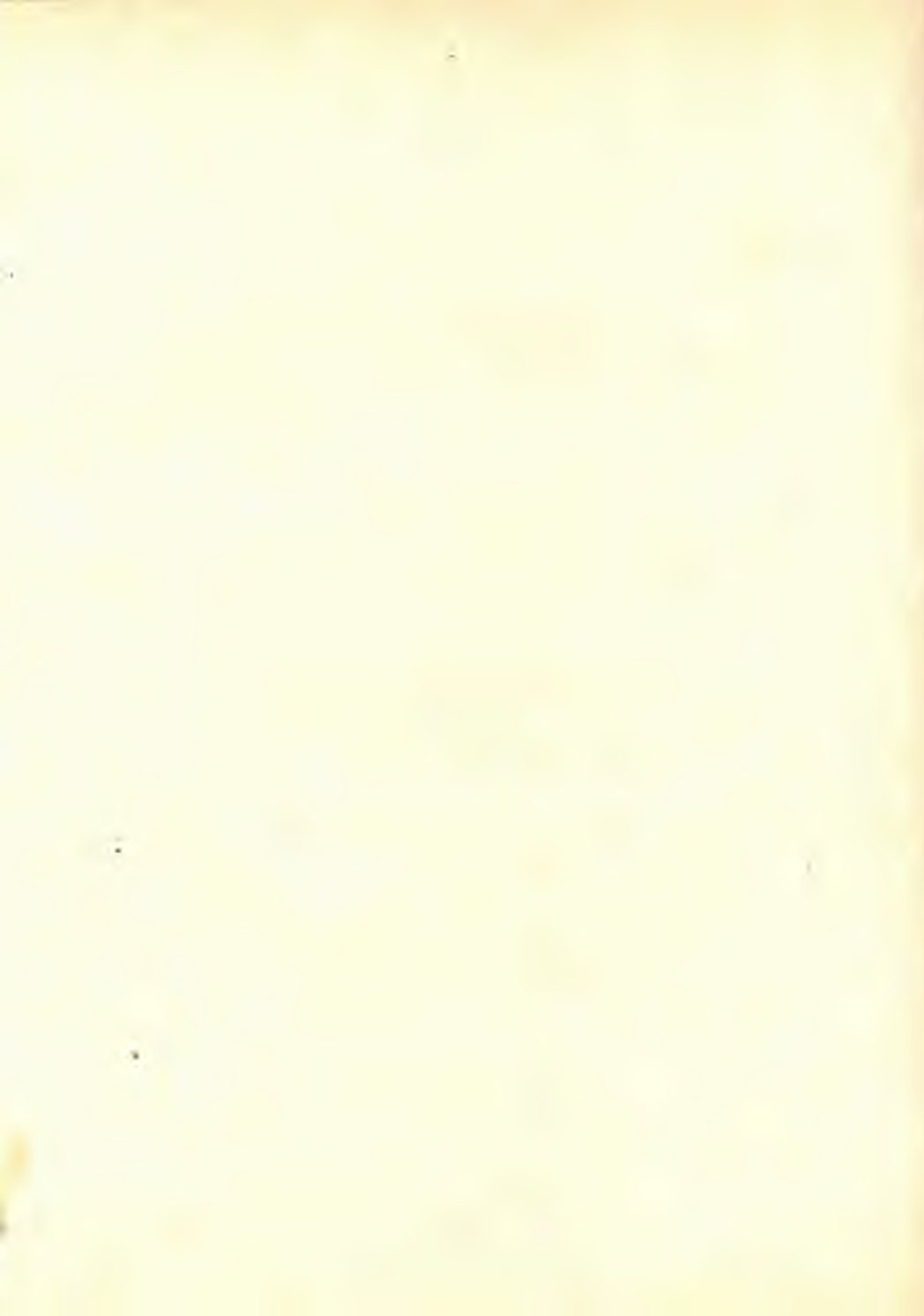
Ա՛հ⁸¹. կրկին կ'ողջունեմ զՁեզ⁸² երկուքդ⁸³

Եղբայրդ⁸⁴

Պ. Դուրյան

<1871 Դեկտ. 10

Սկչուտար>

< ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ >

<1 8 7 1>

<ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ>

Մեծարդե՛հ հանդիսականք.

Կ'աղաչեմ, կեցիք² քիչ մ'ալ, դեռ մի զատվիք այն սգալի՜ր դադաղեն, որուն տժգուշն ճամփորդը հանդարտությամբ լսեց իր բարեկամաց հառաչանքը: Լսեցեք և դուք ուրեմն իր կենաց փսեմ արձագանքը, զոր ինքը բարեկամի մը անկեղծ սիրտը փոխադրեց. լսեցեք իր մեծ հիշատակը հռչակող մտերմի մը տկար³ ձայնը, որ կը հանդգնի թնդացնել⁴ գերեզմանի մը: ահարկու կամարը:

Մեռավ մեր սխրալի՜, բարեկամը, վարդան Լուսիճյան. մեռավ երկրի վրա, գերեզմանաց անշունչ մարմարիոնեն ալելի, որ կը քրտնի, մեռավ ալն ծաղկեն ալելի, որ տարվի տարի կը վերածնի. մեռավ նա, ցամքեցավ քսաներորդ դարնանը մեջ: Բայց հիմա՞ լանք: Մենք մեծ սխալ մը կը գործենք⁵, զոր միշտ պիտի կրկնեմ. ծնող մարդուն վրա լալու տեղ մեռնող մարդուն վրա կուլանք⁷, մինչդեռ նա վշտալի⁸ անդունդի⁹ մեջ կը ծնի և երանության կատարը կը մեռնի:

Չբսենք թե տիեզերք Աստուծո մը ծաղրն է. երբեք. տիեզերք հոգիներու բովն է¹⁰:

Վարդան Լուսիճյան անոնցմե էր, որոնք միշտ իրենց կե-

նա¹¹ մեջ երկնից¹² բուրումը կղզան. այն երջանիկներեն էր, որոնք մաքուր և կարճ կյանք մը կը շնչեն:

Այս զգածյալ բաղմության մեջ շատ քիչեր կան, որ տնոր սիրտը և հանճարը կը ճանչեն:

Հոս միայն մեկ ողբալիք կիտ մ'ունինք¹³. Վարդան պաղափարի հեղափոխական¹⁴ մ'ըլլալու տրամադրյալ էր, երբ¹⁵ լուսո շենքը¹⁶ ձեռքն առաւ, երբ ձեռքը թարմ և հանճարեղ ձաւտին տաքաւ, մահը սլաղ քրտամբք¹⁷ վայն ողողեց: Ահա այս է ցաւալին:

Սակայն կ'ուզե՞ք որ այժմ իր հոգին չը խռովի. իր կրակն¹⁸ ու հիշատակը¹⁹ Ձեզ կը թողու, դուք որ իր բարեկամներն եք, հառաջ տարեք իր սկսած գործը եթե զինքը կը սիրեր:

Սակայն²⁰ այս սգալի հանդիսին մեջ բան մը զիս կը վարմացնե. ցաւելով կը տեսնեմ որ մեռելաթաղներ բրիչ ի ձեռին²¹ անհամբեր կսպասեն որ սիրելւոյն²² սե փոսը վայրկյան մ'առաջ գոցեն. անոնք կը կարծեն որ²³ աչն մարգոցմեն²⁴ մեկը կը թաղեն, որոնց գերեզմանը անդունդ մ'է, որոնք իրենց հիշատակին վրա կը մեռնին: Ըսեք իրենց, դուք որ Վարդանը կը ճանչեք, բսեք որ ասի²⁵ այն մարգոցմեն չէ, ասի լուսո զինվոր մ'է և չը²⁶ թաղվիր որչափ որ²⁷ ցուրտ հող թափեն իր դիակին վրա. ասի²⁸ տասնեկիններորդ դարու ազգի²⁹ մը³⁰ և լուսո ճառագայթներեն մին է:

Միթե կը թաղվի՞ ճառագայթը:

Մանավանդ ինչո՞ւ այս գերեզմանը, մինչդեռ իր բարեկամաց ջերմ սրտերը բաց են զինքը հյուրընկալելու.

Գոցվե, դու սե գերեզման,
Վարդան մերն է հավիտյան:

Պ. ԴՈՒՐՅԱՆ

ՀԱՆԵԼԱԾ

<ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

Շատեր այն Ձոնին ոգիին ու լեզվին վրա հետաքրքրություն ընելով մեզ կը հարցնեն, թե ո՞վ է այս պ. Պ. Դուրյան. ուստի համառոտիվ ճանշցնենք ազգին:

Պ. Պ. Դուրյան Սկյուտարցի 16—18 տարեկան երիտասարդ մ'է¹), նախկին աշակերտ Սկյուտաբ Ենի մահալլեի վարժարանին²). 3—4 տարի առաջ վարժարանեն ելած³), առաջին անգամ միայն սարաֆի մը քով⁴) 9 ամսո չափ գրագրության պարապած, իսկ անկից ի վե՛ր իր տունը թատերական ողբերգություններ հեղինակելով կըրաղի, որոնցմէ ավարտած ունի Վարդ և Շուշան, Սև Հողեւ, Աւառչես Աշխարհակալ և Անկումն Արշակունի Հարստության անուն ողբերգությունները և մատերս ուրիշ մ'ալ կը հեղինակե՞ն⁵). առաջինը միայն ներկայացված է անցյալ տարի Կեսիկ Բաշայի թատրոնը⁶), իսկ մյուսները դեռ իր քովն են:

Հայրը օրական հացը ճարող, բայց պատվավոր երկաթագործ մ'է⁷):

Եղբայրը⁸) երբեմն Մանգումեի և հիմա Մենմուայի⁹) խմբագիրներեն Հարություն էֆենտին է:

Այս պարագաները կը նշանակենք անոր համար, որ ոգիտե քանի քանի անկշուն զանազան տաղանդներ քաջալերու:

Թյան պակսութիւններն անգործ եւ վհատյալ կը կենան, միանգամայն իրենց աղքատ ծնողացը բնւ ըլլալու զգացումով կը տանջուին:

Այս կարգին է նաեւ պ. Պ. Գուրջան, բայց կը հուսանք, թէ զանի տնական անկյունեն հանելով, հրապարակի ծառայության մտցնելու կարող ազգայինք իրենց ձեռնալուծութունը և քաջալերութիւնը չեն վրանուր¹⁰): Եթէ կը հավատանք, թէ ազգային վերակենդանութիւնը միաբերու վերակենդանութեամբ պիտի գոյանա, ուրեմն միաբեր վերակենդանացնելու մասին չը դանդաղինք:

<ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ>

1. ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻՄ ԵՍ

Ինչո՞ւ մոռնա՞ք, նո՞ւրբ սեպհեա,
Պիտի մե՞ռնիմ ես.

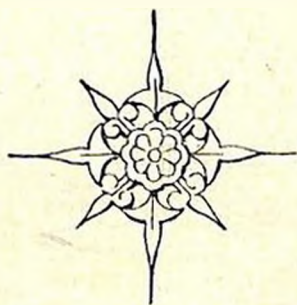
Արեւելիքս բոլոր խույս ավին քովես,
Պիտի մե՞ռնիմ ես.

Տխուր գերեզման, ո՞րչափ ինձ մոտ ես,
Պիտի մե՞ռնիմ ես:

2. * * *

Ես մեռնիմ նե, մի՞ դար, մի՞ լար իմ տապան,
Հողը, լիւր, սարը, ձորը դիս կողքան:

ԵՆՈՌԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ՏԹ* — Տաղր և խաղերգությունը Պետրոսի Դուրյան, Հրատարակչալ ջան-
յոր քննիքցասիրած քննիչության Սկյուտարու, Կ. Պոլիս, 1872:
- ՏԹՆԴ* — Տաղր և խաղերգությունը, նամականի, դամբանական, տաղանա-
ղիր, հավաքեց Բարսեղ Ն. Էքսերճյան, Կ. Պոլիս, 1893:
- ՐԱ* — Մինաս Չերազ, Poètes Arméniens («Հայ բանաստեղծներ»), ժո-
ղովածու, Փարիզ, 1913:
- Տ-* — Տաղր, փորձ մը քնադրային վերականգնումի, Հրատարակեց Արա
Գալայճյան, [Երուսաղեմ], 1967:
- Ն-* — Նամականի Պետրոս Դուրյանի, Հրատարակեց Արա Գալայճյան,
Երուսաղեմ, 1968:
- «Ընդունակ է՛ն սագրուրյուն...» — Բարսեղ Ն. Էքսերճյան, Ընդարձակ
կենսագրություն բարեհիշատակ Պետրոս Դուրյանի, Կ. Պոլիս, 1893:
- «Պետրոս Դուրյան» — Արշակ Չոպանյան, Պետրոս Դուրյան, կենսագրա-
կան և բննադատական ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1894:
- «Դուրյանի կյանք...» — Արշակ Չոպանյան, Պետրոս Դուրյանի կյանքն
ու գործը, երկրորդ տպագրություն՝ վերամշակված ու ձեռագրած: Տեքստը
պատրաստեց Գոճար Ալնաժլոբյանը: Խմբագրեց, վերջաբանը և ծանոթագրու-
թյունները գրեց Ա. Շարուրյանը, Երևան, 1967:
- ԲԵՇ* — «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հասարակական գիտությունների
- ԳԱԹ* — ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Ն. Չարենցի անվան գրադա-
նություն և արվեստի թանգարան:
- ԱԶՅ* — Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ:
- ՄՄՆ* — Մարութա Միհրդատյանցի հիմնական նշումներ:

ՄՄան.— Մարտտա Միջդատլանցի ատանձին նշումներ:

ՆԷ.— Նանոկազրութիւն

Երատ.— Երատարակութիւն

Է.— Էատոր

Ժ.— Ժողովածու

ՄԷ.— Միկրոֆիլմ

Պետրոս Գորջանի մահվանից մի քանի օր անց Կ. Պոլսի «Օրացիր ծիլն Ավարայրով» թերթը 1872-ի Նոյեմբերի 26-ի համարում (Հին տոմարով) ղեկավարում է մի թղթակցություն. որի հեղինակը («Հանգիստական մր») նկարագրելով գրողի լատումը, միաժամանակ հայտնում է. «Ակյուտարի Ընթերցասիրաց Ընկերությունը Գորջանի հիշատակն ավելի անմահացնելու համար նորա հեղինակած բոլոր լատերագրությունները, ուրիշ ալլևալլ գրած հեղինակությունները մի մատենի հավաքելով ի լույս բնծալն պիտի» (հոգվածի արտաստությունը տե՛ս «Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 139): Այս լուրը հաստատում է նաև «Փունջ» լրագիրը հունվարի 29-ի համարում. «Գո՛րջամբ հր լսեմք, ին՝ Ակյուտարի Ա. Խաչ լաղի Ընթերցասիրաց պատվարժան ընկերությունը մատղիբ է ալս վաղամեծիկ բանաստեղծին Երկասիրությունները փունջ կապել և տպագրությամբ ի լույս ածել» (տե՛ս Վահան Ջաղդարյան, «Հիշատակարան տարեգիրք 1942 տարվո», Գահիրե, 1941, էջ 52): Իսկ Տիգրան Բաբայանը «Պ. Գորջան» խորագրով իր սրտատուչ հոգվածում գրում է. «Սիրելի է մեկ հուսալ, որ հիշյալ ընկերության (ընթերցասիրաց— Ա. Շ.) սույն առթիվ ըրած որոշումն (երկերի հրատարակման— Ա. Շ.) հաջողությամբ զբաղն կելնն ու հետևապես հանձարեղ գրագետի մրջանքն ու քրատունքն իզուր լատված չեն ըլլար: Այո՛, պետք չէ լոգույ բանաստեղծին բնարն, որ Երվա անհետանա դարերու փոշիներուն ներքև» («Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, 1872. 3 փետրվար, թիվ 1197):

Շուտով մամուլում տպագրվում է ընթերցասիրաց ընկերության կոանդուկտի գործիչներից մեկի՝ Գեորգ Չոպանյանի (Չոպան) «Ազգ»-ը, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «Պ. Գորջան յուր հոգվույն վսեմ ձերբերեն բազած երկասիրության ընտիր նտավածներ ժառանգ լոգած է մեկ աշտօր, որը

գրական հաղվագչուս գանձեր ըլլալով իրավամբ արժանի են ի լույս ընծայվելու: Զայս տեսնելով Սկյուտարի Ընթերցասիրաց ընկերությունը կը փոխառապօր բարեհիշատակ հեղինակին գործքերը հրատարակելու և հրատարակության արգելամբը նորա դամբանին վրա շիրիմ մը կանգնելու կրկնակի նպատակով մասնաժողով մը կազմել՝ 14 անգամի բազկաքցալ, որոց մեջ գանձաւա՛ր բնարկած է Բեթրաք Լ.Ֆինտի Էսմերյան:

Ամբողջ գործերը, որ տառնեն ավելի արձակ և ոտանավոր, Սատերական և քնարերգական հեղինակություններն կը բազկանան, առնվաղն 500 երեսով ամառ հատորո մը մեջ պիտի ամփոփին, որո հրատարակությունը լրանալին հետո պիտի վաճառվի 11/4 արծաթ մեծիտի:

Մասնաժողովն սկսած է արդեն ձեռագիրներն հավաքել և հրատարակության գործին ձեռնարկել, զոր փութացնելու համար բաժանորդագրություն տոմսակներ հանած է ի զին մեկ մեծիտ» («Մասիս», 1872, 12 փետրվար, թիվ 1201):

Գ. Չոպանյանն ընտրվում է հրատարակիչ մասնաժողովի տեսնապետ, իսկ անդամները լիովմ վերը հիշված Բ. Էսմերյանից բացի եղել են նաև Ավետիս Գոռանյանը, Թովմաս Ավետիսյանը, Սիմոն Ֆելեկյանը, Հովհաննես Ճանֆեսյանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 141):

Գրողի ձեռագրերը հանձնվում են Գ. Չոպանյանին: Սակայն մասնաժողովը որոշում է, թե Գուրջանի երկերը խմբագրելու կարիք են զգում, ուստի տաղերի խմբագրումը վստահվում է զբարարի ուսուցիչ, բանաստեղծ ու խմբագիր Սիմոն Ֆելեկյանին (1835—1904), իսկ Սատերգություններին՝ մեծանուն երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանին («Արևելք» լրագիր, Կ. Պոլիս, 9 դեկտեմբեր, 1892, թիվ 2667, տե՛ս նաև «Գուրջանի կյանքը...», էջ 83):

Գուրջանի առաջին ժողովածուն «Տաղը և Սատերգությունը» խորագրով լույս է տեսնում 1872-ի կեսերին («Մասիս», 1872, 6 հուլիս, թիվ 1258, «Մամուլ» հանդես, Կ. Պոլիս, 1872, 5 հուլիս, թիվ 212, էջ 48) և, համաձայն Տիգրան Արփիարյանի վկայության, արագորեն սպառվում («Մասիս» հանդես, Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 3966, էջ 176):

Գրեթե երկու տասնամյակ անց միայն լայնորեն հայտնի դարձավ, որ Պ. Գուրջանի ձեռքանիկ ժողովածուի մեջ տեղ գտած բանաստեղծություններն ազավազված են: Առաջինն այդ մասին հայտնեց Հրազդանը (Արփ. Արփիարյան): Նա «Բարոյական խրատներ» քրոնիկում խոսնելով բարոյակա-

նության անվամբ գործիչու «գրական ոճերներն» մասին, գրում էր. «Մեր հալաբախներեն մին՝ պ. Սիմոն Ֆելեկյան անցյալ օր մեկ բարեկամիս կը պատմէ հետեւյալը.

— Դուրջանին ոտանավորները երբ պիտի տպագրենք, կըսէ, ինծի բերին, որ մէյ մը աչրէ անցընեմ էֆենտիմ տեսա, թի մեջը շատ մը փոխելու բաներ կան, անբարոյական սողեր կան, ամենքը վերցուցի, շինեցի, շտկեցի, կոկեցի, շնորհով բան մը քրի, որ երես կը հերմկցնէ, թե հանգուցյալին պատիվ կը բերէ, թե՞ գրականության:

...Հանուն բարոյականի Դուրջան Ֆելեկյանէն սրբազրվեր է, այսինքն սրբապօղովեր է», — եղբակացնում էր քրոնիկագիրը («Հայրենիք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 28 սեպտեմբեր, 1891, թիվ 45):

Ավելի ուշ, նախ Բ. Էքսերէյանը 1892-ին («Արեւիք», թիվ 2667) ապա և գրողի կրտսեր եղբայր Ազրիպայա Դուրջանը 1930-ին հրատարակության հանձնեցին Պ. Դուրջանի ավագ եղբոր՝ Հարություն Դուրջանի նամակը, որով նա ժամանակին բողոքել է քաղաղութների դեմ: Նկատի ունենալով այդ նամակի կարեւորությունը, այն մէջ ենք բերում աւելորդությամբ՝ աբշատուկով Երուսաղեմի «Սիոն» հանդեսից (1930, թիվ 4—5, էջ 150—151):

Բողոք մը

Մեկ քանի շաբաթի չի վեր յուր կա, թի Պ. Դուրջանի երկասիրությանց մէջ, հրատարակիչ Մասնաժողովո կողմանէ, հեղինակին ոգվույն և ճաշակին հակառակ սրբազրութիւնը և փոփոխութիւնը ներմուծած են: Առաջին անգամ սույն տարածաշրջանը ինձ անհովատալի թվեցան, և սաշափ միտքն կը համարձակէի հովատալ, թի թերեւ այն երկասիրությանց մէջ տառասխալներ չարդած ըլլալին, որ հեղինակ մը յուր կենդանությանը, եթէ տպագրել ուշէ, հարկաւ ուշագիր կ'ըլլար: Սկստարի Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը հեղինակին երկասիրութիւնը հրատարակելու փափազը ցույց տվաւ. ես ալ հովանութիւն տվի, և հովաքված գրութիւնը պ. Գ. Չոպանյանի անձնական ստորագրութիւնը նորա հանձնեցի: Հանգուցելույն թաղմանն ութ օր ետքը Ընկերութիւնս յուր ընթերցարանը գումարում մ'ըրաւ, ուր ներկա չգտնվեցա բանավոր պատճառով մը. սույն ժողովն 14 անդամներէ բաղկացաւ Մասնաժողով մ'էր ընտրեալ երկասիրությանց հրատարակմանը

ձևն արկելու նպատակով: Հետո Մասնաժողովո առաջին նիստերուն մեջ,
 իբր թի հեղինակին թերությունը նկատվելով, անդամներեն մեկուն կողմա-
 նէ՝ նույն գործոց սրբագրությամբ և կամ առանց սրբագրության հրատա-
 րակմանը առաջարկություն մ' է եղեր, և սորա անդամներեն ոմանք սրբ-
 ագրության կետին ընդգիմացեր և ոմանք ես հավանություն են տվեր: Մաս-
 նաժողովո սույն անհամաձայնությունը 'ի նկատի չունենալով, կը հարցնեմ
 ն'առնաժողովո, թի քանի որ ես միայն պ. Գ. Չոպանյանի՝ Պ. Գուրջանի
 գրությունը կը հանձնեմ, ի՞նչ իրավամբ Մասնաժողովը սույն գրությունը
 սրբագրելու կը ձևն արկէ՝ առանց նախապես իմ կամքը հարցնելու, կամք
 մը, որ նույն իսկ հեղինակին կամքն է, որ եթե հեղինակին սույն կամքն
 անտարբերությամբ ոտնակոխ ընեմ, մինչև զերեկոսան խիզա գիտ
 տանջե, և լավ է, ըստ իս. գործերն չ'հրատարակվիլ, քան թի սույնպիսի ան-
 վանարկությամբ ի լույս գալ, որ մինչև հիմա օրինակն և ոչ իսկ տեսնված
 է. արդյոք Գաղղիո հաշակավոր բանաստեղծ Վիքթոր Հյուգոյ առաջին գոր-
 ծոց խաղությունը վերջին հաշակավոր երկասիրությանց արա՞մ կը բերե:
 Բնավ երբեք, միայն սա հայտնի է, թի հեղինակին մեռնելեն վերջը ուրիշ
 գրադեմ մը նորա գործերն հրատարակելու ձևն արկէ՝ լուի մով և կամ
 անհասկնալի բառերու ծանոթությամբ մը: Ինչպես որ օրինակ կը տես-
 նեմք, որ շատ հեղինակներ իրենց մով և անխմատ գրվածոցը համար կը
 քննադատվին: Եթե Պ. Գուրջանի գրվածքն ալ քննադատության արժանի կե-
 տեր կը պարունակե, թո՞ղ քննադատվին, արդեն քննադատության ասպա-
 րեզն բաց է, թո՞ղ որ ծաղկահասակ հեղինակն յուր գրվածոց պարզությամբը
 չերեան գալ Ինչպե՞ս լուենք, Պ. Գուրջանի գրվածոց մեջ Մասնաժողովո մի
 քանի անգամոց էդդմեն անխմատ և մով նկատված տողերն ուրիշ գրա-
 դետներու պարզ և հասկնալի կերեան: Ընկերությանս անհունս երախտա-
 պարտ կը գտնվի (ինչպես հաշակավորության հանդիսին նկատմամբ եմ),
 եթե Պ. Գուրջանի երկասիրությունը յուր բնագրին պես ամբողջապես հրա-
 տարակվի, իսկ գալով սույն անխմալ ձևն արկելու՝ կը բողոքեմ, վասնիչ
 դիմքն մինչև հիմա Պ. Գուրջանի երկասիրությանց հրատարակիչ կը ձանձնա-
 չի և ոչ թի սրբագրիչ. բաց աստի, Մասնաժողովո ատենապետ պ. Գ. Չոպան
 հակասության մեջ կը գտնվի Փետրվար 11 թվականով լրացրաց մեջ հրա-
 տարակած մեկ ծանուցադրով, ուր ինքն Պ. Գուրջան Պեշիկիմաշլյանի ար-
 ծանալոր հաջորդ կանխան, և հետո կելլե հեղինակը անվանարկելու խոր-

Գուրգ մը կը հզանա: Վերջին խոսքս սա է, որ մինչև հիմա ասպլած թերթերն, որոց մեջ հեղինակին ոգովուն և ճաշակին հակառակ սրբազրույթունք մտած են, նորէն տպագրովին, և ասիկ վերջն ալ Մասնաժողովո անհասկընալի տեսած կետերը, ծանոթութեամբ միայն բավականանալով, շարունակի, տպա, թէ ոչ բնագիրը ետ տրովին:

• Հարություն Ա. Դուրյան
1872, Ապրիլ 2

2. Դուրյանն իր վրդոված նամակը գրել է ժողովածուի առաջին մամուլներում տեղ գտած աղավաղումների առիթով: Ինչպես հաստատում է Բ. Էքսերճյանը, այդ բոլորը իր վերը խաղացել է. «Հետ աշխարհի սրբազրույթուններ կընդհատին և հաջորդ ֆորմաներն ըստ բնագրին կը շարունակվին տպագրովի» («Արևելք», 1892, թիվ 2667):

Մամուլում շատ է գրվել Ֆելեկյանի «աշխարհագրականներ» մասին: Մուրումը (Տիգրան Կամսարական) բողոքելով նրա «պղծիչ սրբազրույթանց գեմ», հրապարակալին բացատրություն է պահանջել և հարց է հարուցել Ֆելեկյանին «բարոյական պատասխանատվության մը» ենթարկել («Մասիս», 1892, 31 դեկտեմբեր, թիվ 3972, էջ 291): Այդ պահանջը պաշտպանել է արևելահայ մամուլը («Տարազ» հանդես, Թիֆլիս, 1893, № 6, էջ 95, «Մանր լուրեր»): Ֆելեկյանի մահն անգամ չկարողացավ մեղմել նրա գեմ եղած գայրույթը. «...Կրկին անմոռաց պիտի մնա՝ իբր խախտիչը Դուրյանի թողած բերվածներուն», — նրա մասին գրեց Մուրումը («Մաղիկ» հանդես, Կ. Պոլիս, 1904, թիվ 8, էջ 414):

Պ. Դուրյանի գործերի երկրորդ ժողովածուի հրատարակությունն իրագործեց ուսուցիչ Բարսեղ Էքսերճյանը (1863—1944):

Տակավի՛ն 1876-ին, երբ Միհրան (Նետազայում՝ Եղիշե) Դուրյանը ուսուցիչ էր Սկստաբի ճեմարանում, աշակերտներից ոմանց, որոնց մեջ էր նաև Բ. Էքսերճյանը, ծանոթացնում է իր եղբոր մի քանի անտիպ նամակներին: Այդ ժամանակվանից էլ, ինչպես վկայում է Բ. Էքսերճյանը, ճեմարանի աշակերտները միտք են հղանում հրատարակելու Դուրյանի անտիպ գործերը: 1880-ին ճեմարանի նախկին բաներ Բարսեղ Էքսերճյանը, Սիմոն Գարամաճյանը, Աբմեհեակ Աստվածատրյանը և Հարություն Գաղապյանը կազմում են մի մասնախումբ՝ որոշելով ձևոր բերել ու տպագրել Դուրյանի

նամակները և թատերախաղերը («Արեւելք», 1893, թիվ 2789): Նյութական միջոցներ հաշվաւիճելու նպատակով նրանք նախապես ֆրանսերենից գրաւարի են թարգմանում և լույս ընծայում Շատոբրիանի «Աղալա»-ն, որի առաջաբանում հայտնում են իրենց մտադրութեան մասին. «Եթէ ըստ ակընկալեաց մերոց չափողեսցէ մեզ գտանել խրախոյս, թի մտի ունիմք ամէլ ՚ի լույս զանտիպ գործս վաղամեռիկ բերթողին Պետրոս Գուրեանի՝ ցանկալոյն աշտման մերացեալ բանասիրաց» (Շատոբրիանու Աղալա, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 4):

Սակայն 1885-ին սույն մասնախմբի անդամները ցրվում են, և ձեռնարկը դադար էր գտնում:

1890-ին նիկեմեդիայից վերադառնալով Կ. Պոլիս, Բ. Էքսերճյանը որոշում է, այս անգամ միաշնակ, տպագրել Գուրջանի երկերը: Նա մամուլում զետեղում է բաժանորդագրութեան մասին հայտարարութիւն՝ տեղեկացնելով, որ իր ձեռքի տակ ունի գրողի «անախդ գործոց մի հավաքածոյն», մտադիր է հաւաքել «ցիր ու ցան եղած» երկերն էլ ու «տպչալ գործերու մեկ մասին հետ միացնել և հրատարակել»: Էքսերճյանը միաժամանակ խոստանում է ժողովածուի ակցրում տպագրել Գուրջանի նկարը, ինչպես նաև որպէս առաջաբան, զետեղել կենսագրութիւնը («Արեւելք», 1892, 27 մարտ, թիվ 2453): Այս հայտարարութիւնը մամուլում հաւանութեան է արժանանում, մի ընթերցող (Բ. Տ. Վ. Հ.) «Աս հրատարակիչս Պ. Գուրջանի գործոց» նամակում առաջարկում է ծրագրով զրատարակութեանը կցել Գուրջանի «Հուղարկավորութեան հանդիսին նկարագիրը, զերեզմանին վրա խոսված գամբանականներն և յուր հիշատակին ձոնյալ ոտանավորները, որչափ որ կարելի է» («Արեւելք», 1892, 17 սեպտեմբեր, թիվ 2594): Էքսերճյանը ստանալով եղիշե Գուրջանի համաձայնութիւնը, («Արեւելք», 1892, 24 հոկտեմբեր, թիվ 2626) ծավալում է հոանդուն գործունէութիւնն «...ես.— պատմում է նա,— ծանոթութիւններ հաւաքելու կամ ձեռագիր մը գտնելու համար զբաղ էի ի Մանչեսթըր, ի Վիննետիկ, ի Սեյանիկ, ի Տարտանի, ի Տրամա, ի Զմլուտնիա, անձամբ գացած էի ի Մոտա (ուր կը բնակի Գուրջանի մայրը), Սկլոտարու չորս կողմը, Պոլսո շատ մը թաղեր, ի Բերա, Պեշիկթաշ, Օրթադուղ, Բ. Հիւսար, Պեղլուքաբեր, Սամաթիա և ոչ լե մեկ՝ այլ 2—3 անգամներ» («Արեւելք», 1892, 28 սեպտեմբեր, թիվ 2603): Եղիշե և Ագրիպպաս Գուրջանները նրան են տրամադրում իրենց եզոբր ձեռագրերը կամ զբանց բնագործնակու-

Սյունները, օգնում էին նաև գրողի ծանոթները, մտերիմները: Էքսերճյանը մտադիր էր ժողովածուում տաղերից, լատերախաղերից, նամակներից ու Վարդան Լուսինյանի հիշատակին արտասանված դամբանականից բացի տալու: Երբ նաև Դուրյանի հոգվածները, Սարգիսյան-Սյունները և այլ նյութեր ու ալյուր նպատակով մամուլի միջոցով գիտում է անում («Արևիկ», 1892, 5 մարտ, թիվ 2434, 23 հունիս, թիվ 2523):

Այս լայն նախապատրաստական աշխատանքը ավարտվում է նրանով, որ Բ. Էքսերճյանը 1892-ին հրատարակում է Դուրյանի «Տաղք և լատերախաղեր, նամականի, դամբանական, տապանադիր» ժողովածուն, որ տեղ են գտնում 35 տաղ (այդ թվում հինգն անտիպ), երկու տպված լատերախաղ, 13 նամակ և Վ. Լուսինյանի դամբանականը:

Ինչ-ինչ պատճառներով Էքսերճյանը չի կարողացել օգտագործել իր ժողոված բոլոր նյութերը: Այդ պատճառներից կարևորագույնը դաժան դրարենությունն էր: Հր. Աճառյանը վկայում է, որ 90-ական թվականներին Դուրյանի 1872-ի ժողովածուն «սաստիկ արգելված» էր (Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Նրևան, 1967, էջ 107): Ահա թի ինչու նոր ժողովածուից դուրս մնացին քաղաքական, հայրենասիրական ու սոցիալական բովանդակությամբ տաղերը, պատմական ողբերգությունները: Այս հանգամանքը ժամանակին նկատել է ժողովածուի պետերբուրգյան դրախտ «Առյուծը». «Վաղամեծիկ բանաստեղծին շատ մի սիրուն ոտանավորները և լատերախաղերն շատերը դուրս ձգվեցան այս գործին իրր վնասակար» («Արար» հանդես, 1893, դիրք Բ, էջ 117):

Դուրյանի երկերի երկրորդ ժողովածուի մասին չափազանց խիստ արտահայտվեց երիտասարդ Արշակ Չոպանյանը: Ժողովածուի առաջին երեք մամուլներում հրատարակված տաղերի կապակցությամբ նա հանդես եկավ «Դուրյանի նոր տպագրության առթիվ» գրախոսականով: Անելով մի շարք միջոց գիտողություններ (ժամանակագրական սկզբունքի անտեսում, կետադրական «անթիվ» անճշտություններ, վանկուրառային սխալներ և այլն), Չոպանյանն ըստ Լուսինյանի սույն հրատարակությունը համարում էր արատավոր («Հայրենիք», 1892, 19 սեպտեմբեր, թիվ 246): Իր բոլոր լատերախաղերով հանդերձ Էքսերճյանի հրատարակությունը նախորդից անհամեմատ բարձր էր, քանի որ առաջին անգամ Դուրյանի տաղերը ճիշտագույնում հրա-

տառակվեցին ըստ ճեղքնակալին բնագրերի (սողաատակում մեծ մասամբ ջույց էին տրված Ֆելիկյանի աղավաղումները)։

Էքսերճյանին հայտնի են եղել Դուրյանի շատ հեղինակություններ։ Այլև-
ալ առիթներով նա հաստատում է, որ գրողի 1869—1871 թվականների ըս-
տեղծագործությունները «երեք հատորներ կլինեին, որոց առաջին հա-
տորն հրատարակված է (խոսքը 1893-ի ժողովածուի մասին է— Ա. Շ.), ի
բայց առյուծ յուր կենսագրականն», որ մնացած գործերն «կրնան երկու հա-
տոր կազմել բաժնական ֆորմայից բաղկացյալ» («Ընդարձակ կենսագրու-
թյուն...», էջ 13 և 94, «Արևելք», 1894, 30 ապրիլ, թիվ 3069)։

Արդյոք այս նյութերի մեջ նա մտցնում էր նաև ֆրանսերենից կատա-
րած Դուրյանի այն ութ թատերախաղերի և «La jeune fille» («Ջահիլ աղ-
ջիկ») բանաստեղծության թարգմանությունները, Տաճատ Լուսֆյանի և Սի-
մոն Ֆելիկյանի մոտ եղած «գրվածքները», Որդիկ էֆենտի ընտանիքում
ուսուցիչ եղած ժամանակ գրած հարստնյաց ձուռը և այլ երկեր, որոնց մա-
սին հրատարակալին հարցում է արել մամուլում («Արևելք», 1892, թիվ
2523)։ Առավել հավանական է, որ էքսերճյանը խոսել է իր ձևերի տակ եղած
գործերի մասին, որոնք նա չի կարողացել (կամ չի ցանկացել) հղուգոր-
ծել։ Ավելորդ է նկատել, որ դարասկզբի մամուլում երևացած մի տեղեկու-
թյան համաձայն «Տ. Հմայակ քահանա էքսերճյան (նա քահանա էր ձեռ-
նագրվել 1893-ի հուլիսին— Ա. Շ.) ...ձեռնարկած է նոր հատորի մը պատ-
րաստության, Մոսկվա մէջ, որուն մէջ պիտի ամփոփվին Դուրյանի կարգ
մը անտիպ ձեռագիրները...» («Մասիս», 1900, թիվ 14, էջ 216)։ Այդ հրա-
տարակութունը զուտ չի եկել։ Փաստ է սակայն, որ էքսերճյանն իր տրա-
մագրության տակ է ունեցել Դուրյանի գործերից։ Ափսոսքահաս յրազրոյ
և հասարակական գործիչ խաչիկ Ամիրջանի (այժմ Երևանի համալսարանի
արևելագիտական ֆակուլտետի դասախոս) Պատրոս Դուրյանին նվիրված
հոդվածում կա հետևյալ կարեւոր տեղեկությունը. «Ի ձեռքն ունիմ
խոթանդուհայ գրադետ Վ. Ս. Մովակի կողմէ ինծի տրամագրված
և Բարսեղ էքսերճյանի կողմէ ընդօրինակված տետրակ մը...» («Լուսաղ-
բյուր» հանդես, Փարիզ, 1953, հոկտեմբեր, թիվ 14, էջ 51—52)։ Հնարավոր
է, որ այն տետրակը ընդգրկում է հենց այն նյութերը, որոնք պատրաստել
և հրատարակել է Բ. էքսերճյանը։ Ասայժմ այդ տետրակի ճակատագիրը
նույնպես անհայտ է։

Ըստ Բարկեն Կուլեսերյանի, Ե. Գուրյանը, երբ նրուսագեմի պատրիարք . էր, մտադրվել է «իր հսկողության ներքև» հրատարակել հղորդ գործերը, բայց վերահաս մահը խանգարել է («Սիոն», 1930, թիվ 4—5, էջ 150):

Յաբջ լույս աեսած Գուրյանի բոլոր ժողովածուների հիմքում, բացառությամբ Ա. Գալաճյանի հրատարակության, ընկած է էքսերճյանի քննական հրատարակությունը (միայն 1908-ին Կ. Պոլսում տպագրված «Ներգեր և տաղեր»-ը հիմնականում ընդգրկել են 1893-ի հրատարակությունից դուրս թողնված քերվածները, որոնք նույնությամբ քաղված էին 1872-ի ժողովածուից: 1926-ին Բեյրութում լույս ընծայված «Քերվածներ»-ում տեղ են գտել 1872 և 1893 թվականների ժողովածուների բոլոր տաղերը, բայց հիմք է ծառայել 1972-ի աղավաղված հրատարակությունը): Ժամանակագրական սկզբունքը հիմնականում պահպանված է «Տաղեր»-ի երևանյան հրատարակություններում, որոնք օժտված են նաև հակիրճ ծանոթագրություններով: Այդպիսի ծանոթություններ ունեն վենետիկյան ժողովածուները, իսկ 1947-ի «Ներկեր»-ում տրված են տեքստային բացատրություններ:

Սինչև յրս Պ. Գուրյանի հայտնի ժողովածուների թիվը հասնում է 22-ի: Սակայն սպաղարվել է մի ժողովածու ևս, որի մասին տեղեկություն է տալիս միայն Հրաչյա Աճառչանը: Շուշրում պաշտոնավարած Ժամանակ (1902—1903), նա ուսուցիչ Ավետիս Տեր-Հարությունյանի հետ կազմել է Գուրյանի տաղերի ժողովածուն: «Առաջարկը զրեց նա,— պատմում է Հր. Աճառչանը,— կենսագրությունը զրեցի ևս, տաղերի վերջը զրինք բառարան, որտեղ ևս հավաքեցի և մեկնեցի զվար հասկանալի բառերը: Գրքույկը տպվեց բողոքական Մահտեսի Բարսեղյանի տպարանում: Պայմանավորված էինք, որ յուրաքանչյուրս ստանայինք իրեն վարձատրություն 100 օրինակ: Շաբաթ երեկո էր: Ավետիսը ստացավ իր 100 օրինակը: Հաջորդ գիշերը տպարանում հրգեհն կապվ և ամբողջ գիշերը ալրվեց: Ես ոչինչ չստացա: Ավետիսը ավելի ուշ զնայ նոր-նախիջաճի թիմական դպրանոցը: Այդտեղ էլ վաճառեց իր 100 օրինակը: Ես մի օրինակ գնեցի մեկից 10 կոպեկով և ուղարկեցի Վիեննայի Մխիթարյանց գրադարանը: Այսպիսով ամբողջ գիշերն անհետացավ և մնաց միայն մի օրինակ Վիեննայում: Ես էլ չունեմ» (Հր. Աճառչան, Կյանքիս հուշերից, էջ 265):

Սինչև այժմ լույս տեսած ժողովածուներն են.

1. Տաղք և թատերերգությունք Պետրոսի Դուրյան, հրատարակչալ ջան-
յուր Բնիբրցասիրաց ընկերություն Սկզուտարու, Կ. Պոլիս, 1872:
2. Տաղք և թատերգությունք, նամականի, դամբանական, տաղանա-
զիր, հավաքեց Բարսեղ Ս. Էքսերճյան, Կ. Պոլիս, 1893:
3. Բանաստեղծություններ, ժողովածու, Բաղու, 1900:
4. [Տաղեր, կազմեցին Ավետիս Տեր Հարությունյան և Հրաչյա Աճառ-
յան: Առաջարան Ա. Տեր-Հարությունյանի, կենսագրությունը և բառերանը՝
Հր. Աճառյանի, Շուշի, 1902—03]:
5. Բանաստեղծություններ, ժողովածու, Երկրորդ տպագրություն, Վա-
ղարշապատ, 1904:
6. Երգեր և տաղեր, Եզիշե Արլազան Դուրյանի բարեհաճ արտոնու-
թյամբ, Կ. Պոլիս, 1908:
7. Տաղք և նամականի, Նյու-Յորք, 1918:
8. Ընտիր քերթվածներ, Վիեննա, 1922:
9. Քերթվածներ. Դ տպագրություն, Բեյրութ, [1926]:
10. Տաղեր. կազմեցին և խմբադրեցին Ալադան և Վ. Նորենց, Երևան,
1932:
11. Տաղեր. կազմեցին և խմբադրեցին Ալադան և Նորենց, Երկրորդ
հրատարակություն, Երևան 1936:
12. Տաղեր, նամականի, դամբանական, Պեյրութ, 1940:
13. Տաղեր, նամականի, հատվածներ, Վենետիկ, 1945:
14. Ընտիր քերթվածներ, Հալեպ, 1945:
15. Երկեր. կազմեց և տեքստը խմբադրեց ՀՄՄՀ գիտ. ահադ. իսկական
անդամ Հր. Աճառյան, Երևան, 1947:
16. Քերթվածներ և նամակներ (ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ),
Պեյրութ, 1952:
17. Տաղեր, կազմեց և խմբադրեց Սողոմոն Տարոնցի, Երևան, 1954:
18. Քերթվածներ և նամակներ (Բ տպագրություն), Պեյրութ, 1956:
19. Տաղեր, նամակներ, հատվածներ (Բ տպագրություն), Վենետիկ,
1959: ՝
20. Տաղեր, առաջարանը, բառարանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Նո-
րենցի, Երևան, 1963:

21. Տաղիր. կազմեց, առաջարանը, բառարանը և ծանոթագրությունները զրեց Վաղարշակ Նորենցը, Երևան, 1967:

22. Տաղը, փորձ մը քնադրային վերականգնումի, հրատարակեց Զրա Գալայճյան, [Երուսաղեմ], 1967:

23. Նամականի Պետրոս Դուրյանի, իրատարակեց Արա Գալայճյան, Երուսաղեմ, 1968:

Ինկնագրերի խնդիրը: Պետրոս Դուրյանի ինքնագրերի հավաքմամբ զբաղվել են նրա հարազատները և ամենից առաջ Ն. Դուրյանը: Վերջինս եղբոր զործերը միշտ էլ պահել է իր մոտ՝ Կ. Պոլսում, Արմաշում և ալլուր, իսկ 1921-ից, երբ բնտրվել է Երուսաղեմի պատրիարք, տարել է այնտեղ: Մի շարք հավաստի տեղեկություններ ցույց են տալիս, որ Դուրյանի ինքնագրերը դանվում են Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքում: Այսպես, Ա. Զոպանյանը այլևայլ առիթներով հուղկով Պ. Դուրյանի զործերի «քննական խնամյալ հրատարակության» խնդրը «Անահիտ» հանդեսի (Փարիզ) քրոնիկներին մեկում (1932—1933, թիվ 5—6, էջ 213) զրել է. «Ե՛րբ լույս պիտի տեսնի Պետրոս Դուրյանի «Ամբողջական զործը», զոր կրնա միայն հրատարակել Երուսաղեմի Միաբանությունը, որուն մոտ կը դանվին Պետրոսի Գողոր ձեռագրերը»: Նույնն է պնդել նա հետագա տարիներին (տե՛ս «Անահիտ», 1939, թիվ 1—2, էջ 60—61, 1947, թիվ 2, էջ 58—59), ինչպես և «Պետրոս Դուրյանի կյանքը և զործը» վերամշակված աշխատության առաջարանում (էջ 12): Հակոր Օշականը վկայում է. «Տեսա իր (Պ. Դուրյանի—Ա. Շ.) ձեռագիրներու տետրակը Դուրյան սրբազանեն Մեսրոպ սրբազանի (խոսքը պատրիարք Մ. Նշանյանի մասին է— Ա. Շ.) անցած» («Համապատկեր արևմտահայ գրականության», Երկրորդ հ., Երուսաղեմ, 1953, էջ 313): Իսկ սփյուռքահայ մտավորական Սիմոն Սիմոնյանը «Ճանապարհ և ճամարտություն» ուղեգրություններում հայտնում է, որ ինքը Երուսաղեմի հիշյալ վանքում տեսել է Պ. Դուրյանի «գրական խառնակյալ արխիվը» և տալիս է զրա նկարագրությունը («Սփյուռք», շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1959, տետրերի 19, թիվ 32, էջ 3): Վերջապես Արա Գալայճյանի հրատարակությունը ևս հաստատում է, որ Պ. Դուրյանի ինքնագրերը այժմ էլ պահվում են Երուսաղեմի պատրիարքարանում (Տ, էջ է):

Պետրոս Գուրջանը երազում էր իր նրկերը, հատկապես բանաստեղծությունները, հրաշարակված տեսնել: Փաստերը ցույց են տալիս, որ նա տպագրության է պատրաստել իր քերթվածների գրքույկը և նույնիսկ ձևավորել աչն: Այդ ձևավորման վերաբերողությունը առաջինը հրատարակեց Թեոդորը «Ամենուն տարեցույց»-ի 1914-ի հատորում՝ հետևյալ վկայությամբ. «Պետրոս Գուրջան ինք իր ձեռքով գծած է սույն գարգանկարն իջևնապիր տետրակին հետք» (էջ 19: Տե՛ս նաև Վ. Թեոդորաշյան, Պետրոս Գուրջան, Երևան, 1959, էջ 187 և Երուսաղեմի հրատարակությունը): Գատկով աչ: Կարգանկարից, Գուրջանը մատչիր է եղել իր գրքույկը լույս բնծայել «Տաղը» խորագրով: Այս իմաստով 1872 և 1893-ի ժողովածուների կազմողները հարազատ են մնացել հեղինակին՝ պահպանելով նրա ընտրած վերնագիրը:

Գուրջանը բանաստեղծություններ գրել է զոքոցական նոտարանից: Հայտնի է, որ նախապես նրա ազգանունը եղել է Զրմպալյան և միայն հետագայում է, որ փոխել է Գուրջանի: Ա. Զոպանյանին գրած 1892-ի ղեկոտմբերի 25-ի նամակում Ե. Գուրջանը հաստատում է. «Գուրջանն ունի տղայական գրվածքներ, որոնց վրա գեև Զրմպալյան կը ստորագրեր 1867-են առաջ» (Բե՛շ, 1967, Ա: 1, էջ 171): Սրանից կարելի է հետևեցնել, թե Ե. Գուրջանին ծանոթ է եղել եզրոր «տղայական գրվածքները» էքսերճյանը հայտնում է, որ Պետրոսի ազգական և բնկեր Հովհաննես Ճանֆեսճյանն ունեցել է Գուրջանի «խուղթերն առանտիպ գործերեն մաս մը», որոնցից ինքը չի կարողացել օգտվել, բանի որ հանձնված են եղել Ա. Զոպանյանին («Արեւիկը», 1892, 28 սեպտեմբեր, թիվ 2603): Իսկ Ճանֆեսճյանի մոտ, ինչպես երևում է Զոպանյանի ուսումնասիրությունից, գրողին վերադրվող «տղայական սիրավեպի մը» առաջին մասից և անխորաղիր բանաստեղծությունից («Գարնանային կենացս մեջ»), բացի եղել են նաև երգիծական ոտանավորներ, որոնք կորել են («Գուրջանի կյանքը...», էջ 42, 158):

Ճանֆեսճյանն ունեցել է Գուրջանի ուրիշ ձեռագրեր: Ա. Զոպանյանի արխիվում մեր ուշագրությունը գրավեց Լեոն Թյութունճյանի 1926-ի հուլիսի 9-ին Լոզանից գրած նամակը: Այստեղ նա Զոպանյանին է ներկայացնում պոսեցի իր մի ծանոթի՝ Մկրտիչ Փափազյանի խնդրանքը՝ Գուրջանի «լույ՞

կտոր ձևագիրները, ռառնավոր և համակ, անտիպ և ցարպ անձանտի՞» որեկ բարերարի վաճառելու մասին (ԳԱԹ, ԱԶՖ, N° 2353): Պարզվում է, որ Հովհ. Ճանֆեսճյանի մահից հետո Դուրյանի ձևագիրներն անցել են նրա քրոջ դստեր՝ Մ. Փափաղյանի կնոջ ձեռքը: Վերջինս տնտեսական դժվարություններից դուրս գալու նպատակով, որոշել է վաճառել դրանք: Այդ ձևագրերի մասին Մ. Փափաղյանը նախապես հայտնել է Ե. Դուրյանին, սակայն վերջինս համաձայնել է քննունել միայն որպես նվեր: Նույն ֆոնդում պահպանվող 1926-ի օգոստոսի 27-ի նամակում (N° 6630) Մ. Փափաղյանը Ա. Չոպանյանին հաղատում է ինքնագրերի վավերականությունը և խնդրում նրան օգնել վաճառելու Ինչպե՞ս է վարվել Չոպանյանը, հայտնի չէ, միայն Մ. Փափաղյանը 1929-ի դեկտեմբերի 11-ի նամակով շնորհակալություն է հայտնում վերջինիս՝ իր խնդիրքին «ընթացք տված» լինելու համար և ավելացնում է, թե Լևոն Թյուֆունճյանն իրեն տեղյակ է պահել (ԳԱԹ, ԱԶՖ, N° 6631): Բարեբախտաբար մեկ հաջողվեց համապատասխան հաստատել պր-ն Լևոն Թյուֆունճյանի հետ, որ բնակվում էր Լոգանում: Ի պատասխան մեր հարցման, պր-ն Թյուֆունճյանը հայտնեց, որ ինքը «մոռացած է Մ. Փափաղյանի» խնդիրը և հավանական է համարում, որ այդ ձևագրերը «գնված լինին Նուպարյան մատենադարանի կողմից»: Սակայն, ինչպես մեկ հայտնեց Փարիզի Նուպարյան մատենադարանի նախկին տնօրեն պր-ն Ա. Սարմալյանը, Դուրյանից ինքնագրեր երբեք ձեռք չեն բերվել:

Բայց իսկապե՞ս Հ. Ճանֆեսճյանից Մ. Փափաղյանին անցած ձևագրերը անտիպ գործեր են: Այս հարցի պատասխանը որոշակիորեն բացասական է: Հայտնի է, որ ԳԱԹ-ում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վաղգեն Ա-ի միջոցով ստացվել է Պետրոս Դուրյանի երեք բանաստեղծության ինքնագիրը և մի նամակի պատճենը, որոնք նվիրել էր Նյու-Յորքում հրատարակվող «Նոր աշխարհ» թերթի խմբագիր Սամվել Սումանյանը (տե՛ս «Բրակտն թնրի», 1968, 27 սեպտեմբեր, N° 39): Հիշյալ լրագրի խմբագիրը, որ ներանդ 2750-ամյակի տոնակատարության առիթով հյուր էր Սովետական Հայաստանում, մեկ հայտնեց, որ այդ նյութերը, ինչպես և իր մոտ՝ Նյու-Յորքում եղած Չ—3 կտոր գործ, ինքը չթ-ով տարի առաջ նվիր էր ստացել իր թերթի ընթերցողներից մեկից՝ Փափաղյան արդանվամբ մի ձերուուց: Ուրեմն այդ ինքնագրերը նախ չեն վաճառվել, ապա գտնելով ԳԱԹ-ում պահվող

նմուշներից, սպուզրված զործեր են, որոնք Դուրյանը, ըստ երևույթին, հարկ է համարել նվիրել Հ. Ճանֆեսյանին:

1867-ին, երբ Պ. Դուրյանը ծառայում էր սեղանավոր Մարտիկ աղաչի մոտ, նույնպես զրկ է բանաստեղծություններ: Այս առթիվ Չոպանյանը պատմում է. «Նամակի կապույտ բարակ թուղթ մը ձեռքս անցավ, ծայրերը փեթոված, որուն վրա Պետրոսի մեկ ռոտնավորին երկուրուկես տունը մնացած էր, զրված «Ի Մեծ Նոր Խան», ինչպես նշանակված էր տակը» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 32): «Վարդ և Ծուշան» թատերախաղի բեմադրության 1869-ի փետրվարի 22-ի ազդի վրա հիշված է կզել «Հիշատակ» խորագրով մի բանաստեղծություն, որի արտասանությանը հանդես է եկել Վերդինե Գարազաշյանը («Մամուլ», 1869, 22 փետրվար, թիվ 3, էջ 24):

Դուրյանը վաղ շրջանի բանաստեղծություններին կարեորություն չի տվել և չի մտքրել իր կազմած ձեռագիր տետրում: Այդ մասին ուղղակի հիշատակում է Հակոբ Օշականը. «Տեսա իր ձեռագիրներու տետրակը... Անկնիք, մռայլ գիր մը: Թուղթին հասարակությունն իսկ սրտաճմլիկ էր աչդ տետրակին վրա: Փնտրեցի իր սկսնակի էջերը, որոնք կը պակսին: Թվակա-նով մը մշտնափորված բանաստեղծություններն ամեննե կանուխը կը կրեր 1867-ը. առ ոք «Իցիլ թև» վերնագիրը կը կրե» («Համապատկեր արեմտահայ գրականության», երկրորդ հ., էջ 313):

Ա. Չոպանյանի արխիվի նյութերից երևում է, որ Դուրյանը երկու անգամ ստանձնե շեփոքերում արտագրել է իր բանաստեղծությունները: Արխիվում կա թղթի մի ուղղանկյուն պատաստիկ, որի մի երեսին սև թանաքով զրված է.

Տ Ա. Կ. Բ

Պ. ԴՈՒՐՅԱՆ

1 8 7 1

Իսկ մյուս երեսին կարգում ենք. «Երկրորդ տետրակին մեջ կողքը բացածից պես առաջին թուղթին վրա զրված է միայն ինչ-որ տեսար այս թուղթին կոնակը միենույն զրերով, միենույն մեծությունը:

Պ. Դուրյանը գրած է իր բոլոր տաղերը մեկ տեսակ մեկանով, որուն գույնը սև է, նվազ սև մը»։ Ուրեմն, 1871-ին Դուրյանը կազմել է բանաստեղծությունների երկրորդ տեսարը, որին անշուշտ պետք է նախորդած լիներ առաջինը։ Որ խակապես եղել են և կան երկու տեսար, հաստատում են նաև Սիմոն Սիմոնյանն («Սփյուռք», 1959, թիվ 32, էջ 3) և Ա. Գալայճյանը (Տ, էջ Է)։

Զեռագիր տեսարերում տեղ են գտել լատինագրված տաղերը։ Նախքան տեսարերում մաքրագրելը, Դուրյանն իր տաղերը գրել է մատիտով, առանձին թերթերի վրա։ Այդ եղբակացությունն են բերում Ա. Զոսմանյանի հետևյալ տողերը. «Իր տաղերուն սևագրություններն մեկ քանին տեսած եմ, գրեթե ամենքը մատիտով գրված են, թերևս դաշտը, բլուրի մը վրա, կամ գրոսավաչք մը, եկող անցնող տղալորությունը կամ սիրտը տրոփեցնող հիշատակ մը իր թախին մեջ բռնելով ու թուլթին վրա սեփեփելով։ Սըրբազրությունները հազվագյուտ են այդ ձևագրություններն մեջ։ Կան, որ անարատ են, օրինակվածի պես, իրենց վերջնական ձևով խոշորված ու գրված։

Կան իր տաղերուն մեջ այնպիսիներ, որոնց մեջ ինքն իսկ փոփոխություններ մտցուցած է, բայց ատեն անցնելիս կտրը քննական աչքով վերընթերցումն մը հետո, ինչպես կտեսնենք իր տաղերուն երկրորդ օրինակություն մեջ, զոր ինքն իսկ կատարած է» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 182—183)։

Մատիտով գրված տաղերը օրինակելով առաջին տեսարում, Դուրյանը չի դոհացել և շարունակել է վերամշակել դրանք՝ մաքրագրելով երկրորդ անգամ։ Այս ձևով էլ ստեղծվել են երկու տեսարերը։

Այժմ այդ տեսարերի մասին։

Զեռնամուխ լինելով Պ. Դուրյանի մասին կենսագրական և քննադատական ուսումնասիրություն գրելուն, Ա. Զոսմանյանը 1891-ին դիմում է Ն. Դուրյանի օգնությանը։ Վերջինս Արմաշից Զոսմանյանին է ուղարկել սովորական տետրի հինգ էջի վրա հետաքրքիր նշումներ (որ դրանք գրված են նրա ձեռքով, ցույց է տալիս Եղիշ Բ. [արդարև] Դ. [Դուրյան] ստորագրությունը)։ Այդ փաստավորվում ուշադրավ է Պ. Դուրյանի տաղերի երկրորդ տեսարի հետևյալ ցանկը՝ գրություն լվախաններով և Ն. Դուրյանի թուղթի ղիտողություններով։

(Յուր վերջին ձևադրին կարգավ)

1. Իղձր Առ Հայաստան (1869):
2. Սիրեցե՛ք Զ՝միմյանս (1869):
3. Պետր է՝ Մեռնի՛լ (1869):
4. Ի Պատր.[խորքական] Ընտր.[ություն] Ամենա.հպատիւ] Հայրիկին (1869):
5. Ի Դիմավորության (1869):
6. Հայրիկն Հայոց (1869):
7. Երգ Մարտին Վարդանանց (1869):
8. Նե (1871):
9. Աս Կույսն (1871):
10. Վիշտր Հայուն (1868):
11. Կույսն Լքլալ (1870):
12. Նալվածր Մը (1871):
13. Նվագ Ժ-րգ Տարեղարձի Աղղ.[ային] Սահմանադրության (Հնրառարակ-ված) (1870):
14. Հծծյունը (1871):
15. Զոնիկը (1871):
16. Մանուկն Աս եաչ (1871):
17. Իցի՛վ Թե (1867):
18. Սիրեցի Քեզ (1869):
19. Սիրելի (1871):
20. Դրժեկ (1871):
21. Լճակ (1871):
22. Թրքուհին (1871):
23. Ներա Հեա (1871):
24. Տրտունջը (1871) Առաջին Կատկած (բոս վերջընթեր ձևադրին), «Մերձ
ի ման զրված» վերնադրին մասը քերթողինը չէ:
25. Զղջում (Օր Մը Վերջը) (1871):
26. Զ՛նե Պաշտեմ (1871):
27. Կոկոն-նաղիկը Կույսին (1871):

28. Սև, Սև (1871):
29. Առ Մայիս (1871):
30. Մանիշակ (1871):
31. Իմ Հանդիսար (1871):
32. Նոր Սև Օրեր (1871):
33. Իմ ճաշը (1871):
34. Նվեր Հիշատակի Առ Պ. Հ. Ճ. [անֆեստան], Հոփ (1871):
35. Ի Գերեզմանն Գամենասիրելով՝ վ. Լուսիյանի. Հեծեծմունք (1871):
36. Իմ Մահը (1871):
37. Ինչ Կրսեն (1871):

Այս ցանկից հետո Ե. Դուրյանը նկատում է. «Հայանի կերևի, թե քերթողն 1871 տարվույն մեջ յուր բոլոր քերթվածներն աչքի անցուցած, սրբազրած և ըստ այնմ օրինակված է» (ԳԱԹ, ԱԶՖ, ՀՀամարակալված նյութեր):

Պատրաստելով իր ուսումնասիրության երկրորդ հրատարակությունը, Ա. Չոպանյանը մեջ է բերել սույն ցանկը, կատարելով այսպիսի մի հավելում. «38 Անտիոգոս քերթվածի մը Ա մասը (Նեկկոյան բալն կը ստղար բարդիլ խալ)». ներքեը բանաստեղծին ձևերով դրված՝ Հիվանդությանս պատճառով ընդհատված, անթվական, անշուշտ 1871-ի վերջերք» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 183):

Այս լրացումը, ինչպես կտեսնենք, արված է՝ հիմք ընդունելով իր ձևերի տակ եղած մեկ այլ ցանկ:

Ե. Դուրյանն այս փաստաթղթում անհրաժեշտ է համարել խոսել միայն «գլխավոր սրբադրությունը» կրած երկու քերթվածի («Միրեցի քեզ» և «Ներսէս հետ») մասին միայն, իսկ մյուսների առթիվ նշել է. «Մնացյալ սրբադրություններն բավական աննշան փոփոխություններ են, ավելորդ համարեցի նշանակել զայնս» (ԳԱԹ, ԱԶՖ, ՀՀամարակալված նյութեր): Սա, ինչպես երևում է, չի զոհադրել Չոպանյանին և նա դիմել է Ղալաթիայի կեդրոնական վարժարանի իր երբեմնի դասընկեր Մարտոս Միհրդատյանցին, որ մաթեմատիկայի ուսուցիչ էր Արմաշի գաղանձարում: Չոպանյանը նրանից խնդրել է ոչ միայն Ե. Դուրյանից կենսագրական անհրաժեշտ տեղեկություններ իմանալ, այլև «մատնանիշ ընկեր Պետրոսի բանաստեղծությունց մեջ Սիմոն Ֆելիկյանի մոտցուցած ձախավեր «սրբադրություն»-ները»: Մ. Միհրդատյանցը նաև «նշանակած է այն սրբադրությունները, զոր ինքն իսկ Պետրոս կատարած է

իր տաղերուն վրա, երբ զանոնք առաջին տետրի մը ընդօրինակած է երկրորդ տետրի մը մեջ, որ իր տաղերուն տված է վերջնական ձև մը» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 45): Սրանք հիմնական նշումներն (հն) են Բայց կան և առանձին նշումներ (ան), որոնց մասին Մ. Միհրդատյանցը 1892-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում Ա. Չոպանյանին գրել է. «Ապահով եղիր, գուրբը բնավ սրբազրույթուն չը մնար, միայն թե բան մը խորհեցա, երբեմն ձեռքովդ օրինակած և ինձ նվիրած Դուրյանի տաղերը բազմատեղի բուն ձևազրին հետ և սրբազրեցի բնականաբար, իմ նշանակած սխալներեն զատ, ուրիշ անհամաձայնություններ ալ զատ, արդյունք գրաշարներու տպատվյան կամ անգետ կերպով կատարված հոսի սրբազրույթուններու: Այդ խաղաղությամբ, երբեմն ալ անիմաստ առղերեն, խաղվելի և նեղվելի ազատելու համար քեզ, պետք տեսա կտոր մը թուղթի վրա նշանակել զանոնք» (ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 152):

Երկրորդապանցի հիմնական նշումները կատարված են քառածալ մի թղթի վրա, որի մի էջին գրված է. «Բ տետրակին մեջի ոտանավորներն իրենց կարգով» և տրված է տաղերի ցանկը: Մյուս էջերում կարմիր թանաքով գրված են Դուրյանի բանաստեղծությունների առանձին տողերը, կապույտով ցույց են արված հեղինակային սրբազրումները, իսկ սևով՝ Ֆելեկյանի աղավաղումները («Մե մեկանով ստորագծյալ բառերը կամ գրերը Ֆելեկյանի կողմի ավերված են բսել է»): Այստեղ ևս հաստատվում է. «Այս գրածներին դուրս սրբազրույթուն չը կա ոչ առաջին տետրակին մեջ, ոչ առաջինին երկրորդին անցած ժամանակ և ոչ ալ երկրորդին մեջ» (ԱԶՖ, ՄՄՀՆ): Առանձին նշումներն արված են տետրի սովորական թղթի երկու էջերին, կարմիր, կապույտ և սև թանաքով՝ նույն սկզբունքով, ինչ հիմնական նշումները: Դուրյանին նվիրված իր ուսումնասիրությունը վերամշակելիս Չոպանյանը լայնորեն ներկայացրել է Միհրդատյանցի գիտողությունները:

Այդպես տեսանք, որ Ե. Դուրյանն իր բերած ցանկը կաղմկել էր բանաստեղծի «վերջին ձեռագրին» հիման վրա: Բայց Մ. Միհրդատյանցը ևս նշում է, որ իր բերած ցանկը երկրորդ տետրակին է: Ուրեմն գրանք պետք է լինեն ծիլնույն (երկրորդ) տետրակի ցանկը: Սակայն համեմատությունը պարզում է, որ Միհրդատյանցի ցանկում մտել է 34 տաղ. չեն հիշվում «Խժ հանդիսար», «Խժ մահը» և «Խժ կրսն» գործերը:

Ցանկի վերջում Միհրդատյանցն ավելացրել է. «Ասոնցմե վերջը կուգան

բրցված այն երկու թուղթերը, որոնք բու բովդ են եղեր, և Հայր Սուրբ (Ե. Դուրյանը—Ա. Ե.) կը հիշեցնեն քեզ, որ զանոնք ալ չը կորսընցնեն» և վապա. «Զատ թուղթին վրա գրված է հիվանդությանը պատճառով ընդհատված բերվածը (Ա.) անբովական»:

Եւր. Ի՞նչ «երկու թուղթեր» մասին է խոսքը: Անկասկած, ցանկում չիվարկված երեք տաղերից երկուսի («Իմ մահը» և «Ի՞նչ կըսեն»): Դա հաստատվում է Ե. Դուրյանի 1894-ի մարտի 23-ի Արմաշից Ա. Զոպանյանին ուղղած նամակով: Այս նամակը տպագրված է «Հայրենիք» լրագրի 1895-ի փետրվարի 15-ի համարում, ինչպես նաև Ա. Զոպանյանի գրքի առաջին հրատարակությունում: Նամակի բնագրում կա մի հետգրություն («Հ. դ.»), որը չի հրատարակվել, բայց հենց այդ հատվածն է լույս սփռում հետաքրքրող խնդրի վրա: Այդտեղ կարդում ենք. «Դուրյանի «Ի՞նչ կըսեն» քերթվածին ձևագիրն խնդրած էիք. «Իմ մահը» ալ անոր հետ զրկեցի Ձեզ: Պ. Մաքսուտ Միհրգատյանցի ձևամբ զանոնք ետ դարձնելն հետո անցյալ ամառ Դավիթ Խաչիկյանի հանձնեցի բնագիր թուղթերն Ձեզի տալու համար: Եթե Ձեզի չէ տված, ուրեմն յուր բով կմնան: Իրմն ուղղակի պահանջեցեք զանոնք» (ԿԱԲ, ԱԶՖ, N 1740): Այսպիսով, ցանկից դուրս մնացած «երկու թուղթերն» են «Իմ մահը» և «Ի՞նչ կըսեն»-ը: Գալով «Իմ հանգիստը» բանաստեղծությունը, ապա դա, հավանաբար, միջանկյալներն է դուրս մնացել: Այս երկու բանաստեղծությունը, ինչպես նաև «Ա.» («Երեկոյան բայն կը սողար...») անավարտ տաղը գրվել են ավելի ուշ՝ երկրորդ տետրը կազմելուց հետո, այդ պատճառով էլ Դուրյանը չի հասցրել գրանք օրինակել և մնացել են առանձին թղթերի վրա:

Մեր առածը հաստատվում է նաև Ա. Գալաշյանի բերած Բ տետրակի ցանկով: Այստեղ ես նույն հաջորդականությամբ հիշված են Ե. Դուրյանի թվարկած բոլոր տաղերը, որտեղ վերջին, 36-րդ տաղն է «Ա.»-ն հրատարակչի ծանոթությամբ. «(Տեղեկան անշատ՝ առանձին թուղթի վրա)» (Տ, էջ ԺԱ): Իսկ «Ի՞նչ կըսեն» և «Իմ մահը» քերթվածները, որոնք Ե. Դուրյանի ցանկում գրավում են 36—37 տեղերը, Ա. Գալաշյանի ցանկում տեղ չեն գրտել տյն պարզ պատճառով, որ (ինչպես արդեն տեսանք ժամանակին) գրանք հանձնվել են Ա. Զոպանյանին և, հավանաբար, կորել են: Երուսաղեմում պահվող Բ տետրակի ցանկում պակասում են նաև 19 և 20 էջերը, որոնք պարունակում են «Նայվածք մը» տաղի վերջին տունը, «Եվազ է տարեկար-

ձի Աղզալին Սահմանադրության» բանաստեղծությունն ամբողջությամբ և «Հծծյունը»-ի առաջին և երկրորդ տները (Տ, էջ ԺԱ)։

Գուրջանի տաղերի Ա տետրակի մասին հանդամանալի տեղեկություններ ենք գտնում հրուսագեղեմյան հրատարակության առաջարանում։ Ըստ Ա. Գալաճճյանի՝ այդ տետրակում առանց «Սիրեցի քեզ» ու «Ձոնիկը» բանաստեղծությունների տարբերակների, ղեկավարված է 29 տաղ և խորագրված է «Պ. Գուրջան. Տետր առաջին. 1871»։ Վերջին երեսի վրա էլ կա այն դարգանկալը, որի մասին խոսք եղավ վերևում։ Հրատարակիչը բերում է այդ տետրակի տաղերի ցանկը՝ փակագծերում տալով որոշ ծանոթություններ (Տ, էջ է և ԺԱ)։

1. Իդնի Հայրենասիրի
2. Սիրեցե՛լ Զմիւյանս
- 2բ. Սիրեցի Բեզ (Ջնջված հեղինակին կողմե. տարբերակ թիվ 16-ի)
3. Պետի է Մեռնի՛լ
4. Յընտրումն Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին
5. Ի Գիմափորություն Ամեն. Հայրիկին
6. Հայրիկն Հայոց
7. Երգ Պատերազմի վարդանանց
8. Առ Կուչան
9. Վիշտի Հայուն
10. Կուչան Լիլալ
11. Նայվածի Մի
12. Նվազ է Տարեղարնի Ազգային Մանամաղբուրյան
13. Հծծյունի
- 13բ. Ձոնիկ (Ջնջված հեղինակին կողմե. տարբերակ թիվ 22-ի)
14. Մանուկն Առ Խաչ
15. Իցի՛վ Թե
16. Սիրեցի՛ Գեզ
17. Սիրել
18. Դրմել
19. Լընակ
20. Թրեմիկն

21. Գիշեր մի
22. Ձոնիկի
23. Նե
24. Առ Մայիս
25. Առաջին Կասկած
26. Վերոգրյալ Տաղեն Օր Մը Վերջը
27. Զ'նե Պաշտեմ
28. Կսիրն-Մաղկունք Կուլլին
29. Սև, Սև

Գալով Ք տետրակին՝ Ա. Գալաճյանը եւ հաստատում է, որ այն խորագրված է «Տաղք. Պ. Դուրյան. 1871»:

Հենց այս տետրակի վրա է, որ Ա. Ֆելիկյանը մտցրել է իր ուղղումները. որոնք արված են «տարբեր զույն մեկանով և երբեմն մատիտով: Իր մեթոդը եղած է «սրբագրելի» բառին վրային բարակ դիժ մը քաշել և տողերուն միջև զտնվող ազատ միջոցին վրան ավելցնել «սրբագրությունը» (Տ. էջ է):

Ակաժ անցյալ դարի 90-ական թվականներից Պ. Դուրյանի տաղերը յարգմանվել են ալլ լեզուների (ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, բուլղարերեն, հունարեն, հունգարերեն, իսպաներեն, ադրբեջաներեն, լիտուերեն, պարսկերեն, ռումիներեն):

1. («ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ԿԵՆԱՅԸՍ ՄԵԶ»)

(էջ 11)

Իներնադիրը գտնվել է 2. Ճանֆեսճյանի մոտ, հայտնի չէ՝ պահպանվե՞լ է, ին որ: Բանաստեղծության ընդօրինակումը Ա. Չոպանյանի ձեռքով տե՛ս ԳԱԹ, ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1894-ին, Ա. Չոպանյանի «ՊԼարոս Դուրյան» ուսումնասիրությունում (Թիֆլիս. էջ 23—24), տպա գետեղվել է 1918, 1926, 1940, 1945 (Վենետիկ), 1952 և 1959-ի ժողովածուներում:

Ըստ 2. Ճանֆեսճյանի՝ Դուրյանի «առաջին ոտանավորն է կամ գեթ առաջիններեն մին» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 23): Նրա խոսք կարծիքով

գրված է 13 տարեկան հասակում. 1864-ին (Չոպանյանը իրավացիորեն գրողի ծննդյան թիվն ընդունում էր 1851-ը): Բանաստեղծությունը տեղ չի գտել Հեղինակի օրինակած տետրերում:

Չոպանյանն այս բանաստեղծության մասին գրում է. «Կապտավի, թե Սահփան Փափազյան..., որուն ձևերն անցեր է այս տաղը, սաստկորեն հանգիմաներ է փոքրիկ Դուրյանը այդպիսի ամբարիշտ բան մը գրած ըլլալուն համար և խօսիվ պատվիրեր է այդ մեղքն անգամ մըն ալ չգործել» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 24):

Տպագրվում է ըստ «Դուրյանի կյանքը...» ուսումնասիրության:

ՏԵՔՍՍՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Պետրոս Դուրյան» (1894)

8 Մըլած փրքան սրախ մեջ նոր:

13 Ինչո՞ւ արդյոք խորհակա՞նաւ

16. Սըրտերն զեղու արտասում միշտ:

2. ԻՏԻՎ ԹԵ

(էջ 13)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ լույս է տեսել հեղինակի կենդանության օրոք՝ Կ. Պոլսի «Մեղու» պարբերականում (1871, 19 հունիս, թիվ 43), առանց գրողի ան թվականի նշման: Զետեղվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908 և 1922-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

2 Զ՛ունի երկին աշացդ կայծերն ու կապույտ, (ՏԹՆԴ)

5 Դիշերն երկնի կայծից՝ լուսնունջն սիրաղեմ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

12 Նոճերու մեջ սրգա լքսիկ լուսինչալ: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

16 Լոկ սրբելով՝ քի շողար աչքդ արտասում: (ՏԹ)

19—20 Գուլնով ներկիւ աշտերդ, թափել զողդ իմ ցող, (ՏԹՆԴ)

Վերջին շնչիկս ի գիրկդ առնեւ եկե՛ջ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Բոլոր ազավագումները մատնանշել է Ա. Գալաճյանը, իսկ 20-րդ տո-
ղիներ՝ նաև Մ. Միշրգաությանցը՝ Վերջինս որոշակի ասում է. «Իցի՞վ թե»-ին
մեջ փոխառնել գրելու

Թոռմեի գիրգ ձեռքդ տալի կլանֆիս վերջ
քու տևարակիդ մեջ գրված է.

Վերջին շնչիկս ի գիրկդ առնե՛ր ելե՛լք

Ճեպետե անանի սրբազրույթուն մը չըկա տևարակներուն մեջ» (ան):

«Մեղվի» տերստի 2, 5, 12, 16, 20 և 22-րդ տողերը նույնպես համա-
պատասխանում են Դուրյանի տաղերի երկրորդ տևարի տերստին:

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

- 1 Ո՛հ ով ևս դու, սե՞ր, երկնի հո՞ւր կամ ժպիտ,
4 Զունի լուսին վարդերն շիկնոտ ալտերուդ:
8 Դու չ'ես շնորհեր նալված մ' ինձ հուր աշերիդ:
11 Զալնիցդ ապշած լըսելով քաղցր ու թրթրուն:
18. Եվ երբ դալիր ալգուն շավղին ժպտով պերճ.
23 Պատկերանար հայելվույս մեջ քու ժպիտդ
25 Ո՞ն, իցի՞վ թե լինեի ևս հառադալթ,

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄԲԻՆ)

- 1 Ո՛հ, [ո՞վ] ի՞նչ ևս դու, սե՞ր, երկնի հուր կամ ժպիտ...
16 Լոկ սրբելով՝ [թե] երե շողա աչքդ [արտասուք] արտառ:
23 [Պատկերանար հայելվույս] Զոլանար իմ հալելվույն մեջ քու ժպիտ՝
Բանաստեղծության տարրերակն է «Սիրեցի քեզ»-ը:

3. ՎԻՇՏՔ ՀԱՅՈՒՆ

(էջ 15)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տևրերում:

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956, 1963 և 1967-ի
ժողովածուներում:

3 Համբուրին հետ շիժ մ'ըզգացի արտասվաց
 19 Ալ բոեւ են ծոցեյ հուսո քաղցր հրեշտակք
 26 Ի զլուխ կրես դու պըսակ
 36 Սիրագեղ լանջք կուսից տեսավ երբ 'ի խոց...
 40 Խույլ բույլ՝ բյուր բյուր ողիք թըռան արտմալիք:
 42. Թողին պսակ և քնար

Բոլոր աղավաղումները, բացի 3-րդ տողինից, մատնանշել է Մ. Միհրբա-
 ցասյանցը (հն, ան): Նա հիմնական նշումներում ցույց է տվել նաև մի
 աղավաղում.

28 Ալ չըկա թաղո նախնի
 սակաւն ՏԹ-ում ճիշտ ձևն է՝ առչի: Ըստ Միհրբազանցի (հն)՝ 36-րդ տո-
 ղում Դուրյանը նախապես գրել է «սիրատրոփ», իսկ Ֆելեկյանը դարձրել է
 սիրաբորբ, մինչդեռ ՏԹ-ում սիրագեղ է: Առանձին նշումներում արդեն հիշյալ
 տողը ճշտված է. բնադրայինը սիրատրոփն է, իսկ Ֆելեկյանինը՝ սիրագեղը:

Մ. Չերազը 9-րդ տողի՝ «Արարառյան հսկայից» ընդգծված բառի փո-
 խարեն առաջարկել է «Արարատա» ձևը (ՔԱ, էջ 14), բայց դա աղավաղում
 դիտելու սրե է հիմք չունենք:

1883-ի հրատարակությունում «Մնաս բարյավ» բանաստեղծությանից
 հետո աստղանիշով ղեկնղված է հետևյալ անվերնագիր հատվածը՝ նշելով
 գրության տարին ու ամսամիսը («1868, Հունիս 28»).

Փոխանակ քաղցր օրերներու...

Օրրոցիս քով մայրիկս զբեղ միշտ ողբաց

Երբ համբուրեց զիս՝ յուր ալանին էին թաց.

Թշվառ մ'էի, աչերս արցունք նախ տեսան.

Սիրուն զրկեղ հեռու աչերս ես բացի

Այլ բնազդմամբ ես բեղ համար նախ լացի, իմ անուշ

Նոճեազարդ ախուր դամբան այդ անհուշ

* * * * *

Մի շարք ժողովածուներում (1900, 1904, 1947 և այլն) այս հատվածը տպվել է նույն հաջորդականությամբ, կարծես իրոր «Մնաս բարյալ»-ի մի մասն է։ Դրականացիտ Վ. Թերզիբաշյանը ուշադրություն դարձնելով այդ հատվածին, հանդեպ այն եզրակացության, թե դա «Վիշտը Հայուն» բանաստեղծության 1—7 տողերի մի տարբերակն է և ըստ 1872-ի ժողովածուի վերականգնեց «ավարտված և վերամշակված տեքստը» (Վ. Թերզիբաշյան, Պետրոս Դուրյան, Երևան, 1959, էջ 140)։ Թվում է, թե դժվար է համաձայնել այս ենթադրությանը, քանի որ զրականացիտը չի հիշատակում սույն հատվածի առթիվ տողատակին բերված Բ. էսսերճյանի կարևոր ծանոթագրությունը։ Մի քանի տաղերի տարբերակների կապակցությամբ էսսերճյանն ամեն անգամ ընդգծել է, թե զրանց հեղինակը Պ. Դուրյանն է։ Այսպես. «Սույն տաղն նույն իսկ Պետրոս Դուրյան սրբազրած է...», «Սույն ոտանավորն ևս սրբազրած է քերթողն հետո, և փոխած է վերնագիրն ...», «Սույն ոտանավորն սրբազրած է նույն ինք Պետրոս Դուրյան...» (ՏԹՆԴ, էջ 58, 60 և 64)։ Բայց ահա քննարկվող հատվածի կապակցությամբ է միայն, որ նշում է. «Առաջնույն մեջ (1872-ի ժողովածուի— Ա. Շ.) հրատարակված է սույն տաղն՝ սրբազրված» (էջ 62)։ Պարզ է, որ ակնարկը վերաբերում է Ս. Ֆելիկյանին։ Վ. Թերզիբաշյանը ևս տարակույսներ է ունեցել հիշյալ հատվածի առթիվ՝ գրելով. «Սակայն, մեր կարծիքով, անավարտ վարիանտի հատվածը ավելի բնորոշ է Դուրյանի պոեզիայի անմիջականության և անկեղծության համար» («Պետրոս Դուրյան», էջ 140)։ Ուրեմն, բնական կլինեին ենթադրել, որ լանաստեղծության հանրահայտ տեքստի 1—7 տողերի բուն հեղինակը Ս. Ֆելիկյանն է, իսկ էսսերճյանը զրարենական նկատառումներով չի մասնանշել աղավաղումները, ինչպես չի անվանել բանաստեղծության վերնագիրը, առաջին տողից բաց է թողել «Հայրենիք» բառը և վերջին երկու տողը փոխարինել բաղմակետերով։

Սակայն այսպիսի ենթադրությունը մերժվում է Մ. Միրզախանյի բերած փաստերով և երեսուղեմի հրատարակության տեքստով։ Բանաստեղծությունն իրոր աղավաղվել է, բայց, ինչպես արդեն տեսանք, 1—7 տողերում որևէ աղավաղում չկա։ Ուստի Վ. Թերզիբաշյանի ենթադրությունն ընդունելի է։ Պետք է կարծել, որ էսսերճյանն ունեցել է «Վիշտը Հայուն» բանաստեղծության նախնական տարբերակը՝ վերոբերյալ հատվածով, որն անծանոթ էր Միրզախանյին։

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

Վիշաք [նժդհին] Հայուն

4 [Աղոտ] աչերս [արտասովալից լույս տեսան] տեսան արցունքներու
լսկ երկինք:

7 Փառաց դարեր ծրնող* [խշնող] բնկնող հայրենի՛ք,

16—17 Ի՛րարյունարուխ [սիրտ] կող ու լանջ:

[Մոխրով պատած արյունաներկ] Մոխիր հազած,
արյուն ծրծած սև հողե՛ք,

19 Ալ ծոցեդ թուր են հուսո քաղցր [հրեշտակք] հրեշտակք

30—31 [Աղի աղի արտասովաց] Դառնարախի՛ծ մրտամանց
[կաթիլներ ցուրտ ու սառած] Քրտուններ սառ՝ փար կտրած՝

34 Վարդատարիկի [պլպուլն] բուլբուլն դողով թռչեցալ,

36 [Սիրարուխ] Արատուրով լանջք կուտից տեսալ երբ սրախոց...

4. ԻԶՁՔ ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(էջ 18)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1945 (Վենետիկ), 1947, 1952, 1956, 1959, 1963 և 1967-ի ժողովածուներում:

Ն. Դուրյանը Չոպանյանին ուղղած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում նշում է, որ Ս. Ֆելեկյանի ձեռքը դիպել է նաև այս բանաստեղծությանը. «Սրբազգիչն ամբողջ քերվածին ազնվական ներշնչումն ու desideratae (ցանկությունները, իղձերը — Ա. Շ.) վրեժնդրության ցատկոտ նզովքի մը հեղաշրջած է» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 167):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (ՏԹ)

1—4 Երբոր ցողին փաղփուռ շիրեր դիշերվան

կոտի՝ թերթի՝ ծաղկի վերա կը տեղան,

եվ երբ երկինք աստղեր շողան մրավար.

Յայտին արցունք՝ կայծ իմ աչերս խավար.

12—13 Երբե՛ք, այլ ուղիս մ'արցունք ըլլալ, ձեզ զո՛ւղ տալ:

- երկաթ՝ շղթա՝ բանտ և անդունդը ու վրձեր,
 24 երբե՛ք, այլ ձեզ պատրույ՛լ մ'ըլլալ, ու յո՛ւյս տալ
 27—28 Բնույթան դաշնակը, ո՛հ, չ'են կրնար նվագեր
 Ղձեզ հառաչի, յոր մոլորեն նոճիներ.
 31—34 Թերեա ժպտին Հայոց մըթին սարերը,
 Կամ շունչ ծխեն Սիպիւրիո սառերը,
 Թայց սե հողիք ու սե ճանկեր անողո՛ք
 Խեղդել կուգան ազատ հոգվույս իմ թողո՛ք,
 39—42 Բնով ինձ հետ իրավունք ոչ թոթովեց,
 «Հայր չես» ծաղրեց, և ձայնը դիւ չը թովեց.
 Հա՛յ ու շղթա, ձեզ մոռնա՛լ,
 Խորե՛ք, այլ շունչ մ'ըլլալ, ու ձեզ ոգի տալ:
 45 Թե հայուքսուն երկնի «Ազատ զավակներ»,
 47—48 Քնա՛րդ իմ, զքեզ մոռնա՛լ.
 Ո՛չ, յեւ շիրմիս քեզ ձայն րլլալ. ու հայ լալ:

31—34 և 40-րդ տողերի աղավաղումները ցույց է տվել Ե. Դուրյանը, վկայելով նաև, որ յոթերորդ տան վերջին տողերը (41—42) «յուր կողմանե» ավելացրել է Ս. Ֆելեկյանը (Բեշ, 1967, № 1, էջ 167): Իսկ Ա. Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 175) հենվելով մեզ անծանոթ մի աղբյուրի վրա՝ մատնանշել է (Ե. Դուրյանի նշածներից բացի) նաև 27, 39, 41—42, 45 և 47—48 տողերի աղավաղումները: Մյուսները ցույց ենք տալիս՝ օգտվելով երեսուզեմի հրատարակությունից:

ՀԵՂԻՆԱԿՍՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ («Դուրյանի կյանքը...», էջ 186)

Իզձք [հայրենասիրի] առ Հայաստան

- 33 Բայց սե [ձևոքեր, մատնիչ շուրթեր] հոգիք ու սե հանկեր չ'են կրնար
 47 [Զեղ չեմ մոռնար դեռ հայեր] Թեև քլլամ ես մեռել,

5. ՍԻՐԵՑԵՔ ԶՄԻՄՅԱՆՍ

(էջ 21)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1872-ի ժողովածուում: 1893-ի հրատա-

բակոթյունում զրաբնական նկատառումներով բաց են թողնվել երկրորդ և երրորդ տները՝ «Հետադա երկու տուններն պակաս են» ծանոթությամբ: 1908, 1922, 1926, 1940, 1947, 1954, 1956, 1963, և 1967-ի ժողովածուներում տպագրվել է լրիվ, իսկ 1900, 1904, 1918, 1945 (վեհատիկ), 1959-ի հրատարակութուններում՝ հապավված:

Ե. Դուրյանը Ա. Չոպանյանին ուղղած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում (ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 168) որպես վրիպակ մատնանշում է միայն հարցական նշանի պակասը 5-րդ տողում (սա ուղղել է Բ. Էսսերճյանը): Իսկ Մ. Չերաղը մատնանշել է 4-րդ տողի մի վրիպակը. վիև-ի փոխարեն՝ վեև (ԲԱ, էջ 27): Իրականում, դատելով Դալայճյանի հրատարակած տեքստից, կան էական աղավաղումներ.

10 Նոր կըրոնին հետ արյան ուղխմ ատին քալլ... (ՏԹ)

12 Զնաղցր հաղազ թե «ըզմիմյանս սիրեցեր» (ՏԹ)

28 Ճոխն ու տընանկ պատանին մեջ կ'ըլլան մի (ՏԹ, ՏԹՆԴ):

ՏԹ-ում 28-րդ տողի հարաբերական շաղկապն է և:

ՀԵՂԻՆԱՎԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄ («Դուրյանի կյանքը...», էջ 185)

29 [Ահեղաստատ] Կալծակնարև թե մըռընչին մըրըրիկներ

Սիրեցի՞մ գ'մվմյանս — Քրիստոսի պատվիրանը (Հովհ., ԺԳ, 35):

6. ՊԵՏՔ Է ՄԵՌՆԻ՜Լ

(էջ 23)

Օրինակված է ինքնազիր երկու անտարկում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1872-ի ժողովածուում, ապա գետնվել մյուսներում, բացի 1908, 1945 (Հալեպ) և 1952-ի հրատարակութուններից:

Բ. Էսսերճյանը կարծում է, որ այս բանաստեղծությունը գրված է Դուրյանի սիրած աղջկա («Զ'նե պաշտեմ» տաղում հիշված «Գ...»-ի) «աղղեցության տակ» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 55):

Ա. Դալայճյանը ցույց է տալիս հետևյալ աղավաղումները.
2—3 երկիրն աստղեր ղերթ «սիրո վեբ» ցողային, (ՏԹՆԴ)

Դեղնած ու շոր թերթից՝ լուսինն լուս Բեկրեկ (ՏԹՆԴ)

9 նա լուս շնչովն իս գոհ ընեկ կը կարծեր, (ՏԹՆԴ)

17 Կը սիրե նե, նայվածքին մեջ կը քուսմի. (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

24 Դուրդոջ ու գիրկ՝ պաղ ձևոք մ'ըզկաց ձեռքը սոսկ (ՏԹ)
37 Շիրմիդ վարդը չը թոռմած՝ քեզ գըրկեմ հս... (ՏԹ, ՏԹՆԴ):

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

8 Կը շոյեր զուխս՝ ալրած ճակատս [շղարշէ] վառե թև,

18 Ո՛հ, ի՞նչ է նե-ձյունով [շինված] շաղված մի անգրի,

Առաջին սրբագրությունը մասնանշում է Ա. Դալայճյանը (Տ, էջ 25),
երկրորդը՝ Ա. Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 185): Ի դեպ՝ 18-րդ
տողի առթիվ Կյուրեղ Քիպարյանը գրել է. «Ձյունով շաղված մի անգրի»,
բառ առ բառ Հյուկոյեն է» («Բազմավեպ», հանդես, Վենետիկ, 1922, թիվ
11, էջ 338):

7. Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄՆՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

(էջ 25)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ «Պ. Տուրյան» ստորագրությամբ տպագրվել է 1869-ին
«Օրագիր ծիլն Ավարայրով» թերթում (հոկտեմբեր 2, թիվ 21): Զետեղվել
է 1872, 1908, 1926, 1940, 1947, 1956-ի և Երուսաղեմի ժողովածուներում:

«Օրագիր...»-ում ունի «Ձոն Առ Հայրիկն Խրիմյան Աղղասի Նորրնտի
Պատ.[բիրարքն] Կ. Պոլսո» խորագիրը, իսկ տեքստը համարակալված են հայ-
կական լվանշաններով (Ա—Է):

Հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված տեքստում տեղ են գտել մի
շարք վրիպակներ, որոնք մատնանշել է Պ. Դուրյանը հետևյալ նամակում
(«Օրագիր...», 1869, հոկտեմբեր 5, թիվ 24, մ.):

«Պ. Խմբագիր.

Հինգշաբթի օրվան 21 թիվ օրաթերթով զրասիրաբար հյուրընկալած
Պանենուս մեզ տպագրական տառախալներ և վրիպակներ վրիպած և որով
իմաստ և նշանակություն ալլափոխած ըլլալուն՝ ստիպվեցա հաջորդ թերթով-
նիդ սույն սխալները ուղղելու բարհուսմանիդ խնդրել, որոնք հետևյալներն են.
Ա. Հատվածին Դ տողին մեջ փոխանակ «սառուտ սարերուն» ըսվելու՝ «սա-
ռուտ ստերուն»:— Բ հատվածին Դ տողին մեջ «ավերք» ըսվելու՝ «ավեր» —
Գ հատվածին է տողին մեջ «Այս» ըսվելու՝ «զայս» և Թ տողին մեջ «զըր-

գրլլակ» քովելու՝ «գրլլակ»։— Ե հատվածին Ը և Թ տողերուն մեջ «փալ-
փլլեն» քովելու՝ «փոշեղեն» և «երկնրին» քովելու տեղ՝ «երկնքեն»։— Զ
հատվածին Զ տողին մեջ «նախնի» քովելու՝ «նովանի» և Ը տողին մեջ
«գիտովյան» քովելու՝ «գերովյան», Է հատվածին Ա տողին մեջ «բոցաղեն»
քովելու «բոցակեղ» քոված է։

Սույն երկատղ գրությունը ձեր պատվական լրագրին մեկ անկյունը զե-
տեղելով՝ մեր անկեղծ երախտագիտությունն ավելի Ձեր վրա հրավիրած
կլլար։

1869 Հոկտ. 2 Սկչուտար

Պ. Դուրյան»:

Այս վրիպակները կանխված են 1872-ի և հետագա հրատարակություն-
ներում։

Բանաստեղծությունը Դուրյանն ընդօրինակել է իր տետրերում և հավա-
նաբար արտագրության ընթացքում էլ փոխել վերնագիրը, վերացրել տների
համարակալումն ու կատարել որոշ խմբագրումներ։ Ա տետրում խորագիրն
է. «Յընտրումն Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին» (Տ. էջ ԺԱ)։

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (ՏԹ)

25 Բացաթրուիչ Հայե առ Հայ նա։ Թրուավ,

29 Կը հագներ սեւ՝ ու գրլլակ,

«Օրագիր...»-ի տեքստը ևս հաստատում է, որ սրանք բնագրային
չեն։

ՏԵՔՍՍՍՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Օրագիր...» (մ.)

3 Փախալ խավարն, փողփողի լույս արևուն

8—9 Հուր ներշնչողն շին աստղեր,

եղբայրության հուրն է ձայն,

12 Եվ արևուն բոցերուն հետ հուր դարձավ.

15—16 Ազատության Հայաստանի սիրահար՝

«Հայ» կոչելով շուրթերն հղան քաղկանար։

24 Ուր Հայն ննչեց՝ հասաչ ու հուր գրկեց հոն,

28 Այլ կուրծքն ուներ Հայ, սեր, հուր,

- 34—35 Զբ կրցան ձայնն մարեւել՝ խեղդել իր հույսեր,
 Միշտ «Հայ» գաշեց, բարձն էր գլխուն Մասայց սար,
 41 Բաց են սրտեր, բաց են քներ, բաց ճակատ.
 44 Ազատաւեր Հայու մը իղձն քեզ հրեշտակ.
- 47—49 Արտասր ու թիրտղ թող փալփէն
 Զերթ աստեղի Հայ հրկնքին,
 եվ սուրվեցու Հայուն դու
- 54—55 Հայն ու դամբան, տւնաւ, հլուլակ Հայաստան,
 Թող փլատակաց մեջն զարքնուն հիշատակը,
 58 Գիտութեան լուսն Հայ աստղ
- 64—65 Վեն իրավանց, սիրտ, լուսո հնր կարոտ,
 Ազատութեան Հայն կը հենու, ոչ թագի,
- 67—68 եվ ալ մոռնա խեղն Հայր
 Իր հին խոր վերնն ու վայր.

Այս ձոնը արժանացել է հոբանոն նարակի ուշադրութեանը, որ, ինչպէս Բ. Էքսերճեանն է գրում, «մեծ կարողութիւն մը կը նշմարեն այդ երիտասարդ բանաստեղծին վրա, առ ինքն կը կոչն զինքը՝ տեսնելու և անոր հետ խոսակցելու համար» («Քնդարձակ կենսագրութիւն...», էջ 65): Ի դեպ, Ե. Գուրջանի վկայութեամբ, Մ. հրիմեանը նույնպէս շատ է հաճանել այս բանաստեղծութիւնը և խոստովանել. «Իմ Պատրիարք եղած ատենս շատեր պրեցին ինծի համար, բայց անոր (Պ. Գուրջանի— Ա. Ե.) զրածին պէս չի էար» (ԲեՀ, 1968, № 1, էջ 149):

Բանաստեղծութեան գրութեան ամսաթիւնը վերականգնել ենք ըստ «Ծրագիր...» թերթի տեքստի:

Մկրտիչ հրիմեանի Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվել 1869-ի սեպտեմբերի 3-ին:

8. Ի ԴԻՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄՆՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

(էջ 28)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1940, 1947, 1956 և նրոսագիւմի ժողովածուներում:

Քանաստեղծության գրության մասին էքսերճյանը հայտնում է. «1869-ին նորընտիր Պատրիարքն Սկյուտարու Ս. Կարապետ եկեղեցին կուգա՝ Վարդավառի տոնին՝ Ս. Պատարագ մատուցանելու համար: Պետրոս Ղիմավորության առթիվ ոտանավոր մը կը գրե... և ձեռքը կը մատուցանի նա: Սրբազան Պատրիարքը կը համլնի և այն ատենն մեծ համակրություն ցույց կուտա անոր...» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 67):

Հարկ է նկատել սակայն, որ «Վարդավառի տոնը» նշվել է հին տոմարով հուլիսի 20-ին (տե՛ս «Թրացույց և դուշակությունը Օգոստ 1869 թվին Քրիստոսի և Հայոց ՌՅԺԸ=1318 հորինչալ ի տեր Երեմիա քահանայի», Կ. Պոլիս): Իսկ Մ. Խրիմյանը Սկյուտար կարող էր այցելել միայն 1869-ի խոր աշնանը կամ ձմեռնամուտին, քանի որ նա Կ. Պոլիս է հասել նույն տարվա նոյեմբերի 6-ին («Մասիս» շաբաթաթերթ, 1869, թիվ 926): Բանաստեղծության լավահանը տարակույս չի առաջացնում, որովհետև թե՛ երկու ցանկերում և թե՛ բոլոր հրատարակություններում նշված է՝ 1869:

Երուսաղեմի հրատարակության տեքստը ի հայտ է բերում հետևյալ աղավաղումները.

ՏԲ

2 Հավատն զոհարք՝ աստեղը կը փայլին.

13—14 Նա կուգա Հայոց մարգերեն կարմիր,

Ազատեց Քրդեն Հայը վշտակիր,

17 Տեսեր, քուրճ հաղեր, կարծես եմք դրակ,

33 Բայց դեմքին վրա կանուխ են փթթած

17-րդ տողի «կարծես ենք դրակ» բառերի անիմաստ լինելը («դրակ» ըստ Հր. Աճառյանի արմատական և Ստ. Մալխասյանցի բացատրական բարանների նշանակում է «հասակ», «բոյ») ղգացել է նաև Մինաս Չերազը և բանաստեղծության ֆրանսերեն տողացի լարդմանության ծանոթագրությունում նկատել. «Եմք դրակ բառերը հավանաբար սխառ է կարդացվեն ինք դիակ» (ՔԱ, էջ 25):

Մովսեսի Բնար— ըստ Աստվածաշնչի Մովսես մարգարեն իր երգով կարողացավ օգնել խորայնցիներին փրկվելու հզիպտացիներից:

(էջ 30)

Օրինակված է ինքնագիրը երկու տետրերում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1869-ին «Օրագիր ծին Ավարայրով» թերթում (հոկտեմբեր 27, թիվ 42): Զետեղվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956-ի և Երուսաղեմի ժողովածուներում: Բանաստեղծության ազավաղման մասին որևէ հիշատակություն չունենք: Ա. չերազր կարծում է, որ 18-րդ տողը պետք է լինի ոչ թե «Յա՞յ, բուն Հայն», այլ «Հա՞յ, բուն Հայն», (ԼՂ, էջ 18), բայց դա մերժվում է Դուրյանի կենդանության օրոք լույս տեսած և Երուսաղեմի հրատարակության տեքստերով:

«Օրագիր...»-ի տեքստը ժողովածուներից հայտնի տեքստի համեմատությամբ ունի 4 ավելի տող և էական այլ տարբերություններ, ուստի ստորև ներկայացնում ենք հեղինակի կենդանության օրոք հրատարակված ամբողջ տեքստը (մ.).

Սկացիւ սաբերեն Հայ փութով, հովիվ,

Թով հովիվ,

Փարատի սև ամպ, փայլի արդ արև

Արդարև,

5 Լույս տեսնան դաշտեր ազատ առնենք քայլ

Առ նենդ գայլ,

Ջրցուր ցուպդ, Հայերն կանչե մի յարոտ

Մի հաւ հոտ.

Ծանկեր արյունոտ կուրծ մեր թափ առինք,

10 Թափառի՞նք...

Եկո՛ւ, հովվե մեզ սիրածդ, աղգասեր

Աղգ ա՛ս էր:

Դու գըլթոտ նման երկնի Հայրիկին՝

Յ՛ ալր ի կին,

15 Յանմեղ և յալի սիրե լույս և սեր

Լույս եղա է՛ր

Յավի՛ չը վարքնու ներնվան յայգուն յայն
 Յա՞յ, քուն Հայն,
 20 Մերք փրլատակաց եղար դու լուսին
 Դու լուսին
 Սոխակ ծնար նոնյաց խորերն ու հրգիւրդ
 Վերքերդ
 Առած բշտւալոր դեռ դու կանչեցիր,
 25 Կան՝ չէ ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրտ, հոգվո ձայն
 Հոգվոց Հայն
 Հանեց, վտոնցաւ ձայնեդ, իմացաւ
 Հիմա ցաւ.
 Բզմեզ կը խնդրե Հայն արդ ամբոխ չէ,
 0 Ամբողջ է.
 Արդ բսե Հայուն, չըն ազդ անոր,
 Աստանոր.
 Ես կարոտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
 25 Զեր զերի,
 Եզրայրքն տղաակ, լույս տալ, ի Մասիս,
 Ի մաս յիս,
 Առնել իմ նախնյաց արջուն Բրտերեն,
 Քյուրտերեն
 Ինչպես առի վրեժ, Հայեր փրկեցան
 40 Փրկեց ան
 Յանկամ, որ օրհնենք ինձ տան Հայկարան՝
 Հայկ՝ Արամ.
 Ասեն ինձ Հայեր՝ քշվաոք, ան յամայր
 «Անու մայր»
 45 Մեռնիմ Բեզ համար, Հայաստան անուշ,
 Տան անուշ:
 1869 Հոկտ. 24 Սկյոտտար

(էջ 32)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տհաբերում:

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956, 1963 և 1967-ի ժողովածուներում:

Երեսագեմի հրատարակությունը պարզում է հետեյալ աղավաղումները.

ՏԹ

8 Հավերժ կանգնեն հաղթանակ.

14 Ուստի ծագի մեզ առավոտ:

Մ. Զեքազը 8-րդ տողի «կանգնեն» բայը համարել է բերականորեն սխալ և առաջարկել է «կանգնեն հաղթանակ» ձևը (ՔԱ, էջ 17): Դա, ինչպիսի տեսնում ենք, պատճառաբանված դիտողություն է:

1908-ի տխրահամբավ «Սահմանադրության» օրերին այս բանաստեղծությունը առանց դրության թվականի նշման, լույս տեսավ նաև «Հայրենիքի քնար» շանդեսում (Կ. Պոլիս, 3 սեպտեմբեր, թիվ 4, էջ 90): Խմբագրությանն անձանոթ է եղել բանաստեղծության տպագրված լինելու փաստը, այդ պատճառով էլ ներկայացվել է որպես անտիպ գործ: Բայց հենց այդ «սխալը» ցույց է տալիս, որ խմբագրությունն իր արամադրության տակ ունեցել է բանաստեղծության որևէ ձևագիր:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Հայրենիքի բնար»

5 Փշրի պարսկին անտաշ կացին:

6 Հավերժ կանգնին հաղթանակ

12 Մտից առվհճեր:

15 Մեր սուսեռաց փալլին,

17 Մեր ամեն բալլին

Ա տնտրում բանաստեղծության խորագիրն է «Երդ Պատերազմի վարդանանց» (Տ, էջ ԺԱ):

Սաաւն (Սասանյաններ) — թագավորական հարստություն, որ իշխել է Պարսկաստանում 226—651 թթ.:

(էջ 33)

Ծրինակված է ինքնագիրը հրկու տետրերում:

Առաջին անգամ լույս է տեսել Դուրյանի կենդանավյան օրոք («Մեղու», 1871, 1 հուլիս, թիվ 46): Զետեղվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1932, 1936, 1963 և 1967-ի (Երևան) հրատարակություններից:

Այս բանաստեղծության տարբերակն է «Մնաց բարյավ»-ը, որը «Տաղեր»-ի Երևանյան հրատարակչների կողմից ղեկավար է առավել հաջող, այդ պատճառով էլ... դուրս է թողնվել «Սիրեցի բեզ»-ը:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

2 Վարդից հրդեհ կար յերկինն՝ (ՏԹՆԴ)

15—16 Եվ թափվեցի ի Բո զիրկ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Զարեկն մատուցեց զիրդ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

27 Քեզ՝ որն կուրծն վարդի թերթ՝ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

44 Թե բնավ զիս սիրած չես (ՏԹ, ՏԹՆԴ):

15-րդ տողի աղավաղումը նշել է նաև Մ. Միհրդատյանցը (հն), իսկ բոլորը՝ Ա. Գալայճյանը՝ «Մեղիկ» տեքստը ևս պարզում է, որ 16, 27 և 44-րդ տողերն աղավաղված են:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

5 Բավուտքի մը տակ ծաղկոս,

14—15 Փետել քերքերն վարդին վես

Եվ թափվեցի բու հեշտ զիրկ

30 Եվ սրտեբու վերք փոքել:

43 Հովին մեջեն կը հնչես

45 Գրկեմ սրտովս այդ ցուրտ հող,

Հինգերորդ տնից հետո լրացուցիչ կա հետևյալ տուներ.

Ո՛հ, խոցեցիր իմ սիրտս ալ

Եվ ժրպիտըդ զըլացար,

Նըշոյումն այն կենսատու
Այրի ցաւեր սրտերու:

Հիշյալ քառատողի մասին էրսերճյանը գրել է. «Այս մեկ տունն Ա տպագրութեան մեջ չկա: 1871 տարւոյ Օրագրին մեջ հրատարակված է սակայն, զոր Պետրոս հետո ջնջած է» («Ընդարձակ կենսագրութիւն...», էջ 54, Մ.): Եթէ կենսագիրը չի շփոթում, ուրիշն ալ բանաստեղծութիւնը Դուրյանը կրկնու անգամ է տպագրութեան հանձնել:

Ի դեպ ալ քառատունը բերում է նաև Ա. Դաւաճյանը, միայն վերջին երկու տողերը «Մեղվի» տեքստից տարբեր են.

S (էջ 77)

Նըշոյումն այն կենսատու

Այրեաց ավեր սրտերու:

Դուրյանն ալ բանաստեղծութիւնը վերամշակել է: Էքսերճյանից բացի ալ մասին ակնարկում է նաև Հ. Օշականը («Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», հրկրորդ հ., էջ 344), բայց ավելի հանդամանորեն խոսում է Ա. Չոպանյանը: Նա իր մենագրութեան մեջ ապացուցելու համար, որ Դուրյանի միենույն բանաստեղծութեան տարբերակները հաճախ կրկնու տարբեր բանաստեղծութիւններ են՝ վկայակոչում է նախնական («Մնաց բարձր») և ավարտուն («Սիրեցի բեզ») օրինակները: Չոպանյանի արխիւի նյութերը ցույց են տալիս սակայն, որ բանաստեղծութիւնն ունեցել է երեք տարբերակ:

Ե. Դուրյանը որպէս «նույն իսկ հեղինակին ձեռամբ... գլխավոր սրբապատկերները կրած» բերվածի օրինակ բերում է «Սիրեցի բեզ»-ը, նշելով գրութեան թվականը՝ 1869 (ԳԱԲ, ԱԶՖ, շահագրգիռված նյութեր):

Սիրեցի Բեզ

Առտու մը դեռ մըթընշաղ՝
Կը ծաւալէր շող ու շաղ,
Մաղկանց մեջ բեզ տեսա ես,
Կը ժրպտեիր լուսնո պիս:

5 Աշերդ սիրտ Ասորուշան,
Մատենորդ էին զիրդ շուշան,
Այտերդ վարդի նոր թերթեր,
Նայվածքեդ ծներ նոր եթեր:

Սիլ տըս թըուս՝ ոտքիդ տակ,
10 Կոխեցիւ հոն քաղցր հրեշտակ
Սիւսով եղան ձյուն մազեր,
Ըսին՝ կյանքը երազ էր:

Մինչդեռ դու չես սիրեր զիս,
Մ'իշխեր գոհն տկար սրտիս:
15 Ուր որ երթամ դեմքդ ինձ հետ՝
Նայվածք չէ աչք՝ մահու նետ:

Թափումներու տակ նըսեմ,
Երբոր մենիկ կարտաւում
Հոն ես դու, կը զըտնես զիս
20 Տերեւերեն կը խոսիս:

Երբ առվակին մեջ փաղփում՝
Կուզեմ քաղել դեմքդ, դուն
Դարձյալ հոն կը զըտնես զիս,
Այլաց մեջեն կը ժըպտիս:

25 Երբ կը փախչիմ ժայռ ու սար,
Երբալ հանգչիլ շիրմաց սնար,
Հովին մեջեն կը մընչես
Թե դու բնավ զիս սիրած չես:

Իսկ երբ զըրկեմ ցարափն հողն
30 Քեզ չեմ գրաներ այլեւ հոն,
Կույս է մ'է նաեւ զերեզման,
Կա՞ խորին սիրտ մ'անոր նման:

Ե. Դուրյանը հարկ է համարում նաև նկատել. «Քերթողին առաջին անգամ գրածն այս է, երկու տարի վերջ, (այսինքն 1871-ին — Ա. Շ.) ըրած է երկրորդ սրբագրություն մը, իսկ երրորդ վերջին անգամ մաքուր գրելու ժամանակ վերջնական փոփոխություն մը ըրած է միայն (հրատարակչալին վրային համեմատելով կըսեմ) ինքեհ՝ հապավելով սա տունն» (բերվում է «Մեղվում» տպված քառատողը):

Ա. Զոսմանյանի արխիվում կան ավելացի գեղձ բանաստեղծության երկու արտագրություններ, ետ: Դրանցից մեկը կատարված է իր իսկ ձեռքով և ավարտունի համեմատությամբ տեքստային որեէ տարբերություն չունի: Մյուս արտագրությունն ըստ հրեույթին պատկանում է Մ. Միհրդատյանցին: Դա օրինակված է կարմիր թանաքով, ապա վրան խաշ է քաշված: Առանձին արտագրված և նորից ջնջված է «Մեղվից» ծանոթ տունը, որի կապակցությամբ նշված է. «Երկրորդ անգամ գրածին վեցերորդ տունը, զոր ջնջած է», իսկ ամբողջ տեքստի մասին ասված է. «Առաջին տետրակին մեջ այսպես գրած ու ավրած է. հետո ուրիշ մը գրած է նույն տետրակին մեջ, որ գրեթե նույնությամբ երկրորդ տետրակին մեջ անցված է, տուն մը միայն ամբողջապես հապաված է» (խոսքը վեցերորդ տան մասին է — Ա. Շ.):

Տարբերակի բնությունը ցույց է տալիս, որ նրա առաջին 4 տունը տեքստային ընդգծված տարբերություններով համապատասխանում է «Մնաս բարյա՛վ» բանաստեղծության 1—4 տներին, իսկ 5—8 տները մատնանշված տարբերություններով՝ «Սիրեցի բեղ»-ի ավարտուն տեքստի 9—12 տներին: Սա բանաստեղծության առաջին տարբերակն է, որին հաջորդել են մյուսները: Ինչպե՞ս են ստեղծվել 5—8 տները, ինչպես նաև «Մնաս բարյա՛վ» լրիվ տարբերակը, ցավոք, հնարավոր չէ պարզել:

ՇԵԼԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՍՄՀՆ)

5 Թավուտքի մը [տակ] խոր ծաղկոտ

11 Կը [փետեիր] փետտեիւ ծաղիկ մի,

14—15 [փետեի] փետտեի թերթեր վարդին վես՝

եվ թափթըփեի բու [հեշտ] գիրգ գիրկ

33 Թավուտքի [մի] մը շուք նըսեմ

43 Հովին մեջեն [կը] միշտ մընչես՝

Միհրդատյանցի ցույց տված հրկու սրբազրույթուն (տող 5 և 15) նա-
մապատասխանում է «Մեղվում» տպագրվածին, իսկ 16-րդ տողը բերված
է ինչպես «Մեղվում», բայց չի նշված նախնական խմբագրումը:

12. ԿՈՒՅՍՆ ԼՔՅԱԼ

(էջ 36)

Օրինակված է ինքնագիր հրկու տևարերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Վենե-
տիկի և Հալեպի), 1952 և 1959-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

5 Ո՛հ ինչո՛ւ կուսի՞ն (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

9 Կա՛յծ ու ծիծաղ, ծաղիկն համբուն, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

12 է կուսին ճակատ (ՏԹՆԴ)

14 Գեղգեղն գե՛լ աղեո՞ք սըրտին. (ՏԹՆԴ)

19 Ալիք սիրո ցույց տան ձայն՝ նետ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

26 Խնե՛ր զնվաղ ցողիկ հեշտին՝ (ՏԹ)

30 Հանն կուսին լանջ: (ՏԹՆԴ)

26-րդ տողի աղավաղումը նշել են Բ. էքսերճյանն ու Ե. Դուրյանը: Վեր-
ջինս նկատում է, որ Ֆեիհկյանի խմբագրածն անիմաստ է, ուշադրություն
չի դարձված, որ «նույն խոսքին բայն՝ սանին, հոգնակի մնացած է» (ԲԵՀ,
1967, № 1, էջ 167): Այս, ինչպես նաև 5 և 19-րդ տողերի աղավաղումները,
ցույց է տվել Մ. Միհրդատյանցը (հն, ան): Բոլորը մատնանշել է Ա. Գա-
լայճյանը: Բն ՏԹ-ում և Բն Դուրյանի Բ տեխտրակում 4-րդ տողն է՝

Պարզեց աստեղց կարմարն կապույտ

և ընդգծված բառը անուշադրության սխալ է: Դա հաստատում է նաև Ա. Գա-
լայճյանը, որ գրում է, Բն այդ բառը Ա տեխտում եղել է կարմար:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

1—4 Հալեց [սառերն] առնե՛ր դարնան արև,

Ոսկի [մատուղ] մատամբ՛ք ծաղիկ, տերև

Յանեց, ցրվեց ամպ ու [խուխ] բալ փուլթ,
Պարզեց [աստղեր, կամար] աստեղց կամարն կասույտ.

13—14 [Բառեր սոխակն ի խիտ սաղարթ՝] Բուլբուլն քառեր քավուա քփին՝
[կը] Գեղեզն [զողղող ու] [սրտագին] [զվարթ] զե՛լ աղիո՛ւ սըրտին
16 [կը] Ձայնակցին [սիրո է օր] [քաղցր] հեշտ սիրո ժրխո՛ւր...

13. ՆՎԱԳ է ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍՍՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 38)

Պ. Դուրյանն այս բանաստեղծությունը օրինակել է հրկու տետրերում, Բ տետրակի ինքնագիրը կորել է (Տ, էջ ԺԱ և 61):

Առաջին անգամ տպագրվել է Բեռոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ի 1914-ի զրբում (էջ 19—20)՝ վերջին տան ձեռագիր լուսատիպով (Ֆաքսիմիլե) և հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Միակ անտիպ քերթվածը, զոր Նզիշն արք. [հայտնություն] Դուրյան հաճեցավ մեզ տրամադրել»:

Ձեռագրվել է միայն Երուսաղեմի ժողովածուում:

«Ամենուն տարեցույց»-ի տեքստում տեղ է գտել մի աղավաղում՝ 20 Արյուն չը ծրծած հողդ, չը քաված գանկ.

Ե. Դուրյանի և Միհրդատյանցի ցանկերում մտել է այս բանաստեղծությունը, տարեթվի նշումով, ըստ որում Ե. Դուրյանը փակադժերում ավելացրել է. «չհրատարակված»։ Ե. Դուրյանի մոտ վերնագրում նշված է «Ժ-րդ տարեդարձի», իսկ Միհրդատյանցի ցանկում և «Ամենուն տարեցույց»-ում՝ «է»:

Ազգային սահմանադրություն — Արևմտահայերի ներքին գործերին վերաբերող էանոնագրություն, որի հեղինակներն են Ն. Ռուսինյանը, Ն. Պալյանը, Գր. Օտյանը, Սերվիշները և ուրիշներ։ Պատրիարքարանն ընդունեց 1860-ի մայիսի 24-ին, իսկ Բ. Դուռը հաստատեց 1863-ի մարտի 17-ին։ Դուրյանի բանաստեղծությունը ղրված է այս վերջինի՝ յոթերորդ տարեկիցի առթիվ:

(էջ 40)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությանից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

2 ԹԵ ԿՈՍԻՆ տիպար (ՏԹՆԴ)

4 Ո՞Վ հարգեր զանի (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

7—8 ԿՈՍԻՆ աշերաց (ՏԹՆԴ)

Երկինք ո՞վ նայեր: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

11 Զ՝ Աստվածն այն երկնից (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

2, 4 և 8-րդ տողերի աղավաղումները ցույց է տվել Մ. Միհրդատյանը (ՀՆ):

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

2—4 ԹԵ [ԿՈՍԻՆ] ԿՈՍԻՆ [ՀԵՂԻՆ] տիպար

Այտերուն [տիպար] Հ՝ ԸԼԼԻՐ՝

Ո՞Վ [հարգեր] կ'հարգեր զ'անի:

7—8 [ԿՈՍԻՆ] ԿՈՍԻՆ աշերաց՝

[Երկնից] երկինք ո՞վ [նայեր] կ'նայեր:

2-րդ և 7-րդ տողերի սրբադրումները նշել է նաև Ա. Գալաճյանը:

15. ԱՌ ԿՈՒՅՍՆ

(էջ 41)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Հայկապ) և 1952-ի հրատարակություններից: Միայն Երուսաղեմի ժողովածուում է ներշնչված տարբերվող, իսկ Մ. Չերազը, ինչպես և «Տաղեր»-ի 1932-ի ժողովածուի

կազմողները համարել են անթվակիր (էջ 84): Ե. Դուրյանի և Միհրդատյան-
ցի ցանկերը ես ապացուցում եմ, որ դրույան տարեթիվը ստույգ է:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

- 1 Ո՛հ, մինչ ց՝ երբ, ըսե՛, ո՞ կույս, հոգիս ըլլա գեղույդ գերի, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
5 Զըլացար դու, անդո՛թ, վարդ մը արժգույն ճակտիս, (ՏԹՆԴ)
12 Կուսին տեղ լաց, բա՛ր (ՏԹՆԴ)

Բանաստեղծության ֆրանսերեն թարգմանության ծանոթության մեջ
(ՔԱ, էջ 11) Մ. Զերազը նկատել է, որ առաջին տողի «մինչ»-ը տաղա-
չափորեն սխալ է և չի ամբողջացնում 16 վանկանի տողը: Մ. Միհրդատյան-
ցը ցույց տալով հեղինակային սրբագրումները, հիշյալ տողի խնդրո առար-
կա բառը ռիթմակել է մինչև, բայց մոռացել է նշել նախնականը՝ մինչ-ը:
Բոլոր աղավաղումները ցույց է տվել Ա. Գալայճյանը:

ԶԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 1 Ո՛հ, [մինչ] մինչև ց՝ ե՛րբ, ըսե՛ [ո՞վ] ո՞ կույս, հոգիս ըլլա գեղույդ գերի,
3 [Մեղմ] ևոկ [համբուրիկ մը] համբուրիկ մ՛ ուղեցի քաղել այտեղ մեկ թարմ
վարդ,
7 Ո՛չ, ես չ՛եմ [ապրիր պանդուխտ բու] կրնա՛ր ապրիլ զուրկ գրկեց,

16. ՆԱՅՎԱԾՔ ՄԸ

(էջ 42)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում, Բ ախարակում վերջին տունը
պակաս է:

Առաջին անգամ «Հայկաց մի» խորագրով տպագրվել է Դուրյանի կեն-
դանության օրոք («Մեղու», 1871, 10 հուլիս, թիվ 49): Զետեղվել է բոլոր
ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Հակոպի և Վենետիկի) և 1959-ի
հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

- 7 Արշալուսին կանուխկեկ՝ (ՏԹՆԴ)
14 Ո՛րշափ սիրեմ կրակներս մերկ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

16 Հոտոտեւելու կուսի նման՝ (ՏԹՆԴ)

Վ. Թերզիբաշյանն առաջինն է ցույց տվել, որ 14-րդ տողի մերկ բառը ըստ իմաստի անհարիր և տաղաշափոքին սխալ հանգ է՝ առաջարկելով ըստ «Մեղվի» օրինակի փոխարինել «Այն»-ով («Պեարոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 146): Նման ուղղումը ճիշտ է և արտացոլվել է 1963-ի ու 1967-ի (Երևան) ժողովածուներում: Գրականագետը վստահ է, որ նախորդ տողի («Երբ միայնակ ես դամ ման»), ընդգծված բառը ևս պետք է լինի միայնիկ: Եղված ժողովածուների կազմողը անվերապահորեն ընդունել է այդ դիտողությունը ևս: Հավանաբար, Ա. Զոպանյանն ղգացել է «Մեղվի» տեքստի «միայնիկ» բառի անհաջող լինելը և Միհրգատյանցին առաջարկել «մի անգամ» ձևը, սակայն վերջինս նկատել է, որ դա «աննիրդաշնակ և անիմաստ է միանգամայն» ու ցույց է տվել ճիշտը՝ «միայնակ» (ՄՄան): Բոլոր ազավադումները նշել է Ա. Գալաճյանը:

ՏԵՔՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

13 Երբ միայնիկ ես դամ ման,

16 Հոտոտեւելու կուսի մը նման՝

21 Ռ՛րչափ սիրեմ 'ի սաղարք,

25—26 Բայց աճռնմ չեմ փոխեր բնավ

Մեկ հայեացքին հետ անբավ՝

Ա տետրակում նախապես խորագրվել է «Նայվածք Մի» (Տ, էջ ԺԱ): Ա. Գալաճյանը մատնանշում է հեղինակային մի սրբագրում ևս (Տ, էջ 57), որ համապատասխանում է «Մեղվի» տեքստին:

21 Որչափ սիրեմ ի [սաղարք] սաղարքս

Վերջին տունը, որ պակասում է Բ տետրակում, Երուսաղեմի հրատարակությունում տպված է ըստ Ա տետրակի տեքստի: 1872 և 1893-ի ժողովածուներում 25-րդ տողն է.

Բայց զասոնմ չ'եմ փոխեր բնավ

Իսկ Ա տետրում ընդգծված բառն է ասոնմ: Մենք ևս թողնում ենք ասոնմ, բայց ժողովածուներից հալտնի զասոնմ ձևը չենք դիտում ազավադում՝ ուղղակի ապացույցների չունենալու պատճառով:

(էջ 44)

Օրինակված է ինքնադիր հրկու տետրերում: Թ տետրակում առաջին երկու տունը պակասում է:

Առաջին անգամ «Հծծյուն» վերնագրով տպագրվել է հեղինակի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 27 մայիս, թիվ 37): Զետեղվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908 և 1945 (Հալեպ) ժողովածուներից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

11 Դիաստղի պես բաց կ'նազիս՝ (ՏԹ)

14 Շրջագայիս ո'սիրելի, (ՏԹ)

16—17 Քո հմայող հալեցվածքով: (ՏԹ)

Դա սյուսքն զով քեզ այցելու, (ՏԹ)

23—24 Եվ թող մեկ մ'հ'ս ալ դավանա՛մ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Մեջ հայվածքիդ կրակություն: (ՏԹ)

29 Շիրմաց մեջի ցուրտ ցուրտ ծառեր (ՏԹ)

31—32 Սրտիս քելերն իմ դառնաղես (ՏԹ)

Տուն արձագանք մահահրավեր (ՏԹ)

34 Դադրած շրշյունք սրտերս մունջ (ՏԹ)

37—38 Քո հայկերուդ խշրտուքն հար (ՏԹ)

Կը մամնջե՞ դեռ ականջիս: (ՏԹ)

1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում Ե. Դուրյանը Ա. Զոսյանյանին տեղյակ է պահել 14, 16 և 29-րդ տողերի աղավաղումների մասին, իսկ Բ. էրսերճյանն ու Մ. Միհրկաթյանը ցույց են տվել բոլորը (բացի 24-րդ տողից):

Հր. Աճառյանը 11-րդ տողի աղավաղման կապակցությամբ անհրաժեշտ է համարել բացատրել. «Պետք է կարգալ չորս վանկով՝ հեռուն-կնա-դիս, հրատարակիչները (1872-ի— Ա. Շ.) անհամար գտնելով այն՝ հեռուն-կնա-դիս տեղ դրել են դրաբար բաց և կարգացել՝ բաց կը նազիս» (Երկեր, 1947, էջ 57), իսկ 29-րդ տողի աղավաղման մասին ասված է. «Այսպես են սրբագրել՝ խոսասիելու համար գեթեզմանույցին բառը կիսելու անպատեհություն»:

նից, բայց չեն մտածել, որ շիրիմը գերեզմանատուն չէ, այլ գերեզմանի բարը, որի մեջ ծառը չի բուսնում» (նույն տեղում, էջ 58):

ՏԵՔՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

- 5 Թերթեր հուզող հովիկի պես՝
9 Արև կը փախչիս՝ ինձմե ոյուքի
11 Դիսատողի պես նեռու կ'նազիս,
18 Նային ասաղերն Բեզի ազատ,
20 Ես կը վախնամ քեզ մոտեցու:
27 Այլ կ'անհետին, չե՛ս շրջիր հոն,

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 5 Թերթեր հուզող [գեփյուտի] սյուլի մը պես՝
20 Ես կը [վախնամ] ցողամ քեզ մոտեցու:
40 [Արտասալախց] Աբառուցալից անդունդ մ'ի վար...

Առաջին երկու տուները, որոնք պակասում են Բ տետրում, Երեսաղեմի հրատարակությունում սպված են բոս Ա տետրի տերստի և 1872 և 1893-ի ժողովածուներին համեմատությամբ որևէ տարբերություն չունեն:

Ա. Չոպանյանի ձեռքով կատարված բանաստեղծության բնագրային օրինակումը պահվում է իր արխիվում:

18. ՉՈՆԻԿՔ

(էջ 46)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908, 1922, 1945 (Վենետիկի ու Հալեպի), 1952 և 1959-ի ժողովածուներից:

Դուրյանն այս բանաստեղծությունը հիմնովին վերամշակել է: Միհրդատյանը բերում է նրա սկզբնական տարբերակը, որ կրում է «Չոնիկ» խորագիրը (հն):

Մինակ էր
Մեկ վարդ մի
Ներա՝ ձոն
Մատուցի:

5 Թարմ այտերն
 Շիկնեցան
 Երբ առավ
 Իմ վարդն այն:

[Հոն տեսի] ճեղա բով
10 [Թև] վարդն թրչափ
 էր անշուք [էր]
 [Մաղկանց պապ] Գունարափ

 Եվ նվեր:
 Այլ թրքան
15 Ներա քով
 Աննշան:

Այս տարբերակը բանաստեղծը ջնջել է («ինք ավրած է»):
Առաջին տան հեղինակային փոփոխություններն են. այստեղ արդեն վեր-
նագրված է «Ձոնիկը» (ՄՄՀՆ).

2—4 [Թարմ վարդ մի] վարդ մ' քղզոն
 [Ներա ձոն] Մատուցի
 [Մատուցի] Ներա ձոն:

19. ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՌ ԽԱՉ

(էջ 47)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է 1872, 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1940, 1945 (վեհե-
տիկ), 1947, 1956, 1959-ի և երեսուցեմի ժողովածուներում:

Ըստ Բ. Էրսերճյանի գրված է մանուկների համար («Ընդարձակ կեն-
սադրություն...», էջ 82):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ, ՄՄԽՆ, Տ)

ՏԹ, ՏԹՆԳ.

9 Ընդունե՛ իմ հոգիս հեղիկ փառաճաճանչ
14 Դառնալ քեզի՝

ՀԵՂԻՆԱՎԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

9 [Ընկալ և] ընդունե՛ Վ՝ իմ հոգիս հեղիկ փառաճաճանչ
15 Երբ [ընդ խույթ] խուրից ոտք

Առանձին նշումներում Միհրդատյանցը մերժում է 2-րդ տողի Ա. Չոպանյանի ուղղումը («եւ յույթ, ի վիշտ») ասելով, որ ճիշտն է «ի մույթ, ի վիշտ»:

Ա. Չոպանյանը 1893-ի ժողովածուի մասին գրած հոդվածում կարծում էր, որ այս բանաստեղծությունը «աղայական խաղ մըն է, պետք էր իր տաղերին դուրս ձգել, կամ գոնե հատորին հտեղ, ծանոթադրությանց մեջ դնել իբր հետաքրքրություն» («Հայրենիք», 19 սեպտեմբեր, 1892, թիվ 246): Վերամշակված ուսումնասիրությունում նույնը նա ասում է նաև «Հայրենի Հայոց» բանաստեղծության մասին: Այս դիտողությունն անընդունելի է, քանի որ Դուրյանը հիշյալ բանաստեղծություններին ինչ-որ արժեք տվել է և օրինակել տաղերի հրկու տեսակներում էլ:

20. ՍԻՐԵԼ

(էջ 48)

Օրինակված է ինքնադիր հրկու տեսակներում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Դուրյանի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 19 հուլիս, թիվ 50): Զետեղվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (Տ)

ՏԹ, ՏԹՆԳ.

14 Սիրտ մ' ուր մինչ սուղիմ հառակ,
22 Հողի մ' ուր գաղտնիքն է բույր,

«Մեղվում» այս տողերը համապատասխանում են Բ տետրի տեքստին։ ՏԹ-ում 10-րդ տողն է «Շրջազդեստ մը շրջեց իմ շուրջ»։ Այդ կապակցութեամբ Մ. Միհրդատյանցը ասում է, որ ներդաշնակ է «շրջեց», իսկ «շրջեց»-ն «անիմաստ է» (ան)։ ՏԹՆԴ-ի վրիպակների ցանկում (էջ 258) 3-րդ տողի մեկնալու բայը ուղղված է մեկնեալ-ի, որն, անշուշտ, նոր վրիպակ է։ Անընդունելի է նաև Մ. Զերադի առաջարկած ուղղումը 8-րդ տողի՝ «եռկալ, սուզիլ, բլմալիլ սուտ» բնդոված բառը զուտ-ով փոխարինելու մասին (ՓԱ, էջ 55)։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

- 3 Ես ուզեցի լուռ միմանալ,
5 Սիրել կայծեր հրկնի կապուտ
10 Շրջազդեստ մը շրջեց իմ շուրջ,
16 Գաղտնիք մ'ունի— իր անթիվ վետ։
33 Նե մոտեցալ հուշից, ըսալ,

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀԴ)

- 1 Բույլ մը [հայեաց] նայվածք, փունջ մը ժըպիտ,
5 Սիրել [կայծեր] կայծերն հրկնի կապուտ,
16 Գաղտնիք մ'ունի— [իր] այն՝ անթիվ վետ։

21. ԴՐՃԵԼ

(էջ 50)

Օրինակված է ինքնազիր հրկու տետրերում։ Առաջին անգամ լույս է տեսել գրողի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 19 հուլիս, թիվ 50)։ Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի

1908-ի հրատարակությունից: Այս բանաստեղծության խմատային ու տաղաչափական կապը նախորդի հետ ակնբախ է: Այդ պատճառով էլ Դուրյանն իր տետրերում օրինակել է հերթականությամբ և ալոպես էլ հրատարակել «Մեղվում» (նույն համարում): Ուստի ճիշտ չէ դրանք բաժանելը, ինչպես վարելի են նախորդ ժողովածուների կազմողները:

Բանաստեղծությունը «խմբադերև» է Ս. Ֆեդեկյանը, իսկ Բ. Էքսերճյանը հրատարակել է ըստ հեղինակային ինքնագրի:

ԱՂԱՎԱԸՈՒՄՆԵՐ

1 և 41 համբ մը կնճիռ՝ բուռ մը կայծակ՝ (ՏԹ)

7 Պայծառ նակատն՝ այն ամպն է (ՏԹՆԴ)

16 Թափող վարսից ալյակին ծրփին (ՏԹՆԴ)

30 Կուրծքս զողած՝ մառն իմ աչքին, (ՏԹՆԴ)

33 Նև հեռացավ ինձնե, ըսավ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

39 Խորշ մը կար որ դ՛իս կը ծաղրեր, (ՏԹ)

1 և 41-րդ տողերի ազավազման մասին Ա. Զուպանյանին հայտնել է Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում, իսկ 39-րդ տողի ազավազմը համարել է տպագրական վրիպակ՝ տալով բնագրային ճիշտ ձևը (չը ծաղրեր) և փակագծում ավելացրել. *varianle չէր ծաղրեր»* (ԲՆԶ, 1967, № 1, էջ 167, 168): Բ. Էքսերճյանը 39-րդ տողը տպագրել է «խորշ մը կար, որ զիս չը ծաղրեր», սակայն վրիպակների ցանկում ընդգծված բայաձևն ուղղել է «չէր ծաղրեր»-ի (ՏԹՆԴ, էջ 258), որ նախնականն է: Մ. Միհրդատյանցը որպես ազավաղումներ ցույց է տվել նաև հետևյալ տողերը.

4 Սիրել ժպիտքն՝ փրփրք անհուն,

24 Կ'վառն երազ մ'որուն մեկ շող,

30 Կուրծս զողած՝ մարն իմ աչքին:

Ընդգծված բառերը, ըստ նրա, համապատասխանաբար պետք է լինեն՝ փրփրքի, Վառն և Գողացած կուրծս: Պետք է ասել, որ «Մեղվում» նույնպես այս բառերը տպված են Մ. Միհրդատյանցի ուղղած տեքստով: Այնուամենայնիվ, մենք այս ուղղումները չենք անցկացնում, բանի որ ոչ Բ. Էքսերճյանը, ոչ էլ Ա. Կալայճյանը որևէ նշում չեն անում:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղութիւն»

- 4—7 Սիրել ժպիտք՝ փրկի՛մ անհուն,
 Սիրել աստղեր սև աշերուն,
 եվ իր խոհումն, որ մըթադնն
 Պայծառ նակատն, ո՞ն աշն ամպն է
- 14 եվ շոշափել լոկ ոսկեփալ
- 24 Վառն երազ մ'որուն մեկ շող
- 26 Գոռաց.— «Սիրել շն՝ կրնար զիտ»:
- 29—30 Յուրի նակատս իրեն գունատ՝
- Գողացան կուրծս՝ մարն իմ աչքին,

Միհրդատյանցի մատնանշած հեղինակային փոփոխությունները պարզում են, որ բանաստեղծությունը նախապես ավարտվել է վերջնական տեքստի 35—40 տողերով: Վերամշակելով, Գուրյանը նախնական տեքստի 25—26 տողերը դարձրել է 33—34՝ դրանց փոխարին դրելով 25—26 տողերը, ավելացրել 27—32 տողերը և կրկնվող երկտողը: Այս տեսքով էլ բանաստեղծությունը տպագրվել է «Մեղութիւն»: Բանաստեղծությունը վերջնական մշակման է ենթարկվել, հավանաբար «Մեղութիւն» տպագրվելուց հետո:

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՍՀՆ)

- 4—9 Սիրել [ժպիտք] ժպիտքն փրկի՛մք անհուն,
 Սիրել [աստղեր] աստղերն սև աշերուն
 եվ [իր] աշն խոհումն, որ մըթադնն
 Պայծառ [նակատն] նակատը՝ [ո՞ն] աշն ամպն է
 Որ [կը] կ'ըշպարն զեմքը լուսնուն:
 [Բույլ մը արցունք՝ փունջ մը] Գիշեր մը սուղ, անդունդ մ'նառաշ՝
- 14 եվ շոշափել լոկ [ոսկեփալ] ձյունափալ
- 19—23 Ես ուղեցի [բլլալ] քնար մ'ըլլալ
 ներա [ոտքին տակը] [նիրհող] [գողացող] ձևովին տակ հեացող.
 ներա հողվուն [խորը լըռող] խորն հիացող

Թեթև պատկեր մըլլալ, [մոռնալ] շարժյալ,
 [Զիս միմիայն] Մոռնալ զիս, լոկ ըզնե՛ խոկալ:
 25—26 [Նե հեռացալ ինձմե, ըսալ] Ամպրոպ մը սասսա [Թնդաց անձին]
 ցնցեց հոգիս,
 [Բալ սիրեցի քեզ, մնաս քարոյալ»] [գոռաց] [ըսալ] Գոչեց— սիրե՛
 չ'ես կրնար զ'իս»:
 30 Դուգացած կուրծս՝ [մաշն] մարմն իմ [կյանքին] աչխն,
 39 [Մեկ] հորշ մը կար, որ զ'իս [չ'ծաղրեր] [չէր ծաղրեր] չը ծաղրեր,

22. ԼՃԱԿ

(էջ 52)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:
 Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, քացի 1908-ի յոգովա-
 ծուից:

Բանաստեղծության գրության մասին պահպանված են երկու վկայու-
 թյուն: Ա. Չոպանյանը, հիմնվելով ժամանակակիցների հիշողությունների
 վրա, հայտնում է. «Անդամ մը, արդեն ծանրապես հիվանդ, Չամբժա կեր-
 թա վերջին պտույտ մը ընելու, հտ դարձած ատեն, կհանդիպի զինովի մը,
 որ անոր դժգույն գեմքը և դանդաղկոտ քալվածքը տեսնելով, կըսե. «Մե-
 ալ երթալոց է» Դուրյան այս խոսքին տպավորության տակ տուն դառնալուն
 պես կնստե ու կզրե իր դմալիլի Լնակը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 201):

Իսկ գերասանուհի Ազնիվ Հրաչյան իր հուշերում պատմում է, որ 1870-ի
 ամռանը, Սկյուտարի Ազիզիկ թատրոնում «Ալլայաց հովվուհի» ներկայադ-
 րման փորձից առաջ «ներս մտալ պատանի մը, երկար հասակով ու երկար
 վզով. ունիք երկայն բիթ, գունատ էր: Մոխրագույն ու շատ մաշած զգեստ
 էր հագած: Թևին տակ կար տետրակ մը: Երբ երեցավ, գերասանուհիները
 սկսան ծիծաղիլ, բռնիով. «Քա՛ Թերեկա, քուկինդ եկավ»: Իսկ Թերեկան պա-
 տասխանեց. «Այնքան գունատ է, որ ինձի պեսք չէ, շուտով կը մեռնի»: Եւ
 լսեցի այդ խոսքերը, քայց չէի կարծիր, որ պատանին ալ լսած էր:

Այդ ցնցոտիների հագած ու գերեզմանին մոտեցած պատանին Դուրյանին
 էր, մեր բոլորիս սիրելի բանաստեղծը: Իսկ իր թևի տակի տետրակն էր

«Թատրոն» խաշը, զոր կուզեր կարգալ Վարդովյանին և ընդունել տալ խա-
ղացուցակին մեջ:

Երբ իր մահէն հետո կարդացի անոր բանաստեղծությունները, այն
տաւն իմացա, ին ան ալ լսած էր Թերեզա Չուհաճյանի խոսքերը, քանի որ
զրեք էր.

Շատերը զ'իս մերժեցին,

Բնար մ'ունի սոսկ — ըսին.

Մին՝ «զոզոջ է դույն շունի» —

Մյուսն ալ ըսաւ — կը մեռնի՞» («Անահիտ», 1909, ապրիլ-
մայիս, իրի 1.—2, էջ 20):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

6 Ալլաիդ երկնի կապույտին, (ՏԹ)

8—9 Որք նըմանին փրփուրիդ: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Սկւամազձոտ Լնակ իմ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

12 Գրաւիլ, լըռել ու խոկալ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

42 Ալլակրդ հուզե՞ն թող, Լըճակ (ՏԹ)

Ա. Միհրդատյանցը հիմնական նշումներում ցույց է տւել 12-րդ տողի աղա-
վադումը, իսկ առանձին նշումներում 8-րդ և 10-րդ տողերի մասին կար-
դում ենք.

«Լնակի՞ն մեջ ալ սա երկու պղտիկ տարբերությունները կան.

Ինք (Դուրյանը — Ա. Շ.) զրոծ է.

Որք նըմանին փրփուրիդ:

Մինչդեռ մեր դիտցածն է առանց (ք) ի

Որք նմանին փրփուրիդ:

ձ. [ևս պրում] Որ բոց է անհուն

«ժողովածունքում» Ու է բոց անհուն»:

Ինչպէս տեսնում ենք, Մ. Միհրդատյանցը 20-րդ տողում ևս աղավաղում
է նկատել: Դժվար է ասել՝ Մ. Միհրդատյանցն է ճիշտ, թե՞ մյուս հրատա-
րակիչները, քանի որ ձեռքի տակ շունհնք ինքնագիրը: Թողնում ենք ըստ
նախորդ հրատարակութւնների Մ. Չերազը կարծում է, թե 23-րդ տողի

(Ամպերը չեն լորջեր հող) քրջեր բայը եղած պետք է լինի քոչիր (ՔԱ, էջ 69): Սակալն նման «ուղղման» օգտին ոչ մի փաստ չկա:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄԿՆ)

[Լըճակ] Լճակ

3 [Արդյոք] Միքն հայլույդ մեջ անձկամ

5 Եվ կամ [թե արդյոք] միքն կըլմայլի՞ն

12—18 [Գրավիլ] Գրավիլի, լըռել ու խոկալ:

[Որչափ] Որքան ունիս դու ալի՝

Ճակատս [այնչափ] այնքան խոկ ունի,

[Որչափ] Որքան ունիս դու փրփուր՝

Սիրտս [այնչափ] այնքան խոց ունի բյուր:

[Միայն] [այլ] [թե զոգդ] [զոգըդ] Այլ երև զոգդ ալ թափին

[Թի] բույլքն [աստեղց] աստեղաց երկնքին,

Բանաստեղծության վեցերորդ տունը (տող 21—24) նախապես եղել է.

21—24 Հող ամպերը չեն քրջիր

Հող աստղերը չեն մեռնի՛ր...

Լըճակ, դու ես քագունիս՝

Զի Բու ներսիդ զտնեմ զիս:

Դուրյանը ջնջել է այս տունը՝ գրելով տեքստից հայտնի տողերը, միայն նրա 4-րդ (բանաստեղծության 24-րդ) տողում կատարելով հետևյալ սրբազրույթունը:

24 Երբ [հանդարտ] խաղաղ եք դու և օդ:

Ապա բանաստեղծը գրել է 7-րդ տունը (տող 25—28)՝ պահելով նախորդ (նախնական) տան 3-րդ տողը միայն:

33 [Սեկը չ'ըստվ] Ոչ ոք ըսավ— հե՛ղ տղա,

43 Զի [անդունդիդ] Բու խորիլ մեջ անձկամ

(էջ 55)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում: Գրաքննական նկատառումներով 1853-ի հրատարակությունում վերնագիրը փոխարինվել է աստղանիշներով (քրիստոնյան իրավունք չունի Կոմիտասի մոտալմանուհուն): Դա մեխանիկորեն անցել է 1900 և 1904-ի ժողովածուներին, իսկ 1940-ի հրատարակությունում գետնադրվել է «Գեղուհին» խորագրով:

Ա. Չոպանյանը ձեռքի տակ ունենալով «Թրքուհին» խորագրով Դուրյանի աշակերտական տարիներին դրած մի բանաստեղծությունը, հավանաբար կարծել է, թե նախնական տարբերակն է համանուն խորագրով հանրահայտ բանաստեղծության և հարցում է արել Մ. Միհրդատյանցին, թե իրոք «տուն մը պահած է»: Վերջինս, 1891-ի սեպտեմբերի 18-ի նամակում ի պատասխան բերել է Ե. Դուրյանի խոսքերը. «Ոչ, այդ տեսակ բան (պակաս տուն— Ա. Շ.) չը կա... Թրքուհին բնավ փոփոխություն կրած չէ, ձեռագիրը բովում է» (ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 144): Իրականում «Թրքուհին» աշակերտական փորձը «Հայուհին» բանաստեղծության տարբերակն է (տե՛ս այդ քերթվածի ծանոթագրությունը):

Ավելի ուշ, 1892-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում, մ. Միհրդատյանցը բանաստեղծության գրության մասին քննարկելով հայտնում է. «Քեզի պատիկ պատմություն մը ընկոմ: Հոս տաճկաբան մը կար, զոր հրաժարեցուցին: Ատիկա որ մը խոսքի մեջ պատմեր է մեկուն (սա ալ ինձ պատմեց), թե ինք. Դուրյանը և ուրիշ մը, դասընկերներ կարծեմ, կերթան Չամլըճա, ծառի մը տակ կը նստին:

Քիչ մը վերջը, պալատական կառք մը, կրելով իր մեջ թրքուհի մը խիստ զեղեցիկ կուգա կերթա ճիշտ անոնց դիմացը: Թրքուհին, ընկողմանած կառքին մեջ, պահ մը լաջակր մեկ կողմ կը նստե և նրբաթիկ հովհարովը զեմքր կը հովհարեւ: Նույն միջոցին Դուրյան հափշտակյալ անոր զեղեցկությունեն մատիան ու թուզվը կը հանե գրպանեն և կարտադրե վարկենական ներշնչմամբ ինչ որ կը կարգամբ Թրքուհի վերնագրուն տակ» (ԲՆՀ, 1968, № 1,

էջ 152—153)։ Այս տեղեկութիւնն օգտագործել է իր գրքում Ա. Զոսմանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 201)։

Ա. Զոսմանյանին դրած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում Ե. Դուրյանը նկատում է միայն, որ 1872-ի ժողովածուում տեղ է գտել վրիպակ (8-րդ տողում տարված է նաշաղը, պետք է լինի՝ հաշաղը)։ Ասենք նաև, որ 9-րդ տողում վարդիլը բառի փոխարեն տարվել է վարդիկը։ Այս վրիպակները վերացրել է Ռ. Էքսերճյանը, սակայն իր հերթին թույլ է տվել հետևյալ աղավաղումները.

ՏԹՆԴ

9 Պատան մ'է նուրբ ներա վարդիցը արծգույն.

13 Նայիլ կ'ուզե, բայց ավելի կը նվաղի,

26—27 Որուն ծըծած ծաղիկըն՝ սիրտ, մեղրն է սեբ,

Ես կը կոչեմ զնե կոչս՝ որուն սիրտն է երկին

34 Իսկ քե մեռնի՛,

27-րդ տողի աղավաղումը ցույց է տվել նաև Մ. Միհրդատյանցը։ Դատելով նրա մատնանշած հեղինակային սրբագրումներից՝ հիշյալ տողում «երկին»-ը նախնական է, իսկ ավարտունն է «չերկին»։ 1872-ի ժողովածուում 35-րդ տողն է. «Թե իսկ մեռնի», իսկ ՏԹՆԴ-ում՝ «Իսկ քե մեռնի»։ Սրանցից առաջինը, ինչպես ցույց է տալիս, նախնական է, իսկ երկրորդը՝ վերջնականը։ Ինքնագրի բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս պարզել ալիք դիտողության ստուգությունը, ուստի հիշյալ բառերը թողնում ենք ըստ 1872-ի և նրուստղեմի հրատարակությունների։

ՀԵՂԻՆԱ՝ԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀԶ)

8—9 Ի՛նչ [յալկահար...] դալկահար... կարծես հաջողը վառե

[Պատանք մի է] Պատան մ'է նուրբ ներա վարդիցը զծգույն.

12 Կ'րոստ.— Ո՛ր հի՛մա [սա] կ'անցնի»։

22 Քամեկ սիրտ [հըրտ] կ'բալկե բաժկին հուսկ կաթիլ.

26—27 Որուն [խնդրած] ծրծած ծաղիկը՝ սիրտ, մեղրն է սեբ,

Ես [զնե] կոչեմ զնե կոչս [մ'], որուն սիրտն է [երկին] յերկին

- 32.—33 [Զըբաւոր] Տընանկ կընոջ տաճարն վառած հրագին պիտ,
Աստղերու [պէս] նման գիշեր սիրե՛ [բայց ոչ նիրհ] վաղվաղի՛լ.
35—36 [Թե իսկ] Խակ քե մեռնի՛,
[Կը խարմիս թէ] Կ'րսես — Խի՛մա կը ծնի»:

24. ՆԵՐԱ. ՀԵՏ

(էջ 57)

Որինակված է ինքնագիրը երկու տետրերում:

Առաջին անգամ «Գիշեր մը» խորագրով տպագրվել է Կ. Պոլսի «Նփրատ» թերթի 1871-ի դեկտեմբերի 11-ի թիվ 45-ում (թերթի այդ համարի լուսանկարը առ՛ջ ԳԱԹ): Ավարտուն տեսքով դեպքովի է բոլոր հրատարակութուններում, բացի 1908, 1945 և 1959-ի (Վենետիկ) ժողովածուներից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

11 Հուսիկ ճաճանչ մը պլպլբար (ՏԹ, ՏԹՆԹ)

24 Հանուն աստեղի գիշերվան (ՏԹ)

«Կը պլպլբար» ձևը իմաստով ու քերականորեն ճիշտ է և հաստատվում է թե Մ. Միհրդատյանցի էջումներով և թե «Նփրատ»-ի ու Երեսագեմի ժողովածուի տեքստերով:

Երկրորդ աղավաղումը, ինչպես ցույց է տալիս Մ. Միհրդատյանցը, Ս. Ֆելիկյանինն է: Այն վերացրել է Բ. Էքսերճյանը, բայց տողատակին չի նշել: Այս առթիվ Վ. Թերզիբաշյանը գրում է. «Դուրյանի երկերի առաջին հրատարակությունից մեջ ցիր ու ցան էպիտեղը (պետք է լինի ցիրեղան — Ա. Շ.) փոխարինվել է գիշերվան բառով: Դուրյանի ձեռագրի համաձայն 1893 թ. տպագրված տեքստում ցիր ու ցան է (իմա՝ ցիրեղան — Ա. Շ.). չգիտես ինչու 1947 թ. Պետհրատի հրատարակությունից մեջ պահպանվել է աղավաղված ձևը...» («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 150, ծ.): Ավելացնենք նաև, որ «գիշերվան» է 1954-ի «Տաղեր»-ում, իսկ 1963 և 1967-ի հրատարակություններում արդեն հաշվի է առնվել Թերզիբաշյանի դիտողությունը:

«Նիւրառ»

10 Բազմոցի վրա դողալայց

15 «Ետսի՛նք», ըսավ— ո՛հ խոսի՛լն

21—22 Հուր հորիզոնը սկսավ,
Երկինքն աստղեր փրքեցան.

24 Հանուն աստեղ ցիր և ցան:

29--30 Ո՛հ, այս ժամը ոսկեղօծ

Անշուշտ Վանով թըռած է

Մ. Միհրդատյանցը վկայում է նաև (աՆ), որ 28-րդ տողը պետք է լինի
Ճակատըս գով բույրերով:

Բայց ոչ

Ճակատս սև բույրերով:

Ա. Չոպանյանին տրամադրած նյութերում Ե. Դուրյանը նշում է, որ բանաստեղծությունը «հառաջ քան զվերջին տպագրությունն» կրել է հեղինակային սրբագրություններ և բերում է միայն երկրորդ տան 3—4 (բանաստեղծության 7—8) տողերը, մյուսները համարելով «բավական աննշան փոփոխություններ», որոնք ավելորդ է գտել ցույց տալ (ԳԱԹ, ԱԶՖ, ՀՀամարակալված նյութեր):

Հեղինակային բոլոր սրբագրումները ցույց է տվել Մ. Միհրդատյանցը (հն).

[Գիշեր մի] ներս հետ

6—8 Սիրո [մ'] երկին [կորոտար] մ' ուռաւար.

[Գրկացը միջ թռչեցա] Թռչեցա գիրկն ես իբրև

[Կարտասովի անդադար] Համբույր մ' անհուն, ղալկահար:

10—11 [Բազմոցի վրա] Գորգի վրա դալարյա.

Հուսկ ճաճանչ մը [նըշուկեր] կ'սլալալար

13 [Դողողեցի ու լացի] Թորովեցի... դողացի.

17 Աչերու [կայծն] բոցն երբ մարի,

21 Հուր [հորիզոնը սկսավ] հորիզոնն մաւեցավ,

26 Սյուրբը դնալ (ինձ) յ'իս բերելով

35 Եվ շողերու [շուք] տըվին շուք

Անկասկած, բանաստեղծությունը «Եփրատ»-ի խմբագրությանն է հանձնելով ավելի վաղ, իսկ փոփոխությունները կատարվել են հեղինակի ունեցած օրինակի վրա, բանի որ Դուրյանը, կղբոր վկայությամբ, 1871-ի հոկտեմբերի վերջերից արդեն անկողին էր ընկել և, բնականաբար, ի վիճակի չէր տպագրված տեքստը վերանայել:

25. ՏՐՏՈՒՆԶՔ

(էջ 60)

Օրինակված է ինքնագիրը երկու տեսքերում:

Տպագրվել է լոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

1 Է՛, մընար բաշով, Աստված և արև՝ (ՏԹՆԴ)

5 Եվ թըշվառ ոզվոց աննձք ողբադին, (ՏԹՆԴ)

11—12 Որ ժպըրհի ձգանել՝ սուղիլ խորն երկնի, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
Ելնել աստղերու սանդուղքն անալի...: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

15 Դու որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչերուս (ՏԹՆԴ)

19 Անշուշտ ինձ կյանք մը պահած ես ետքի, (ՏԹՆԴ)

25 Թո՞ղ աննձք մ'ըլլամ ու կողքդ խըրիմ. (ՏԹՆԴ)

27 Ո՞հ, կը դողդոջե՞մ, տժգույն եմ, տժգո՞ւյն, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

33 Այս նակատացիւ ի՞նչ սե է Աստված, (ՏԹՆԴ)

44 Անոր համար նա գըրավ այդ լուսին. (ՏԹ)

Անոր համար է ու նա դըրավ այդ լուսին. (ՏԹՆԴ)

48 Եվ ի զո՞ւր ուսույց բուլբուլն ինձ «սիրել», (ՏԹՆԴ)

58 Աստուծո ծաղրն է աշխարհ ալ արդեն... (ՏԹՆԴ)

Առաջին հրատարակությունում վերնագրից վեր փակագծերում նշված է հղել «Մերձ ի մահ՝ գրված», տեղ են գտել նաև մի բանի սխալներ՝ քե՛հ և և՛-ի փոխարեն, վաճի՛ն-վաճի՛ն և այլն, որոնք թերևս վրիպակներ են

(Համենայն դեպս ո՛չ Ե. Դուրյանը, ո՛չ Միհրդատյանը մատնացույց անելով գրանք, չեն խոսում միատմնավոր ազատագրամեհերի մասին):

Բանաստեղծի տաղերի Ե. Դուրյանի ընդօրինակած ցանկում ասված է. «Մերն ի մահ զոված՝ վերնադրին մասը բերվողինը չէ՛» (ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր), իսկ Միհրդատյանը 1872-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում ուղղակի վկայում է. «Տրտունջիս վրա Ֆելեկյան իր գրով ավելացուցած է («մերձ ի մահ զոված»), մինչդեռ այնպես չկա ինչպես կը ցուցնե տետրակին մեջ ուտանավորներուն կարգը, մանավանդ որ երկու տետրակներու մեջ ալ կա» (ԲԵՀ, 1968, № 1, էջ 153):

Հակոբ Օշականը իր կազմած «Հայ գրականություն» քրիստոմատիայում (Երուսաղեմ, 1942) բանաստեղծության առաջին տողի Աստված բառի կապակցությամբ ծանոթագրել է.

«Տարօրինակ է քիչ մը այս բառը այդ տողին մեջ, հավանական է, որ գիշերվան մեջ զոված բերվածը սկզբնական մեկնում ունի պատռահանեն տեսնված աստղակառույց երկինքը, այնպես որ աստված բառին կեսը՝ աստ, գրերի մարմինն է աստղ բառին, որոնց ինչպես նաև արևին (ամբողջ բերվածքը մտող, առողջ մարմինին պաղատանքն է դեպի կրակը, դեպի արեը) մնա՞լ բառով մը հասկնալի է: Թերևս բանաստեղծը մտածած ըլլա աստղերուն, և գրած ըլլա Աստված բառը, որ նույնքան հզոր իրականություն մըն է այդ պահուն անոր մտքին վերև տիրական: Կը պատահի այս վիճակը, իր մտածումին ճիշտ հակառակը գրելու, ծանր տաղանդներու մեջ տառապող մտքին համար: Եթե ներքի մեղ կարգալ ալ տողը «է՛, մնա՞լ բառով աստղեր ու արև», այս անբանականությունը ինքնին լուծված կ'ըլլա, բանի որ հաջորդ տողին տիրական բառը՝ պլպլալը, աստղերու լույսը հատկանշող բացատրություն մըն է: Եթե նկատի առնենք երրորդ տողին մեջ աստղ մ'ալ հավելումը, վերի ենթադրությունը կը լվի ավելի բուն հավանական: Այսպեսով կը լուծվի հակասությունը, որ կա Աստծու ուղղված մնալ բառովին մեջ: Մարդ մնալ բառով չըսեր անո՞ր, որուն քովը պիտի երթա: Անշուշտ այս բացատրությունը մեզի համարձակություն չի տար սրբագրել բանաստեղծին բառը» (էջ 179—180): Մ. Ըանաշյանը տեղեկացնում է. «Բնագրին մեջ կա Աստված բառը, բայց ինչ ինչ հրատարակություններ փոխած են զայն աստղի» և ակնարկում է, որ զրա պատճառը Օշականի ենթադրությունն է

(«Սաղկաքաղ արդի հայ գրականության», առաջին հ., Վենետիկ, 1957, էջ 242, ծ.): Վ. Նորենցին ևս տրամաբանորեն ճիշտ է լվացել «աստղեր»-ը, բայց սրբապղծություն է համարել «ընդունել այդ քմահաճ շտկումը («Տաղեր», 1963, էջ 80): Ավելի ուշ նա «բացարձակապես ավելորդ» է համարում «աստղեր»-ի օգտին եղած «բոլոր ենթադրություններն ու տրամաբանությունները» («Տաղեր», 1967, էջ 132):

Մի կարևոր վերապահություն: Հնարավոր է, որ սփյուռքահայ դասագրքերում կամ քրեստոմատիաներում սրբապղծել է տողը, բայց Դուրյանի ոչ մի ժողովածուում այդպիսի փոփոխություն չի կատարվել:

Վ. Պարտիզունին նույնպես խոստովանում է, որ Դուրյանի «բոլոր հրատարակություններում» հիշյալ տողը տպվել է առանց սրբապղծման: Ի դեպ, նա կարծում է, թե «Տրտունջ»-ը տպագրվել է նաև 1908-ի Պոլսի ժողովածուում, ինչպես նաև Վիեննայի 1959 թ. հրատարակության մեջ: 1908-ի ժողովածուն, ինչպես նշել ենք, միակն է, ուր տեղ չի գտել «Տրտունջ»-ը, իսկ Վիեննայի 1959-ի հրատարակությունը գոյություն չունի:

Պարտիզունին հիշում է Օշականի ենթադրությունը, սակայն գտնում է, որ «համարձակության պետք է դիմել» և առաջարկում է Աստվածը փոխարինել Ասաղեհ-ով, բանի որ, ինչպես հավատացնում է գիտնականը, «բնագրում «համառոտագրության մը ձևով կամ անկատար գրված «աստղ»-ը կարող է լինել և՛ ստված և՛ աստղեր» («Գրական վերլուծություն», 1966, 5 մարտի, № 10): Այսպիսով այն, ինչ Օշականի մոտ միայն ենթադրություն էր, այստեղ դարձել է իրողություն: Վերևում ամբողջությամբ բերված է Օշականի ստածը և դրանից ոչ մի կերպ չի կարելի հետևցնել, թե բնագրում իրոք գրված է «Աստղ»:

Բայց մի շարք այլ փաստեր ևս չեն խոստում այդպիսի ուղղման օգտին:

Նախ. Օշականը, իրը հետապնդում հանդամանորեն անդրադարձավ Դուրյանի սակզմագործությանը և իր «Համապատկեր արևմտահայ գրականություն» աշխատության 2-րդ հատորում (Երուսաղեմ, 1953), ավելի քան 150 մեծագիր էջ նվիրեց բանաստեղծին, խոսելով «Տրտունջ»-ի մասին հարգելի համարում անդրադառնալ իր ենթադրությանը և դա այն դեպքում, երբ բուն խոստովանում է, թե ինքը տեսել կամ ծանոթ է Դուրյանի ձեռագրեր:

րին (էջ 313, 396 և այլն)։ Սա չի՝ նշանակում արդյոք, որ Օշականը անաշուտորեն հրաժարվել է իր հեթանոսությունից։

Ներկորդ. Ա. Զոսմանյանին զրաժ 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում պատասխանելով այն հարցին, թե ինչ աղավաղումներ են թույլ տրվել բանաստեղծի տաղերում, Ն. Դուրյանը «Տրտունջ»-ի կապակցությամբ նշում է միայն 14-րդ տողի վրիպակը (վանկին՝ վանկին-ի փոխարեն)։ Եթե Ն. Դուրյանը հարկ է համարել խոսել վրիպակի մասին, ապա մի՞թե կանտոսներ աղավաղումը։

Ներկորդ. Միհրդատյանցը ոչ միայն ցույց չի տալիս որևէ աղավաղում, այլև պարզում է, որ առաջին տողը նույնիսկ չի սրբազորվել։

Որ Վ. Պարտիպունու առաջարկած «ուղղումը» ըստ էության մի աղավաղում է, հիմնավորապես ցույց տվեց զոռո Արամ Արմանը՝ մեկ առ մեկ հերքելով գրականագետի բոլոր «փաստարկումները» («Գրական թերթ», 1966, 3 հունիսի, № 23)։ Ի լրումն ամենի հրապարակվեց նաև ինքնագրի լուսանկար-փերոտագրությունը (նույն տեղում), որով վեճն ըստ էության ավարտված պետք է համարել։ Սակայն «Գրական թերթ»-ում ծավալված մտքերի փոխանակությունից հետո էլ, ըստ երևույթին զրան անտեղյակ, սփյուռքահայ մամուլում արտահայտվեցին թեր ուղեմ կարծիքներ, որոնց հեղինակները աշխատում են տրամաբանորեն հիմնավորել իրենց տեսակետները (տե՛ս «Աշխարհ», Փարիզ, 1966, թիվ 316, «Երևան», Սոֆիա, 1966, թիվ 51, «Աշխարհ», 1970, թիվ 639 և այլն)։

Վեճերի առիթ է տվել նաև բանաստեղծության 12-րդ տողը։ Բացասությամբ «Տաղերի» 1954-ի և 1967-ի հրատարակությունների, բոլոր ժողովածուներում այդ տողը եղել է.

Ելնել աստղերու սանդուղքն անալի...

Թ. Էքսերճյանն այս առթիվ ոչ մի տարակույս չի ունեցել և բացատրել է. «Փոխանակ բռնի առանց ալյաց, որ ալիք չունի» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 109, ծ.)։ «Ալիք» բառի փոխարինական գործածության հետ է կապում նաև Մ. Հանաչյանը՝ հեթանոսություն, թե «Դուրյանի հորինված բառ մըն է անեկանիլ խմաստով» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», Վե-

նետիկ, 1959, էջ 53)։ Պարույր Սեակը ևս կարծում է, թե խնդրո առարկա բառը նշանակում է «ալիքներից դուրկ, աստիճաններ չունեցող» և մեղադրում է Դուրյանի ժամանակակիցներին, որոնք «նույնիսկ քնկալել չկարողացան այս պատկերը՝ կարծելով թե «անալին» վրիպակ է։ Եվ շտկեցին էլ «այդ «վրիպակը»։ Երկար տարիներ «անալին» դարձած էր «աճալի» («Գրական թերթ», 1962, № 5)։ Մենք չգիտենք, թե ժամանակակիցներից ովքեր են այդպիսի կասկած ունեցել, բայց ստույգ կարող ենք ասել, որ մինչև այժմ միայն նշված ժողովածուներում է «անալին» դարձել «աճալի»։

Տարակուսել են միայն հետևորդները։

Այսպես, Վ. Թերզիբաշյանը «անալին» համարում է «Դուրյանի մինչև այժմ մոլի մնացած անհասկանալի բաներից մեկը» և կարծում է, թե «ձևադրի սխալ ընթերցման արդյունք է դա, ըստ երևույթին տեքստի և տառը շփոթվել է ն տառի հետ, քանի որ այդ երկու տառերը արագադիր ձևադրում կարող են հեշտությամբ շփոթվել։ Ուրեմն պետք է կարգալ ոչ թե անալի (անիմաստ էպիտետ), այլ ահալի, քանի որ երկնքի սանդուղքը իրոք որ աճալի է» («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 162, ծ.)։ Մ. Միհրդատյանցն ուղղակի ասում է, որ բնագրայինը, ճիշտը «աճալի» է և «ոչ թե անալի, ինչպես կը կարծեն հայր սուրբն (Ն. Դուրյան— Ա. Շ.) ալ (հ) գիրը (ն)-ի հետ շփոթելով» (ԱԶՖ, ՄՄան)։

«Տրտունջը»-ի 19-րդ տողի (Անշուշտ ինձ կյանք մը կազմած ես ետքի) կազմած ես բայը Բ. Էքսերճյանը դարձրել է «պահած ես»՝ առանց որևէ նշման։ «Գրական թերթ»-ի խմբագրության ստացած բանաստեղծության լուսանկարչական վերարտադրությունը ևս ապացուցում է, որ երկու տետրերում էլ բնագրում եղել է «կազմած ես»։

Վահե Հայկը բերելով բանաստեղծության հետևյալ տողերը

եվ մահամերձն ալ կ'ուզե երկու բան,

նախ՝ կյանքը, վերջը՝ լացող մ'իր վրան։

տողատակին գրում է. «Այս երկու տողերին ետքը տակավին կան ուրիշներ, սակայն կարգ մը զրազեաններ կը պնդեն, որ այդ վերջինները հետո բերված հավելումներ են և թե անոնք Դուրյանինը ըլլալով հանդերձ «Տրտունջի»

վերջամասը չեն կալմեր» («Նավատար» հանդես, Նյու-Յորք, 1922, ապրիլ, էջ 225)։ Ճալոք, հոգվածագիրը չի անվանում զրազետներին, բայց այդպիսի հեթանոսությունն անհիմն է։

ՇԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

[Առաջին կասկածը] Տրտունջ

28 [Սիրտս բորբոքի] Փրփրի ներսս զըծոսքի մ'հանդույն...

34 [Միմե] Առդյո՛ւք զամբանի մրուրո՛ւ է գծված...։

39 [Ոչ գարուն] Գարունն ո՛չ մեկ վարդ ճակտիս զակահար՝

46 Նախ՝ կյա՛նքը, վերջը՝ լացող [մը] մ'իւ վերան։

48 Եվ ի դուր ուսուց [սոխակն] բույրովն ինձ [սիրել] «սիրել»,

53 Որ չը խրոտվին [երազներս] երազվս վրսեմ,

57 Ո՛հ, [անոնք] նո՛ւա ամենքը վ՛իս ծագրեք են...

Բոլոր ժողովածուներում «Տրտունջը»-ի վերջին տողը («Աստուծո ծաղրն է Աշխար ալ արդևն...») տպագրված է շեղագիր, որ առիթ է տվել տարբեր հեթանոսությունների։

«Տրտունջին այս տողը,— գրել է էդ. Գուանճյանը,— Գուրջանի գործերուն առաջին տպագրության մեջ նոտր գրերով նշանակված է, ըսել ուզելով անշուշտ, թե կամարթինեն փոխառնված է... Կրնամ միայն ընդունել, թե Տրտունջին այս տողը փոխ առնված ըլլա» («Հույս» հանդես, Կ. Պոլիս, 1903, թիվ 21, էջ 727)։ «Այս խոսքը,— ասում է Մ. Ժանաշյանը,— իրենը չէ, կը կրկնե հոսեանս խորհողի մը բացատրությունը՝ մտքի անբնական ու վրդովված մեկ պահուն...» («Տաղեր, նամակներ, հասկածներ», 1959, էջ 55, ծ.)։ Մի ժամանակ կարծվում էր, թե այդ մասը տողը բանաստեղծի սեփական խոսքերը չեն և թե նրանք ներմտծված են որևէ սրբագրողի կողմից» — գրել է Ս. Հակոբջանը և «նման արժաստատություններ» գտնելով Գուրջանի նամակների մեջ ևս մերժել այդ կարծիքը («Պետրոս Գուրջան», Վիեննա, էջ 90)։ Իսկ Վ. Թերգյուրաշյանը խախտաւ է համարում այլ հեղինակից մեջբերված լինելու հեթանոսությունը. «Բանաստեղծը պարզապես ցանկացել է ընդգծել և շեշտել իր այդ տխուր եզրակացությունը, ժամանակա-

կից աշխարհը համարելով «աստուծո ծաղրը», ուստի և այդ դառն միտքը գրել է շեղատառ» («Պետրոս Գուրջան», 1959, էջ 167)։

Արանք բնական կաշծիրքներ են և կարոտ են ապացուցման։ Իրականում «Տրտունջը»-ի վերջին տողը հղացված է Համարթինի մի բանաստեղծության ներշնչանքով։ Այս տողը գրելու շարժառիթը եղել է Համարթինի «Վերջին բան կամ տրտում է անձն իմ մինչև ի մահ» («Novissima verba. ou mon âme est triste jusqu'à la mort») բանաստեղծությունը։ Հեղինակն այստեղ գիմում է կյանքին և ասում.

Դու ճանապարհ ես պատիր որ դարձ ի մահ անդ գործէ,
Դետ, որ յաւազն ուստի ել խորասուզեալ կորիցէ,
Դու հենգնութիւն մի կի՛ն՝ ի վնասել անդ ճարտար,
Որ քորօսնու ի ստեղծուլ զի եղծիցէ վայրառար.
Եւ որ իմիր անդ պատրանս խաղ իմն աննէ վայրառար.
Կամ թէ յաւէտ ո՛չ արդեօք սանդուխք իցնս դու հրաբուն,
Որ րոցակեզն աստիճանք յոտն անդ կըսուին վերելակ,
Եւ յոտ գիմել սակայն հա՛րկ է մահացուաց բռնադակ։

(«Դաշնակը Համարթինեայ, Թարգմանեաց ի շախս հայկականս Խորէն Վ. Գալթայեան, Փարիզ, 1859, էջ 347. Ընդդժումը մերն է— Ա. Շ.)։ Ահա նաև մեջ բերված հատվածի բառացի թարգմանությունը, որ բնագրից կատարել է Ա. Մարտիրոսյանը.

Դու միայն մի կեղծ արահետ ես, որ տանում է դեպի մահ,
Մի դետ, որ կորչում է ան ավազում, որտեղից դուրս է դալիս,
Մաղրճ ես զու մի կի, որ ճարտար է վնասելու,
Որ աննպատակ հաճույք է զգում թե ստեղծելու և թե ստեղծածը
ոչնչացնելու

Եվ որի համար մեղ խաբելը մի աստվածային խաղ է։
Բայց արդյոք դու մի կրակե սանդուղք չե՞ս,
Որի ալրող աստիճանը կապում է բարձրացող ոտքը,
Բայց որին ամեն մահկանացու պարտավոր է գիմել։

կյանքին ուղղված լամարթինյան տարաամ կշտամբանքը «Տրտունքը»-ում
վերածվել է Աստուծոյն հասցեագրված ցասկութւ ընդդէմ:

Տարբեր կարծիքներ են արտահայտուիլ «Տրտունքը»-ի գրութիւյան թվա-
կանի մասին: Ուսումնասիրողների մեծ մասը կարծում է, թի գրված է մահ-
ւալան անկողնում, մերձիմահ: Բայց ահա էդ. Գովանճյանը պնդում է.
«Տրտունքը»-ը գոնէ իր մահին տարի մը առաջ գրված է, եթէ ոչ ավելի
առաջ... («Լույս» 1908, Կ. Պոլիս, թիվ 18, էջ 607, ծ.): Ս. Սարգսյանը թեւ
այդ բանաստեղծութիւնը համարում է «Զգայացունց մտքերի վայրկեանական
պոթիկում», սակայն ավելացնում է, որ դա «ամբողջութեամբ վերջացրած
վաղուց գրված, ավարտված է եղել հեղինակի հոգու «մատչանում» («Պետ-
րոս Գորյան», Երևան, 1959, էջ 114): Ավելի որոշակի է գրել Վ. Թերզիբաշ-
յանը: Նա, ինչպէս և Ս. Սարգսյանը, հենվելով Գորյանի 1871-ի հուլիսին
և հոկտեմբերին գրած նամակների խառնձին արտահայտութիւնների վրա,
հայտնում է այն կարծիքը, թի «Տրտունքը»-ը գրված է նոյն թվականի
(1871-ի— Ա. Ե.) գարնանը կամ ամառվա սկզբին» («Պետրոս Գորյան»,
Երևան, 1959, էջ 168): Կա մի փաստ, որը ցույց է տալիս, թի «Տրտունքը»-ի
դադափափը բանաստեղծը հղացել է վաղուց, Վարդան Լուսինյանի մահվան
օրերին: Բ. Էքսերճյանը ապացուցելու համար, թի Գորյանը «չերմեռանդ»
հավատացյալ էր և «Տրտունքը»-ը գրել է «հիվանդադին ու վերջին օրերուն
մեջ», «ըզայականութիւնը» խանդաված ժամանակ («Ընդարձակ կենսա-
գրութիւն...», էջ 108—109), գրողի՝ Տ. Աղամյանին ուղղված 1871-ի հու-
լիսի 5-ի նամակից հասլավել է հետեւյալ չափազանց կարեւոր հատվածը.
«Դու ինձ հիշեցուցիր էի, որ իր հողակույտին վրա փունջ մը ծաղիկ սփռեմ.
ե՛ս դժխտ մը անեծք Աստուծո անվանը վրա թափեցի, ավելի աղեկ չըրի»,
ծաղիկը կը թոմփ, սակայն անեծքս Աստուծո կողը խեցա՛վ, (այս մասին
մանրամասն տե՛ս հիշյալ նամակի ծանոթագրութիւնը): Ընդգծված տողը
գրիթի բառացիորեն տեղ է գտել «Տրտունքը»-ում.

Թող անեծք մ'ըլլամ ու կողըդ խրբիմ,
Թող հորջորջեմ քեզ «Աստված ոխերիմ»:

Դժվար է ստույգ ասել, թի ո՞ր ամսին է գրված «Տրտունքը»-ը, բայց
մի բան անվերապահորեն պարզ է. բանաստեղծութիւնը չի ծնվել հոգեկան

խոռովքի պահին, մահվան անկողնում. այլ հղել է լիովին գիտակցված մի քնդվզում, գաղափարական որոշակի համոզմունքի արդյունք: Դա հաստատվում է և այն փաստով, որ Դուրյանն իր քերթվածի վրա աշխատել է. օրինակել է հրկու անգամ, փոխել վերնագիրն ու առանձին տողերը:

26. ԶՂՋՈՒՄ

(Օր Մը Վերջը)

(էջ 63)

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից:

Դուրյանը «Զղջում»-ը գրել է՝ անհանգ, իսկ Ֆելեկյանը չպատկերացնելով, որ այդպիսի բանաստեղծություն կարող է լինել, հանգավորել է: Բնագիրը վերականգնել է Բ. էքսերճյանը, սակայն չի նշել 6, 10, 13 և 16-րդ տողերի աղավաղումները:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

ՏԹ

2—8 Զուրտ մըրափ մը կ'առնէի,

Զուլգ մը վարդից ելելէ

Այտերուս վրա աչքէի.

Վերա ճակտիս իմ մահու

Դալկություն մը [կր] պըլպըլար,

Վերա հոգվույս սիրաբիւ.

Անկալ շունչ մորս որ կուար...

10—13 Դրույն արտոսը տեսի...

Համբույրն յերեսս հանգչած

Սուրբ հիշատակ մի վերջի...

Յոր մայրս անհոն ցալ մ'ունէր

16 Այս սե հեղեղն դուրս տրվի...

10 Մորս աղառնը տեսի՛ր...

Ա. Ֆելեկյանի ավերածությունների մասին Ա. Չոպանյանին պատկերազույժ տալու համար Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում մեջ է բերել բնագիրը, որ լիովին համապատասխանում է էքսերձյանի հրատարակած տեքստին. «Ձեր գրական ճաշակին կ'իողում,— գրել է Ե. Դուրյանը,— կշռի սրբագրողին անկամ հավելածներն. ի՞նչ կը նշանակի «զույգ մը վարդերու ելևէջն աչրել այտերու վրա». ի՞նչ տափակ մտքի գործ է ուտել «մահու թուխ մ'ունելի» բացատրությունն և գրել «վերա հոգվույն սիրարկու...» անխմբատ խոսքն. սիրարկու՛ւ, բառարանի դուրս բառ մը, որ նշանակություն չկրնար բնգունել» (ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 168):

Միհրդատյանցը ևս մատնանշել է աղալագումները (հն): Նրա նշումներում 12-րդ տողը բերված է Նրուսաղեմի ժողովածուի տեքստով.

Մարգարիտներ առա ու կեղծ...

Սա տարբեր է թե՛ Ա. Չոպանյանի համար ընդօրինակած Ե. Դուրյանի տեքստից (տե՛ս ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 168) և թե՛ Բ. էքսերձյանի հրատարակածից, ուր ընդօրինակված բառն է լույծ: Հնարավոր է, որ սրանցից մեկն ու մեկը լինի հեղինակային սրբագրություն: Թողնում ենք Մ. Միհրդատյանցի և Ա. Գալալճյանի նշած բառը՝ Ի դեպ, էդ. Գուլանճյանը տարակուսել է նույն տողի կեղծ բառի վրա՝ «Հոս,— գրել է նա,— փոխած են բառը: Կեղծ արցունք չկա հոս, հետևապես չկա կեղծ մարգարիտ: Կը թվի թե մարգրիտը նյութապես իմացած են» («Լույս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1908, թիվ 18, էջ 605): Սակայն սա պարզ ենթադրություն է և չի հաստատվում ո՛չ Ե. Դուրյանի, ո՛չ Մ. Միհրդատյանցի և ո՛չ էլ Նրուսաղեմի ժողովածուի տվյալներով:

Մ. Միհրդատյանցի նշումներից և Ա. Գալալճյանի բերած Ա տհտրի ցանկից (Տ, էջ ԺԱ) պարզվում է նաև, որ Դուրյանը բանաստեղծությունը նախապես վերնագրել է «Վերոգրյալ Տաղեն Օր Մը Վերջը», ապա ջնջել է առաջին մասը, գրել «Զգջում» վերնագիրը, իսկ «Օր Մը Վերջը» թողել փակագծերում, որպես երկրորդ վերնագիր:

«Վերոգրյալ տաղը» «Տրտունջքն» է, թև մեկ այլ գործ: Այս հարցին պատասխանելուց առաջ, լսենք մի կարծիք: Հովհաննես Ավագյանը արտահայտակոթում է, որ «Տրտունջք»-ը պետք չունի զղջումի», ի միջի այլոց նկատում է. «Մեր փուլը չէ, թե և՞ որ գրեց Դուրյանը իր Ջղջումը. իրոք Տրտունջքի գրեկն օր մը վե՞րջ, ինչպես փակագծի մեջ կը գրվի առհասարակ, թե ոչ Տրտունջքն ամիսներ առաջ, ինչպես փառտեցին ուրիշներ» («Գրական դեմքեր», Նյու-Յորք, 1925, էջ 102): Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ փաստեր են բերվել «Ջղջում»-ը «Տրտունջք»-ից առաջ գրվելու օգտին, բայց թվում է, թե դրանք չեն կարող հիմնավոր լինել: Մեր կարծիքով «Վերոգրյալ տաղը» «Տրտունջք»-ն է Դուրյանի իր տաղերը ապագրության պատրաստելիս, տեղերում օրինակելիս, ինչպես արդեն նկատել ենք, հաշվի է առել դրանց ներքին, իմաստային առնչակցությունը: Նախ զետեղել է, ասենք, Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելու կապակցությամբ հեղինակած ոտանավորը, ապա Սկյուտար թագամասն այցելելու առիթով գրածը, «Սիրել»-ին հաջորդել է «Գրծել»-ը և այլն: Երկու տեսերբում, դատելով Ե. Դուրյանի և Միհրդատյանցի արտագրած ցանկերից, «Ջղջում»-ը զետեղված է «Տրտունջք»-ից հետո, այնպես, որ «Վերոգրյալ տաղը» «Տրտունջք»-ն է:

27. ԶՆՆ ՊԱՇՏԵՄ

(էջ 64)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տեսերբում: ԳԱԹ-ում պահվում է բանաստեղծության նախնական, մատիտով գրված հեղինակային օրինակը, որ Պ. Դուրյանը ժամանակին նվիրել է Հ. Ճանֆեանյանին:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությունից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

5—6 հս չը սիրեմ՝ երբ կուտի (ՏԹՆԴ)

Մաշերը դիս բուրվառեն՝ (ՏԹՆԴ)

14 երբ կուտի մը հեղանազ, (ՏԹՆԴ)

14 Վառն երկիսը մը երազ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

25 Ես կը պաշտեմ զ'իմ Պիստոս, (ՏԹ, Տ)

32—33 Զ' որս լւթ օրն է նա զըծեր (ՏԹ)

Լուսինը ո՛չ ներա վարճն՝ (ՏԹ)

Լուսինը՝ ո՛չ ներա վարսն (ՏԹՆԴ)

37 Ես կը զոգսողամ իր վըրա, (Տ)

25 և 32-րդ տողերի աղավաղումները մասնանշել են Ե. Դուրյանն ու Բ. Էքսերճյանը։ Վերջինի աննշումյամբ զրոգի եղբայրը 1891-ի օգոստոսի 30-ի համակում հւարկ է համարել նկատել. «նա գերանունն զլիսադիր պիտի լինի. նա (Աստված)» (ԲՆԶ, 1967, № 1, էջ 168)։ 5—6, 14, 16 և 33-րդ տողերի աղավաղումները ցույց է տվել Ա. Գալալճյանը և զրանք հաստատվում են ԴԱԲ-ում պահվող բիրթվածի տեքստով։ Մ. Միհրդատյանը 16-րդ տողի «Կ'վառն» բառի «Կ'» մասնիկը ընդգծել է սև թանաքով, որ նշանակում է թե Ֆելեկյանի աղավաղումն է (հն)։ Բայց ՏԹ-ում տպված է վառն, որ խկապես աղավաղում է։ Այդ նշումը Միհրդատյանցի վերադակն է Բ. Էքսերճյանը բանաստեղծության ՏԹ-ի 33-րդ՝ «Լուսինը ո՛չ ներա վարճն» տողի ընդգծված բառը դարձել է վարսն, որ դարձյալ ճիշտ չէ։ Նրուսադեմի ժողովածուի հրատարակիչը այդ մասին իրավացիորեն գրել է. «Մանոթլուվյան մը մեջ «կը սրբադրե» (Էքսերճյանը— Ա. Շ.) Ֆելեկյանի «վարբն»-ը։ Սակայն ինք ալ ընթերցման սխալի մեջ է. ապահովարար արդյունք՝ քառյակին սրանչելի իմաստը ըմբռնած չըլլալու» (Տ, էջ 109)։

Բ. Էքսերճյանը նշել է, որ բանաստեղծության ՏԹ-ի 25-րդ տողի «Պիստոս»-ը աղավաղում է և ուղղել է «Պ...»։ Ա. Գալալճյանը մերժում է «Պ...»-ն և դարձյալ վերականգնում «Պիստոս»-ը։ «...Ձեռագիրներու ուսումնասիրութենեն երևան կու գա,— գրում է նա,— որ Դուրյան ի՞նք անձնապես Պիստոս գրած է...։ Բազդատելով ձեռագիր երկու տևարակները, կը տեսնվի որ առաջին, սեպտեմբրյան տևարակին մեջ միայն «Պ...» գրված է, մինչև երկրորդին մեջ (որ ավելի ուշ ընդօրինակված է և սրբապրումյամբ՝ վերջնական ձև ստացած փրթվածները կը պարունակի) «Պիստոս» լման ձևով կ'երևի. նույնինքն Դուրյանի ձեռագրով, Հեռեաբար ուրիշներու կողմի կատարված կամայական հավելում մը չ'է այդ անունը։ Մյուս կողմի, պէտք է ուշադրություն դարձնել, որ «Պիստոս» բառը լոկերորդ տան առաջին տողին իբր վերջին բառ, հանգաբանական կամ հնչանան ո՛չ մեկ աղավաղություն կ'ըն-

ծայն ի րանաստեղծին՝ հաջորդ երեք տողերուն տանջությամբ. ուրեմն այդ անունը հո՞ն, հայտնապես դրված է իրր բնական և զգացական մեկ ներքին ստիպման ու պատճառի արդյունք և թերևս կը ներկայացնէ իրապես այդ անունով սիրված էակ մը» (Տ, էջ Ժ, տն⁶ նաև էջ 109):

Ինչպես տեսնում ենք՝ տաղերի Ա տետրում «Պ...» է: Այդպես է նաև բանաստեղծութիւյան ԳԱԹ-ի ինքնագիր օրինակում և միայն Բ տետրում է, որ հանդիպում է «Պիստոս» լրիվ ձևով: Բայց արդյո՞ր «Պիստոսի» հեղինակը Դուրյանն է, ինչպես պնդում է Գալայճյանը: Այս հարցի պատասխանը անվերապահորեն բացասական է: Ի. Դուրյանը, որ ամենքից լավ գիտեր եղբոր ձևագրերը, այդ մասին ահա ինչ է հայտնել Ա. Զոպանյանին. «Զայդ անունն (Պիստոս— Ա. Շ.) քերթողն ինքը չէ նշանակած, միայն «Պ» սկզբնատառն գրած է յուր քերթվածոց հին ձևագրին մեջ, և նորույն մեջ ալ՝ ուրիշի մը ձևամբ հավելլալ է Պ-ի քով (իստոս)» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 168): Ավելի մտնրամասն է խոսում Մ. Միհրդատյանը: 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակում նա Զոպանյանին գրում է. «Պիստոս անունը վավերակա՞ն է. տեսա այդ բառը ձևագրին մեջ. Դուրյանի գիրերը շեղ են բնավորությամբ և «Պ» գիրը առանձին մնալու համար գրվածի ձև ունի և կատարելապես հայտնի է, որ «իստոս»-ը վերջին ավելցված է բնականն տիպ գիր ունեցող մեկն մը, որպիսի է Ս. Ֆիլեկյան, այս ալ կերևի իր սրբազորություններեն» (ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 147):

Ուրեմն ո՞չ մի տարակույս, որ «Պիստոս»-ը Ս. Ֆիլեկյանի ազավաղումն է և Ա. Գալայճյանը սխալ է բնթերցել այդ բառը:

Այնուհետև. ՏԹ-ում և ՏԹՆԴ-ում բանաստեղծության 37-րդ տողն է.

Ես դողդողամ իր վերա

Ա. Գալայճյանը այդ տողը ներկայացնում է հետևյալ տեսքով.

Ես կը դողդողամ իր վերա

Ըստ որում նա սողատակին ոչ մի նշում չի արել: Ընդգծված մասնիկը մեր կարծիքով վրիպակ է, քանի որ այն բացակայում է նաև ԳԱԹ-ի տեքստում:

ԳԱԹ-ում պահվող ինքնագիրը չունի դրույան տարևթիվ և անստորագիր է: Դատելով այդ օրինակից, բանաստեղծությունը նախապես բաղկացած է եղել 8 տնից, ըստ որում 6-րդ տունը գրել է հետո, ձախ կողմի լու-

սանցրում և նշել, թե որտեղ պետք է գետնից, իսկ Զ-րդ տունն ընդհանրապես բացակայում է: Դա ավելացված է հետազոտում, երբ Դուրջանի մատիտագիր տեքստը օրինակել է տետրերում: Տեքստային այլ տարբերություններ չկան: ԳԱՌ-ի ինքնագիրը ունի հեղինակային ծանոթագրություն:

Դուրջանագետները հաճախ են անդրադարձել գրողի սիրած էակի հարցին: Ե. Դուրջանը, հիմնովելով բանաստեղծի դասընկերներից Մարտիրոս (Մարտին) Պողիկյանի վկայության վրա, հայտնում է, թե նա ունեցել է լուկ «տղաշական» տարփանք (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 168), Բ. Էքսերճյանը պնդում է, որ Դուրջանը ունեցել է իր սիրած էակը. «Միայն կույս մը,— գրում է նա,— համեստ ու անկեղծ կույս մը կար միայն, որ չէր գրծած նորա սիրուն, այլ աղնդակահույթյան հպարտությունը այդ երկու սրտերը կը բաժնե, մինչև որ մահն ալ կուգա և հավիտյան կը բաժնե երկուքն ալ աշխարհու: Այդ անծանոթ գեղուհին Պ. կը կոչե ինքն Պետրոս, և առաջին Հրատարակիչը թերևս ճանչնալով այդ անծանոթին, լրացուցիչ գրերն հավելելով ծանոթացուցած են մեկ «Պիստոս» անվամբ» («Ընդարձակ կենսագրություն...» էջ 54):

Այս անվան կապակցությամբ ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում Ա. Չոպանյանը. «Ըստ Մ. Պողիկյանի Դուրջանի սերերը պղատոնական զգացումներ հղած են, անորոշ իղձիր... Զանֆեսճյան, որ մինչև մահը ամեն օրվան ընկերն հղած է բանաստեղծին, ռեկ աղջկան անուն չի հիշեր, որուն ան նախասիրություն ցուցուցած ըլլա, սեկ էակ չի գիտեր, որուն վրա գրած ըլլա սիրերգները: Նույնը կրսե նաև Տիգրան Ազամյան» («Դուրջանի կյանքը...», էջ 51): Անուհետեւ բերելով մի քանի անվամբեր ու հակասական պատմություններ, Չոպանյանը հանգում է այն հիշատակության, որ այդ հարցը մնում է չլուծված: Մ. Հանաչյանը առաջ է քաշել մեկ այլ վարկած, ըստ որի Պ-ն Վարդովյանի թատերախմբի հուշն ղերատանուհիներից մեկն է «Պիստիս անունով» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», 1959, էջ 39): Վ. Թերզիբաշյանը չհամաձայնելով այս կարծիքին, իր հերթին պնդում է, թե Պ-ն Վարդովյանի խմբում Պիստոս-Արաքսյա անվամբ հայ գերասանուհին է («Պետրոս Դուրջան...» Երևան, 1959, էջ 143): Սա ես սպասիչ չի կարելի համարել, բանի որ եթե Դուրջանն ունեցած լիներ այդպիսի խաղընկերուհի, ապա ոչ մի կասկած, որ այդ մասին կհայտնեին թատերախմբի մյուս գերասանները (Պենյան, Սիսակ և այլք), որոնց ես գիմել է Ա. Չոպանյանը:

(էջ 66)

Օրինակված է ինքնազիր երկու տետրերում: Բանաստեղծության մատի-
տազիր հեղինակային օրինակը, որ զրեղը նվիրել է Հ. Ճանֆեսյանին, պահ-
վում է ԳԱԹ-ում:

Տպագրվել է րոյոր յողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (վենե-
տիկ) և 1959-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՊԻՄՆԵՐ

Կոկոն-ծաղիկի կուսին (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

1 Կուսարթիթի լ'անաւատ (ՏԹ)

5 Ո՛հ, չէ նոցա պէս ամբիծ (ՏԹՆԴ)

17 Ինչպէս արդյոք կերտեց նա (ՏԹ)

25—26 Այլ որ շուրջն հանդգնի (ՏԹՆԴ)

Հրպիլ հրաշից այդ լուսն (ՏԹՆԴ)

Առաջին տողի աղավաղումը ցույց է տվել նաև Մ. Միհրդատյանցի (ան),
իսկ Ե. Դուրյանը 17-րդ տողի մասին գրել է. «Ինչպէս արդյոք կերտեց նա-
խոսքին դերանունն գլխազիր պիտի լինի ըստ բնագրին» (ԲնՀ, 1967, № 1,
էջ 168):

ԳԱԹ-ի ինքնազիրն անատորազիր է, չունի զրույթյան տարեթիվ, և բա-
ցակալում է հեղինակի ծանոթագրությունը: Ինչպէս Ա տետրակի տեքստը,
այդ օրինակը ևս խորագրված է «Կոկոն-ծաղիկում կուսին»: Մատիտազիր-
օրինակում 3-րդ տունը նախապէս եղել է 2-րդ, իսկ երկրորդը՝ երրորդ,
ապա Դուրյանը հստակեցնելով թվերով տեղափոխման նշաններ է արել: Այդ
օրինակը ավարտուն տեքստի համեմատությամբ ունի հետեւյալ տարբերու-
թյունները.

17 Արդյո՞ւմ ինչպէս կերտեց նա

25 Բայց որ շուրթներն հանդգնի

Իսկ Մ. Միհրդատյանցը նշել է Ա տետրի հետևյալ հեղինակային սրբ-
րագրումները (հն)

Կոկոն-³[ծաղկունք] ծաղիկի կույսին
28 (Որ) Խե նա դա՛ր մը կը ծըծն:

Բանաստեղծության վերնագրի կապակցությամբ Հր. Աճառյանը հարկ
է համարել բացատրել. «Կոկոն-ծաղիկ, ավելի հետո «լուսավթիթ» և անարև
զուլգ մ'աշխարհներ» կամ «լուսապունդներ» ասելով Դուրյանը ակնարկում
է կանացի ստինքները» («Նրկեր», էջ 53):

Հեղինակային ծանոթագրությունն առնված է ՏԹՆԴ-ից:

29. ՍԵՎ, ՍԵՎ

(էջ 68)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացառությամբ 1908 և
1945 (Հալեպ) ժողովածուներից:

Երուսաղեմի հրատարակությունը ի հայտ է բերում հետևյալ աղավա-
ղումները.

3 Վերջալուսի նրման ամպոց (ՏԹՆԴ)

12 Մեղմող կյանքից դառն անապատ: (ՏԹ)

16 Կյանքիս մըրուրն ևս թափել: (ՏԹՆԴ)

30. ԱՌ ՄԱՅԻՍ

(էջ 71)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրակներում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908 և 1922-ի հրատա-
րակություններից:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄ (ՄՄԿՆ)

7 Նա [գտընվի] փողփողն վերև դիտու,—

31. ՄԱՆԻՇԱԿ

(էջ 72)

Օրինակված էր միայն ինքնագիր Բ տետրում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922 և 1945 (Հա-
ճեպ) հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (Տ)

14 Վարդերն ամբիժ ալտերուն: (ՏԹՆԴ)

Մ. Միհրդատյանցը հաստատում է, որ 24-րդ տողը պետք է լինի «վերն
հառած աչքն ու հոգին», բայց ոչ «վերն առած», ինչպես ըստ երևույթին
առաջարկել է Ա. Զոսանյանը (ՄՄան):

32. ԷՄ՝ ՀԱՆԳԻՍՏԸ

(էջ 74)

Օրինակված է միայն ինքնագիր Բ տետրում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Վենե-
տիկ) և 1959-ի հրատարակություններից: Մ. Զերադը 3-րդ տողի՝ «Թե
չուխտ մարգրիտ քալին իմ վրա» բնդգծված բառը առաջարկել է դարձնել
քալեն (ԲԱ, էջ 69), որի համար որևէ հիմք չկա:

33. ՆՈՐ ՍԵՎ ՕՐԵՐ

(էջ 75)

Օրինակվել է միայն ինքնագիր Բ տետրում:

Առաջին անգամ տպագրվել է հեղինակի կենդանության օրոք՝ Կ. Պոլսի
«Մամուլ, արձագանք հասարակաց կարծյաց» հանդեսում (1871, 8 հոկտեմ-
բեր, թիվ 169, էջ 99—100), որի մի օրինակը ևս պահվում է Պ. Դուրյանի

արխիվում (Տ, ԼԶ ՃԱ)։ Զեռնիկի է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956 և Երուսաղեմի ժողովածուներում։

Ամսաթիվը վերագանգնել ենք ըստ «Մամուլ...»-ի տեքստի։

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

1 Մինչ բնուրյան՝ ընկա՞ն արյան արյան դարերը,

15 Հայուն համար չը վալվիլեւ աստղիկը,

34 Կամ մեկ փրփուրն հայրենյաց սուրբ կրակին,

52—53 Կարծես ծաղիկ կը կոխկոտեն—զ՛այս կըզգան,

Եվ Երբոր Հայ մը մորթին,

Առաջին և 34-րդ տողերի աղավաղումների վրա Ա. Զոսմանյանի ուշադրությունն է հրավիրել Ս. Դուրյանը 1891 օգոստոսի 30-ի նամակում (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 168), մյուսները թույլ է տալիս պարզել «Մամուլ...»-ի տեքստն ու Երուսաղեմի հրատարակությունը։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մամուլ»

6 Աշխարհ՝ ոսկեց ու նոճերու

8 Մսկերոտին՝ արմատներն այն վրիժուց

20 Արտասովոր դեմքին քափած հույլ վարսը՝

35 Որ սառույցի շերթ սրտինե՛ր՝

46 Կամ խումբ էր կույր խըլուրդ՝ փառի ուտուռն սոսկ։

48 Որ հարվածի ալյ կոշտ քրդին։

Սերոբ (Սրովրե) — Վեցթեանի հրեշտակ։

Զայս պահանջենե՛մ... Սուրբանեն — Բուրբիայի սուլթանն էր Արդյուզ Աղիզ Առաջինը (1830—76), իշխել է 1861—1876 թթ.։

34. ԻՄ ՅԱՎԸ

(էջ 78)

Օրինակված է ինքնագիր Թ տետրում։

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908 և 1945 (Հալեպ) ժողովածուներից։

1893-ի ժողովածուում գրաքննությունը արգելել էր 22-րդ տողը («Հայ-
րենիք մը ունիմ թըշվառ»):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄ

15 Ննջել հողե վերմակին տակ, (ՏԹ)

Բ. էքսերճյանը ՏԹՆԴ-ի վրիպակների ցանկում (էջ 259) 14-րդ տողը թույ-
լել է».

Չ'անդորրած գլուխս մերկավար՝

ընդգծված բառը նոր վրիպակ է:

35. ՆվեՐ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ԱՌ Պ. Հ. ԸԱՆՖԵՍՏԱՆ

Հո՛ւլք

(էջ 80)

Օրինակված է ինքնադիր Բ տեսլուում: ԳԱՌ-ում պահվում է բանաս-
տեղծության՝ սև թանաքով գրված նախնական օրինակը, որ Դուրյանը նվի-
րել է քննորոշը: Ստորագրված է «Պ. Դուրյան»:

Երուսաղեմի հրատարակությունը պարզում է հետևյալ աղավաղումները.

1 Սա կապույտ մայր-օվկեանին (ՏԹՆԴ)

4 Եզրեն՝ վարդից մեջ աճյունի՝ (ՏԹՆԴ)

31 Ամրան գիշեր մը երբ շտնես (ՏԹՆԴ)

35 Երբ շրջազգեստ մը շրջե, (ՏԹ)

Առաջին տողի մասին Ա. Դալայճյանը գրում է. «էքսերճյան կը սրա-
գրի և «կապույտ»-ի կը վերածե, ծանոթության մը մեջ ավելցնելով որ Զե-
լեկյանի հրատարակության մեջ «խաղաղ» է, սակայն ըստ բնագրին պետք
է «կապույտ» ըլլար: Բ. Տետրակին մեջ՝ նախապես «կապույտ» եղած է, զոր
Դուրյան ջնջած (ավրած) և «խաղաղ» ըրած է: «կապույտ»-ին հետքերը
կարելի է նշմարել տակավին: Կրնա ըլլալ որ էքսերճյան ներկա Բ. տե-
տրակին տարբեր՝ երրորդ մը ունեցած ըլլա՝ ձեռքի տակ» (Տ, էջ 133): Պետք
է տեսլ, որ ԳԱՌ-ի ինքնադրում ևս «կապույտ» է: Կարելի էր կարծել, որ
էքսերճյանը օգտվել է հենց այս օրինակից, բայց այդպիսի ենթադրու-
թյանովում է. նախ էքսերճյանը խոստովանում է, որ ինքը չի կարողացել

օղալիւ Հ. Ճանֆեսճյանի մօտ հղած նյութերից, և ապա, ինչպես կտեսնենք, ՏԹՆԴ-ի և ԳԱԹ-ի տեքստերում անհամապատասխանություններ կան: Բնորոշ է, որ Մ. Միշրդատյանցը որևէ ազավաղում ցույց չի տվել: Մենում է ենթադրել, որ էքսերճյանը հեղինակային սրբազրույթը շփոթել է Ֆելեկյանի ազավաղման հետ: ԳԱԹ-ի տեքստը ևս հաստատում է, որ իսկապես 4-րդ ու 31-րդ տողերը ՏԹՆԴ-ում ազավաղված են:

Բ. էքսերճյանը 28-րդ տողը վրիպակների ցանկում «ուղղել» է.

Դարձած ատեն տրվի 'ի սիրտ,

որ ազավաղում է: Մ. Չերազն իր հերթին կասկածել է 8-րդ տողի՝ «Ուոյ շուրը սիրեինք միշտ» ընդգծված բառի վրա և առաջարկել է որո ձևը (ՔԱ, էջ 49): Եղած նյութերը սակայն «ճշտման» օգտին չեն խոսում:

Բ տեքստում դրույթան ամիսն ու օրը չի նշված, սակայն այն կա ՏԹՆԴ-ում և ԳԱԹ-ի ինքնագրում: ԳԱԹ-ի տեքստը նախնականն է և երկրորդ վերնագրին է ոչ թե «Հուշք», այլ «Հիշել զ'իս»: Ավարտուն տեքստի համեմատությամբ նախնական օրինակն ունի հետևյալ տարբերությունները.

6 Ա՜հ. դու իմ սերը հիշել:

8—9 Ուրոց շուրը սիրեինք միշտ

Նստիլ, խոսիլ, ի շուրք գողգոջ՝

Ա. Դալայճյանի ակնարկից երևում է, որ Բ տեքստում եղել է հեղինակային սրբազրույթուն.

1 Սա [կապույտ] խաղաղ Մայր — Օվկանին,

Նախնական տեքստի հեղինակային սրբազրույթուններն են.

12 Դու իմ [խոսքերը] մրմունջեր հիշել:

16 [Դալար տեսնես ուր] Ուր կը գտնես մորը շոր մացառ:

36. Ի ԳԵՐԵՉՄԱՆՆ

ԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼՎՈ ՎԱՐԴԱՆ ԼՈՒԹՖՅԱՆԻ

ՀԵՄԵՍՄՈՒՆՔ

(էջ 83)

Օրինակվել է ինքնագիր Բ տեքստում: Վերջին վեց տողը, որ կաղմում է տեքստի 55-րդ էջը, պակասում է (Տ, էջ 139):

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1945 (Հալեպի) և 1952-ի հրատարակություններից:

Բանաստեղծությունն ավարտված է եղել 1871-ի հոկտեմբերին, քանի որ նույն ամսվա 14-ի նամակում Դուրյանը Տ. Աղամյանին հաղորդում է, որ ուղարկում է «Վարդանի գերեզմանին ուղղյալ» իր տաղերգությունը:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

Ի ԳԵՐՆԶՄԱՆ ամենասիրելի Վարդան Լուսինյանի (ՏԹՆԴ)

17 Այն հյուսկենեքն երկընթին (ՏԹՆԴ)

31 Քեզ արբեցուց այդ ըմպելիք (ՏԹ)

36 Բենեցուց յիս հիշատակդ: (ՏԹՆԴ)

39 Ա՜հ, այս աշխարհն միշտ տաղտո՞ւկ է... (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

36-րդ տողի մասին էքսերճյանը գրել է. «Ուսանավորի մը մեջ տղա-գրական սխալով մը, արբեցուցց հ սև կար, անհամաձայն կնկատվեր. բայց երբ նկատենք թե Դուրյան հափրեցուցց գրած էր, այն ատեն պիտի ըսենք. թե սխալած չէր Դուրյան» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 94):

1893-ի ժողովածուի մեջ գրաքննությունը կրճատել էր 44-րդ տողի «ազատությունը» բառը:

Բանաստեղծությունը, ամենայն հավանականությամբ, Դուրյանը վերամշակել է: Այդ հղարկացությանն է բերում Ա. Գալսեճյանի հաղորդումը: Նա վ. Լուսինյանի դամբանականի սևագիր ինքնագրի «առաջին էջին վերի ձախ» անկյունում գտել է «հետևյալ երկու (4 և 3) տուները» (ն, էջ 7):

Նոճիներու սև շուրն ինկած,
Բավ տքնեցանք ու հեծեցինք.
Եվ մեր ողբոց բավ արձագանք
Տըվին Մասյաց հսկա լերինք:
Նոճիներու սև շուրն ինկած
Ոսկրներով* մոխրով ծանոթ
Հիշատակն հին սեցած քարեր

Առաջին տունը «հեղինակին կողմն ջնջված է», որ հիմնավոր է դարձնում հրատարակողի ենթադրությունը, թե երկու տները «թերևս իրարու տարբերակ» են: Իսկ այդ տողերը, իրենց հերթին, հավանարար տարբերակն են «Հեծեծմունք»-ի 9—12 տողերի.

Ո՛հ, կը հիշե՞ս, Չամբաճայի
Սարը նստած լո՞ւս մըխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սև հովանոցը վշտահարի:

Ընթանալով կապույտ գոտին — Վոսփորի նեղուցն է:

37. ԻՄ ՄԱՀԸ

(էջ 86)

Ի. Դուրյանի և Մ. Միհրդատյանցի ցանկերից երևում է, որ այս բանաստեղծությունը հղել է Բ տետրում: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Զետեղվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությունից:

Տպագրվում է ըստ ՏԹՆԴ-ի:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԹ

7 Ո՛հ, նրշույն ցուրտ հառազայք,

Վ. Թերգիբաշյանը ենթադրում է, որ «Վարդ և Շուշան»-ի 1869-ի փետրվարի 22-ի թատերադրում տպագրված Դուրյանի «Հիշատակ» տաղը «Իմ մահը» բանաստեղծությունն է, որի վերնագիրը փոխել էին՝ բովանդակությունից հղնելով: Նշանակում է՝ այդ բանաստեղծությունը գրված է հղել դեռևս 1869 թ., մինչդեռ բոլոր ժողովածուներում թվագրված է 1871» («Պետրոս Դուրյան», 1959, էջ 16): Գրականագետը նման ենթադրության համար, անշուշտ, հիմք է ընդունել «Իմ մահը» քերթվածի «Նվ հիշատակս ալ թառամի», տողը: Բայց չէ՞ որ դա կարող է պատահական նմանություն լինել, ուրիշ դժվար է անվերապա հերակացություն հանդիսանալ:

Ի դեպ, «Հիշատակ» բանաստեղծության մասին Բ. Էրսերճյանը մոմույի միջոցով գիմել է Վերդինեն Կ-բաղաշյանին, որ արտասանել է «Հիշատակ»-ը՝ խնդրելով իրեն հանձնել այդ բանաստեղծությունը, ըստ որում նա կարծում էր, որ թատերադրը տպվել է «70 կամ 71ի ատեն» («Արևելք», 1892, թիվ 2523): Հայանի չէ, նա հասն՞լ է արդյունքի, թե ոչ: Բայց իս-

կապէ՞ս թատերադրի վրա ոտանավոր է տպւած: Ահա թատերադրի այն հատվածը, որ վերաբերում է այդ բանաստեղծութեանը («Մասիս», 1869, 22 փետրվար, «Մամուլ», 1869, թիվ 3, էջ 24):

Հիշատակ

Տաղերգույան պ. Պ. Դուրյանի

Արտասանյալ օր. Վ. Գարապաշյանին

Բերես սա սովորական ծանուցում է՝ և ամբողջ թատերադրի տեքստը չէ: Բայց այդ տղի վրա ևս բանաստեղծութեան չի տպագրուիլ: Դա կարելի է հզրակայցնել հետևյալ փաստիդ: Ե. Դուրյանը ունեցիլ է հիշյալ թատերադր: Այդ մասին հայտնում է Մ. Միհրդատյանցը 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակում. «Անտիպ ոտանավորների շունի (Դուրյանը), միայն թատերական աղղի մը մեջ, զոր պահած էր և հետո տեսա, դրված էր, ին 1869 փետրվար 22 շաբաթ զիշեր, օր. Վ. Գարապաշյանի կողմէ պիտի արտասանվի պ. Պետրոս Դուրյանի մեկ տողերգութեանը Հիշատակ անուն»: Ուրեմն բուն թատերադրում ևս բանաստեղծութեան տեքստ չի եղել և «Հիշատակ»-ը Մ. Միհրդատյանցին անձանոթ է եղել: Դրանում վերջնականապէս համոզում է նույն նամակի հաջորդ նախադասութեանը. «Հավանորեն այս այն անտիպ ոտանավորն է, զոր օր. Ալիս խոստացած էր քեզ չուղարկել» (ԲՅՀ, 1968, № 1, էջ 147): Այդ բանաստեղծութեանը ցարդ մնում է անձանոթ, իսկ օր. Ալիսի (Սիպիլ) մոտ, ինչպէս կտեսնենք, եղել է այլ բանաստեղծութեան («Պիտի մեռնի՞մ ես»): Դատելով և. Գալաշյանի հաղորդումից, այդ թատերադրը ևս Պ. Դուրյանի արժիւնում չի պահպանուիլ:

38. Ի՞նչ ԿԸՍԵՆ

(էջ 88)

Ըստ Ե. Դուրյանի և Մ. Միհրդատյանցի ընդօրինակած ցանկերի, այս բանաստեղծութեանը մօտ է Բ տեքստ: Ինքնագիրը չի պահպանուիլ:

Ձեռնագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությունից: Հայագրվում է 1872-ի հրատարակությունից:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԹՆԴ

12 «Խ՜հ, հատակն են իմ փրփուրներ»:

Ե. Դուրյանը Ա. Չոպանյանին գրած նամակում այս բանաստեղծության գրության հանդամանքների մասին պատմում է հետևյալը. Արմեն Լուսինյանը լսելով Դուրյանի համբավը, նրան պատկերացրել է կրակոտ մի պատանի, սակայն ծանոթանալով «կը տեսնեի գ'Դուրյան՝ պատանի մտախոհ՝ և մեղամաղձոտ, դալկահար և լուռ, յուր դարմանքն շկրնալով բռնել՝ կը մոտենա և կը հարցնե. «Խ՜նչ կայնե՞ր կը խորհիս Գեթսեմանիի մարդուն պես»: Ինչպես դուք, նույնպես և բոլոր ընթերցողք զինքն «կրակոտ» երևակայած են, բայց բերթոզն արդեն կը գանգատի:

Ինձի կ'ըսեն— կրակոտ չես,

և կարծեմ Լուսինյանի տեսությունն վերջ գրած է «Խ՜նչ կըսեն» քերթվածն, որ յուր գրվածոց վերջինն եղած է» (Բեշ, 1967, № 1, էջ 169): Ե. Դուրյանի հաղորդած այս տեղեկությունն իր գրքում օգտագործեց Ա. Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 45):

39. Ա. («ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԻ ԿԸ ՍՈՂԱՐ ԲԱՐԴԻԼ ԽԱՎ»)

(էջ 89)

Ինքնագիրը պահվում է հրուսադեմում, ատանձին թղթի վրա:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Հալեպ) և 1952-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

1—2 Երեկոյան բալն կը սողար բարդիլ խավ, (ՏԹՆԴ)

Այն լուսազարդ անդունդն հյուսել լուռ ու սյավ, (ՏԹՆԴ)

7—10 Անդրադարձող՝ զիշերվան լույսն անդրանիկ, (ՏԹՆԴ)

- 20ր գրկեցին շուտ վտափորյան խոնջ ալիք: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 Մարը մտնող արփվույն մարեր հուսկ շառայլ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 Լառնանամուտ բլրոց վերա քայլ առ քայլ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 22—23 Նրբոր հովիկըն իր յայտեն դույն գեղանի (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 ել իր անքիժ լանջեն առած թիչ մը հոտ՝ (ՏԹՆԴ)
 25—26 Ի՛նչ ա՛յա փրքեն ծաղիկներ բյուր առաւել. (ՏԹ. ՏԹՆԴ)
 Անոր համար ի՛նչ է ծաղիկը ծաղկել (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 29 Լուսինն արդեն կը քողարկե՛ր՝ պճներ զինք (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 32 Անոր նման տժգույն ըլլալ ու դուլթել: (ՏԹՆԴ)
 49—50 Ալ լույսն աղուս և կարծես թե ավելի (ՏԹՆԴ)
 երկնքի լուսչ խորը սուգած կը փալվիլի (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 52 Հրդեհի պես բոցավառեր զհորիզոն: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 64 Ուր դայլալիկ քոչնոց՝ խորշյուն սաղարթի (ՏԹ)
 Ուր պայլալիկ քոչնոց՝ խոշյուն սաղարթի. (ՏԹՆԴ)
 66 Զոր տերևոց վերա՝ սըփոռ մերկ աշուն, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 68 Եւ տերևոց հտե դողամ անոնց նման՝ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Բ. Էքսերճյանը որեւէ աղավաղում ցույց չի տվել: ՏԹՆԴ-ում 2, 7 և 49-րդ տողերի «Աստեղավարդ» և «աստղն» բառերը փոխարինվել են «լուսավարդ» և «լույսն» բառերով: Գրաքննչական նկատառումներով «աստղ» բառի և դրանից կազմված բառաբարդումների գործածությունը համիդյան Ռուբրիայում արգելված էր, քանի որ ընթերցողը դրա տակ կարող էր հասկանալ «սուլթանական պալատը»՝ «Երևանը», որ հայերեն թարգմանվում է «աստղը»: Նույն պատճառով 30-րդ տողի «Սրբուհիք» բառը տպվել էր «ունիլ»:

Միհրդատյանցը նշել է 8, 10, 26, 50, 52, 66 և 68-րդ տողերի աղավաղումները (հն և առ): Բոլորը ցույց է տվել Ա. Դալայճյանը: Մ. Զևարդը առաջին և երկրորդ տողերի «բարդիլ» ու «հյուսիլ» բայաձևերը սխալ է համարել՝ առաջարկելով բարդիլ, հյուսել ձևերը (ԲԱ, էջ 75): Եղած նյութերը վկայում են, որ այդպիսի ուղղումները ճիշտ չեն:

Դուրյանի «Երկիր»-ում (1947) և «Տաղեր»-ում (1954) բանաստեղծության 2-րդ և 7-րդ տողերը տպված են ըստ ՏԹՆԴ-ի, 49-րդը՝ ՏԹ-ի:

Բանաստեղծությունը, ինչպես Դուրյանն է նշել, մնացել է անավարտ

հիվանդության պատճառով և ըստ Լուիզյան վերջին դործն է: Այն պետք է դառնար հեղինակի ամենածափալուն բերթվածը և բազկացած լինել մի բանի մասերից: Քանաւտեղծությունը մտնելու էր ինքնագիր երկրորդ տետրում, բայց հեղինակը չի հասցրել օրինակել: Քերթվածը նախապես բաժանումների չի ունեցել: Այդ մասին Մ. Միհրդատյանցը Չոպանյանին հայտնում է 1892-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում. «Յուր (Դուրյանի— Ա. Շ.) Ա. վերնագրով քերթվածը կերևա որ մեծկակ կտոր մը պիտի ըլլա հոգի, որովհետեւ այն թուղթերը, որոնց վրա գրված է, կը թվին ըլլալ տետրակի մը առաջին երեք թուղթերը. առաջին թուղթը կողքին է հոգի, վրան գրված է միշտ նույն պարզությամբ Պ. Դուրյան, 1871, երկրորդ թուղթին ճակատը գրած է Ա. և սկսած է ոտանավորը, զոր տարած է մինչև երրորդ թուղթին առաջին երեսին կեսը, ուր գրված է փակագծի մեջ (հիվանդության պատճառով ընդհատված)» («ԲՆԶ, 1968, № 1, էջ 153):

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 34 Ուր գեթ [մարած] ցամքած է կանխեղին առկայծ յուզ,
40 [Աստղեց թող սարն ու] Սառն իր աստեղց լո՛ւվ, գըղյակն ալ ջահերու,
43 Յույց տալ [անոր] կ'ուզե քեզ Աստուծո զերթ պատկեր,
47 Երբ կը [կըրե] ծածկե քողքն հիմենյան ոսկեթել,
53 Եվ դուք՝ [հաս սերեր] կրա՛լի՜ սիրո, մարիք շուտ և դուր,
71 Երբ [պըլպույն] ծիծառնուկն ինձ հետ հեծե աղեկեղ,

Ա Ն Թ Վ Ա Կ Ի Ր Տ Ա Ղ Ե Ր

1. ՀԱՅՈՒԶԻՆ

(էջ 92)

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի գիվանի քարտուղար Գևորգ Բամպուրճյանը մեզ է տրամադրել Թորոս Ազատյանի արխիվում պահվող Հմայակ ավ. քահանա էքսերճյանի 30-ական թվականներին «Ազգարար» թերթում տպագրած «Պետրոս Դուրյանի ձեռագիրը» հոգվածը: Այստեղ էքսերճյանը հայտնում

է, որ «Հայուհին» բանաստեղծության ինքնագիրը ստացել է Տիգրան Ադամ-
յանից 1893-ին և «վերջին պահուն» հասցրել է հրատարակել «Ընդարձակ
կենսագրության...» սակավաթիվ օրինակներում միայն: Ինքնագրի հետագա
հակատարրի մասին նա ոչինչ չի ասում: Հավանաբար Տ. Ադամյանն այն
հանձնել է Ն. Գուրյանին, քանի որ ինչպես երևում է Հ. Օշականի մի ակ-
նարկից, ժամանակին այն գտնվել է Երուսաղեմում: Վերջինս գրում է.
«Գուրյանին ձեռագրին մեջ սրբագրումներ չգտա, քերվածին լայնքով: Սի-
բեցի Բեզը և Հայունին ենթարկված են փոփոխման: Սրկուքն ալ շեն հասած
վերջնական կադատարի» («Համապատկեր արևմտահայ գրականության»,
Երկրորդ հ., Երուսաղեմ, 1953, էջ 383, ծ.): Սակայն Ա. Գալաճյանի հրա-
տարակությունից հետևում է, որ ինքնագիրը այժմ չկա:

Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է Տիգրան Արփիարյանի
«Մեռած գրագետներ» հոդվածում («Մասիս» հանդես, Կ. Պոլիս, 1892,
օգոստոս 29, թիվ 3966, էջ 178), ապա արտատպվել «Արձագանք»-ում
(Թիֆլիս, 1892, սեպտեմբերի 18, № 108): «Հայուհին» խորագրով ղետեղ-
վել է 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1932, 1936, 1940, 1947, 1956, 1963
և Երուսաղեմի ժողովածուներում:

Բանաստեղծությունը չի մտել հեղինակի օրինակած տետրերում:

Ա. Չոպանյանն այդ բանաստեղծությունը համարել է «կատարելապես
չնշին բան» և գտել, որ էքսերճյանը այն պիտի է գետեղեր ծանոթագրու-
թյունների մեջ («Հայրենիք», 1892, թիվ 46):

Տ. Արփիարյանը հենվելով բանաստեղծության բովանդակության վրա՝
պատմում է գրության հետ կապված հանգամանքները. «...Շոգենավին մեջ,
ափ չափո գրած է այս ոտանավորը, անձանոթի գեղուհվո մը հանդես, որուն
տեսքը մագնիսացուցած էր ղինքը: Երկշտա երիտասարդն... Կուզն սրտին
թիւրովը խոսիլ անոր հետ, թուզի ու գրիչ կը հանն գրպաննն և կսկսի
քերթել: ...Դեռ ոտանավորը չաւարտած, շոգենավը նաւամատույց հասած
էր, ու մինչ ինք՝ պիւհահակ վերջին հանգիւրը կը փնտռեր, անձանոթի գեղու-
հին՝ տղեղներու բաղմոթյան մեջ աներեւոյթ՝ եղած ու դուրս ելած էր ար-
դեն» («Մասիս», 1892, թիվ 3966, էջ 178): Այս պատմությունը շարադրեց
նաև Բարսեղ էքսերճյանը՝ դարձյալ բխեցնելով բանաստեղծությունից («Ըն-
դարձակ կենսագրութուն...», էջ 54—55):

Ն՞վ Արփիարյանը, և՛ էքսերճյանը, և՛ մյուս ուսումնասիրողները վեր-

նազրի մասին ոչինչ չեն ասում: Բայց ահա տարիներ անց էդուարդ Գոլան-
ձյանը տարակուսել է. «Ստույգ է այն զրույցը,— զրեւ է նա,— թե այս
խիստ ծանոթ ոտանավորին խորագիրը (խոսքը «Հայուհին» բանաստեղծու-
թյան մասին է— Ա. Շ.) բանաստեղծեն անկախաբար, փոխված է: Ակնարկ-
ված կինը հայուհի մը չէ՞» («Լույս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1908, թիվ 18,
էջ 605, ծ.):

Հայտնի չէ, թե այսպիսի պնդման համար Գոլանձյանն ինչ հիմք է ունե-
ցել, բայց մի կողմնակի վկայություն, կարծես, հաստատում է նրա կար-
ծիրը: Ա. Չոպանյանը հայտնում է, թե զրոգը դպրոցական տարիներին «Գար-
նանային կենացս մեջ» բանաստեղծությունից բացի զրեւ է «աննշան» մի
ղրվածք և ավելացնում է. «Թրևուհին է տիտղոսը, բայց բերվածը հեռա-
վոր բաղդատություն մը անդամ չի վերցնել Գուրջանի նույն տիտղոսով
հրաշակերտին հետ»: Նա հարկ է համարել մեջբերել հետևյալ «սովորակա-
նեն քիչ մը բարձր» տունը միայն.

Ո՛հ, կարծես թե նե երկնային

Ջրվարթուն մ'էր Երկնի վրա՝

Լույս սփռելու, սեր բուրելու,

Հուր ցայտելու Լր իջած» («Գուրջանի կյանքը», էջ 25):

Դժվար չէ նկատել, որ սա «Հայուհին» բանաստեղծության հինգերորդ
տունն է (տող 17—20): Առաջին և երկրորդ տները նույնն են, իսկ մյուս-
ներն ընդգծված տարբերություններ ունեն:

Արդյոք բանաստեղծության վերնագիրը «Թրբուհին» չէ՞: Այսպիսի են-
թադրությունը համոզիչ կարող է թվալ, եթե հիշենք, որ անցյալ դարի
90-ական թվականներին Թուրքիայում մոլեղնոդ պանիսլամիզմի պայմանե-
րում անթույլատրելի էր համարվում բրիտանիայի կողմից մուսուլմանուհուն
ղրվապելը: Զե՞ որ այդ պատճառով էր, որ «Թրբուհին» տաղի խորագիրը
1893-ի ժողովածուի մեջ փոխարինվեց աստղանիշներով, իսկ «Ա» («Երե-
կոյան բալն կը սողար բարդիլ խափ») անավարտ քերթվածի «նուրը ամ-
սիկով, ուսկից ուսան իրհուհի» տողում ընդգծված բառից թողնվեց մի-
այն «...ուհիք» վերջավորությունը: Սակայն այդպիսի ենթադրության հետ,
որքան էլ առաջին պահ ընդունելի լվա, չի կարելի անվերապահորեն հա-
մաձայնել: Վերոհիշյալ տարբերությունները ցույց են տալիս, որ Գուրջանը

վերամշակել է իր բանաստեղծությունը: Բացառված չէ, որ բանաստեղծը հետագայում անդրադառնալով «Թրքուհին» խորագրով իր աշակերտական տարիների փորձին, փոխել է նաև նրա վերնագիրը: Այդպիսի կարծիքը հիմնավոր կդառնա, եթե հիշենք, որ Դուրյանի ձևագրերին ծանոթ Հակոբ Օշականը եւ հաստատել է, թե «Սիրեցի քեզ» և «Հայուհին» բանաստեղծությունները «ենթարկված են փոփոխման և չեն հասած վերջնական կաղապարի», իսկ Հ. Էքսերճյանի վերը նշված հոդվածում խորագիրը նույնն է՝ «Հայուհին»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մասիս»

14 Բարձրահասակ ու զեղազեմ
23 Իմ քերքերուն վրա միշտ՝
30 Ոչ զո՛ւ տեսի մեջ նալին.

2. («ԱՀԱ ՍՐԱՆԱՅ ՕԲՆ ԵՐՋԱՆԻԿ»)

(էջ 94)

Հայտնի չէ՝ ինքնագիրը պահպանվե՞լ է, թե ոչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա ղեկավարել 1900, 1904, 1918, 1926, 1947, 1956-ի և երեսուցեմի ժողովածուներում: «Երկեր»-ում (1947) տպագրված է աշխարհաբար ուղղագրությամբ:

Զի մտել Դուրյանի օրինակած տևորերում:

Ա. Չոպանյանը նախապես կասկածի տակ է առել այս բանաստեղծության՝ Պ. Դուրյանի հեղինակությունը լինելու հարցը: 1893-ի ժողովածուի գրախոսականում նա գրել է. «Այնչափ ծիռած, այնչափ հին, այնչափ ուռուցիկ, վարդապետական և այնչափ խրվին գրաբար է, որ չկրնար Դուրյանինն ըլլալ, և եթե նույնիսկ անորն ըլլա պատահմամբ, պետք չէր զայն ղեկի գործերուն մեջ այն անձինն, որ առաջինն դուռ աշխարհաբար ոտանավորներ գրեց» («Հայրենիք», 1892, թիվ 246): Հետագայում Չոպանյանը ըստ էության քնդունում էր, որ ինչպիսի այս, այնպիսի էլ «Հայուհին» բանաստեղծությունը Դուրյանի դպրոցական առաջին փորձերից են և կարծում էր, թե

որպես այդպիսիք, այնուամենայնիվ, չպիտի տեղ գտնեն 1893-ի ժողովածուում («Դուրյանի կյանքը...», էջ 167)։

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

1. ԿԸ ՍԻՐԵՄ ԶՐԵԶ

(էջ 99)

Ինքնագրի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ։
«Իցի՛վ թե» բանաստեղծության տարբերակն է։
Ինչպես այս, այնպես էլ մյուս տարբերակները Դուրյանը չի օրինակել իր տետրերում։

Առաջին անգամ հրատարակել է Հրանդը (Մեկրոն Կյուրճյան)՝ «Դուրյանի մեկ ոտանավորը իր ձեռագրեն» հոդվածում («Հայրենիք» լրագիր։ Կ. Պոլիս, 1891, 5 օգոստոս, թիվ 19)։ Զետեղվել է 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1940, 1947, 1952, և 1956-ի ժողովածուներում։

Հավանաբար գրված է 1867-ին։

Հրանդը հայտնում է, որ ինքնագիրը «գիտվածով» է քնկել իր ձեռքը, որից և ընդօրինակել է։ Մատնանշելով, որ «Իցի՛վ թե» տաղի տարբերակն է, նա ավելացնում է. «Թեև ձեռագիրը մը կրնա մատնել, որ առաջին անգամ գրվածն է այս և ուղղված խարտայաջ մազերով, սևաչփի անձանոթի մը. ջինջ հստակովյուն կա և մեղմովյուն կապուտ անմեղմովյամբ խառնված»։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայրենիք»

13 Այն ի՞նչ քաղցր է, եթե ըլլամ ես զեփյուն։

2. («ԱՇՆԱՆ ՏԸԺԳՈՒՅՆ ԳԻՇԵՐ ՄԸՆ ԷՐ ԶՄՐԱՀՈՒՊ»)

(էջ 101)

Ինքնագրի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ։
«Պետք է մեռնի՛լ» բանաստեղծության տարբերակն է։

Առաջին անգամ տպագրվել է Տիգրան Արփիարյանի «Դուրյանի ձևադիրը» գործում («Արևելք», 1892, 18 հուլիս, թիվ 2544), ապա արտատպվել «Արձագանք»-ում (1892, օգոստոսի 5/17, № 90): Զետեղվել է 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1940 և 1947-ի ժողովածուներում:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԱՐԵՎԵԼՔ»

6 Փաղպտուն աստղեր կը լողային հաստակը,
36 Ռ՝հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տըլի թև կուտի մ՝

Ա. Արփիարյանն այսպես է նկարագրում բանաստեղծության ինքնագիրը. «1869 օգոստոս 16...

Այս հեռավոր թվականը կը կարգամ դեղնորակ մաշած թուղթի մը վրա, որ 23 տարի զսրբացի մը անկյունը կամ ծրարի մը խորր մնալի ետք, օրին մեկը երևան կելլի հանկարծ ու խմբագրատունն կը բերվի՝ հրատարակվելու համար: Փառակուտի փոքրիկ թերթի մը, որուն երկու կողմը դողդոջ ձեռքով գրված է մին այն հիվանդաբույր բերվածներեն, որը վաղամեկ քերթողին կյանքը կը պատկերեն: Ու ներքեք, համեստ կերպով ստորագծված «Պետրոս Դուրյան»:

Երկյուղածությամբ կը բահամ ծալքը, որ խաշածն ճեղքվածք մը կը դոյացունեն՝ իբր քառորդ դարու մը կնճիսը: Մեկանն ալ դունատած է ալյես, բայց գիրը կը մնա միշտ, ընթերցելի, մանրիկ սիրուն գիր մը, տենդոտ գրչն մը ելած: Ո՛չ վերնագիր կա, ո՛չ ձև մը, գեթ սկզբնատուերով, որ կարելի ըլլա հետք մը գտնել, կամ իմանալ, թե որո՞ւ ուղղյալ է»:

Հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ ձևագիրը գտնվել է Դուրյանի հեռավոր ազգականուհու՝ կրթված, լեզվիմաց, ուսումնասեր Եվգինն (Եվգինիա) տուտուի թղթերում: Տ. Արփիարյանն անում է այն հնթագրությունը, թե եվգինն տուտուն սրբադրել է Դուրյանի տղերքը. «Այն փափկիկ, թրթրուն քերթվածներն, ո՛վ գիտե, ինչն էր կորուսին արդյոք այս հայտնվածներուն, այս բարեփոխումներուն տակ»: Այնուհետև հետգրության մեջ նշելով, որ 1872-ի ժողովածուում տպված տեքստը «լավագույնն է ձևագրին, որ նվազ խնամյալ կերեի», հոգվածագիրը դարձյալ գրում է. «Եվ ո՛վ գիտե,

իւ աչս սրբազրութեանց մեջ եկզինիա տուտուն մասը չիկա...» («Արեւելք», 1892, թիվ 2544)։

Եկզինի տուտուի հասցեն ասված մեղադրանքը չի վրիպում և. Դուր-
ջանի ուշադրութեանց, և նա Ա. Զոպանյանին դրած 1891-ի օգոստոսի 2-ի
նամակում հարկ է համարում նկատել. «Եկզինի (տուտուի) մասը վեր-
ջերս խնդիր մը եղած էր Արեւելք մեջ։ Ես կրնամ վստահեցնել Ձեզ, թե այդ
կինն, որ սիրող էր զրականութեան և մասնավորապէս մեր Պետրոսին, ոչ
մեկ մաստ չէ շարժած բնավ քերթողին թղթը վրա և շարժելու կարողութեանն
ալ (ուսումնապէս) տարակուսական կ'մնա։ Միայն գիտեմ, թե թախան-
ձանոր կ'խնդրեր նա Դուրջանի գրվածներն կարգալու համար։ Նույն բանն
անձիս փորձով ալ գիտեմ։ Եզրորս մաշվանն մեկ երկու տարի վերջ՝ ես
ալ զպրօցական լինելով քերթածներ կ'զրէի, եկզինիա տուտու կ'առնէր իմ
տետրակս, կ'տանէր, կ'կարդար և հետո կ'բերէր տաանց ունի գիտողութեան
մընելու... Ուստի ալելոորդ հարց մ' է եկզինիա տուտուի վերաբերութեամբ
ենթադրական սրբազրութեան մը հարցը (ԳԱԽ, ԱԶՅ, N 1738/1)։

Այս տողերին մէտմ է ավելացնել և այն, որ Դուրջանը առանձնապէս
մեծ համարում չի ունեցել այդ կնոջ մասին։ Երբ բանաստեղծը, խելով եկ-
զինիի համբավը, Հովհաննէս Ճանֆեանցանի հետ այցելել է նրան, վերա-
դառնալիս ընկերոջն ասել է. «Այս է եզեր եկզինի տուտուն, բան մը չէ»
(«Քնդարձակ կենսագրութեան...», էջ 59)։

3. ՄՆԱՍ ԲԱՐՅԱՎ

(էջ 103)

Մեր ձեռքի տակ կ'գտնուի Է. Էքսերճյանի «Պետրոս Դուրջանի ձեռագիրը»
հոգովածից (տե՛ս «Հայուհին» բանաստեղծութեան ծանոթագրութեանը) պարզ-
վում է, որ «Մնաս բարչավ»-ի ինքնագիրը գտնվել է և. Դուրջանի մոտ։
Հետագա որոնումների ընթացքում Էքսերճյանը «Քնդարձակ կենսագրու-
թեան...» Զարդարչան զրատանը կ'գտնուի մի օրինակի մեջ հայանարերել է
«երկու կամ երեք բառ պատուած» մեկ ալ ինքնագիր։ «Ով գիտե, որ ան-
ժանոթ ձեռքը դրած էր հոն և ինչպէ՞ս ձեռք ձգած էր գայն, — գրում է
նա, — ...Դիրը Պետրոսինն էր, կը ձանչնայի գայն»։ Այս հոգովածի հետ նա

տպագրել է նաև «Մնաս բարյալ»-ի լուսանկարչական պատճենը: Տեքստային որևէ տարբերություն չկա:

Նրկու ինքնագրերի ճակատագիրն էլ անհայտ է:

«Սիրեցի քեզ» բանաստեղծության տարբերակն է:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1892-ին «Արևելք» թերթում (13 հունիս, թիվ 2516), ապա արտատպվել է «Արձագանք»-ում (1892, հուլիսի 3/15, № 77, էջ 1):

Ինքնագրի լուսանկարչական վերարտադրությունը ղեկավարել է Բ. էքսերձյանի «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում, որպես Հավելված:

Տպագրվել է 1893-ի և հետագա բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908 և 1945-ի հրատարակություններից:

Հավանաբար գրված է 1869-ին:

ՏԵՔՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

30 երբ ցողին իմ աչքերը,

35 Մնաս բարյալ... պաշտելիս.

Դատելով առաջին ինքնագրի վերարտադրությունից, Դուրյանը կատարել է 8-րդ և 7-րդ տողերի տեղափոխություն և սրբագրել մի տող.

32 Աստղերուն մեջ կը [խոսիս] ժպիտս:

Այս տարբերակի կապակցությամբ տե՛ս նաև «Սիրեցի քեզ» տաղի ծանոթագրությունը:

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ձևոնարկելով Պ. Դուրյանի երկերի հրատարակությանը, Բ. էքսերձյանը մտադիր էր ժողովածուում ընդգրկել նաև նրա հրապարակախոսական ժառանգությունը: «Դուրյանի գործերը» հայտարարության մեջ նա ծանուցում էր. «Առաջմ հրատարակելի գործքն կը պարունակե 22—23 ֆորմա, զոր ավելի ստվարացնել ջանալով, սկսած ենք մեր հետադատությունը շարունակել և տեղեկացած եմք, թե Պետրոս ունի տակավին»:

69, 70, 71 տարիներուն «Օրագիր» իերթին մէջ նորայր, Արմենակ կամ Պետրոս Դուրյան անուններով գրվածներ» («Արեւիք», 1892, 23 հունիս, թիվ 2523): Ինչ հիմք ունիւր էրսերճյանը, երբ խոստում էր Դուրյանի կեղծանունների մասին: Դրա ազդրուրը գրողի 1871-ի <գեկտեմբերի 10-ի> նամակի հաղովված հասովածն է, որին կանդրադառնանք իր տեղում: Իսկ առայժմ նկատենք, որ էրսերճյանի հայտնած տեղեկությունը արժանահաղատ է, քանի որ կեղծանուններով հոգովածներ տպագրելու փաստը հիշուլ նամակում վկայում է ինրը՝ Դուրյանը: Ձմռանանք նաեւ, որ 90-ական թվականներին ողջ էր Ա. Լուսինյանը, որին շատ լավ հայտնի էին Դուրյանի կեղծանունները և որի օգնությանը նույնպէս գիմել էր էրսերճյանը: Սակայն հարկ է նկատել, որ գրողը ո՛չ 1869-ին, ո՛չ էլ 1870-ին «Արմենակ» և «Նորայր» կեղծանուններով հոգովածներ չի հրատարակել, ինչպէս կարծում էր իր կենսագիրը: Այլիկին, նա 1870-ի «Օրագիր»-ում առհասարակ որեւ հոգոված չի տպագրել: Մյուս կողմից 1871-ի «Օրագիր»-ում «Արմենակ» ստորագրությամբ բոլոր հոգովածները չէ, որ պատկանում են Պ. Դուրյանի գրչին: «Արմենակ է.» կամ «Արմենակ» ստորագրությամբ «Օրագիր» թերթում տպագրված են քաղաղրական բնույթի մի քանի նյութեր («Պատմություն», «Տեսություն հին ազգաց տիեզերական պատմության վրա», «Հակիրճ քաղաղրություն բրմաց մեկ քանի գործերուն»), որոնց հեղինակը Դուրյանը չէ: «Արմենակ» և «Նորայր» կեղծանուններից նա օգտվել է բացառապէս 1871-ի հուլիսին՝ Կ. Փանոսյանի գեմ ունեցած վեճերի ժամանակ:

Էրսերճյանը ոչ մի հոգոված չհրատարակեց, սակայն ազդպիսիք ունեցել է իր ձևերի տակ, քանի որ «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում նա ուղղակի ասում է, որ իր աշխատության համար աղբրուր են ծառայել նաեւ Դուրյանի հոգովածները (էջ 13), որոնցից և ալլեալ աւիթներով քանիցս մեքերեումներ է կատարում: նա ընդօրինակել է Դուրյանի հոգովածները մի առանձին տետրում, որ, ինչպէս արդին ասել ենք, անցել է Վ. Ս. Մովսիկին: Այդ տետրում եւ. Ամիրջանի վկայությամբ եղել են գրողի «հրատարակաղրական տեսություններն ումանք, որոնք հրատարակված են «Օրագիր»-ի մեջ» («Լուսաղբրուր», 1953, թիվ 14, էջ 53): «Կարգացած եմ վերը հիշված տետրակին մեք իր հրատարակաղրական հոգովածներին 9 ընդօրինակություն» — գրում է եւ. Ամիրջանը և տպահամառտակի շարաղրում գրանց բովանդակությունը: «Անոնց մեք,— շարունակում է նա,— ան (Դուրյանը — Ա. Շ.) կը խոսի

Սամաթիո մեջ նորակազմ լսարանի մը մասին, դարձյալ բատրոնի մասին, ազգ. վարժարանի առնչությամբ, Սամաթիո մեջ դպրոցաշինության առթիվ, համեկբայրության մասին և այլն և այլն: Այդ դրություններն հասկանալի կրլլա, որ Դուրյան ունեցած է նաև լրագրական վեճեր և զինքը հարվածող հետադիմական ուժերու հանդեպ եղած է խիզախ և ցուցադրած ներողամտության լայն ոգի» (նույն տեղում, էջ 55):

Ընթերցողը կտեսնի, որ Խ. Ամիրյանի թվարկած բոլոր հարցերն էլ արծարծված են ներկա հատորում զետեղված հոդվածներում: Հետևաբար, կարելի է պնդել, որ Դուրյանի հրապարակախոսական ժառանգությունը ևս ներկայացվում է ամբողջությամբ:

Դրոզի հոդվածների ճակատագիրը ցարգ մնացել է անհայտ. դրանք երբևէ չեն հրատարակվել, և Դուրյան-հրապարակախոսի դործունեությունը ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս է մնացել:

Ոչ մի հոդվածի ինքնագիր չի պահպանվել:

1. ԽՈՍԱՐԱՆ

(էջ 107)

Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսի «Օրագիր ծիւն Ավարայրվո» թերթում (1869, նոյեմբեր 26, թիվ 67): Ստորագրությունը՝ «Դուրյան»: Երկրորդ անգամ մեր հակիրճ առաջարանով և ծանոթագրություններով հրատարակվել է «Ծրական թերթ»-ում (1965, դեկտեմբերի 17, № 51):

Տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակության:

1) Այս օրես Սամաթիա... — Խոսքը խոսարանների մասին է: Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղում խոսարանը բացվել է 1869-ի նոյեմբերի 15-ին:

2) ...աղջկանց վարժարան մը կանգնեց անձնվեր և ազգասեր անձի մը հանձնով... — Խոսքը Սամաթիայի Աղապյան գիշերօթիկ աղջկանց վարժարանի մասին է, որ բացվեց 1869-ի հունվարի 6-ին: Վարժարանի տնօրենն էր Կարապետ Փանոսյանը:

3) Ամեն. ս. Պատրիարքի... — Կ. Պոլսի պատրիարքն էր Մկրտիչ Երիտ-յանը:

4) ...«Օրբա օյինի» — «Օրբա օյնու» (որք. խաղամեջ) — Թուրքական բատերական հանպատրաստի փողոցալին ներկայացումներ:

5) Բաառոնը քեպկա ինկավ, բայց նորէն հոգի կառնու... — Ակնարկը վերաբերում է «Արեւելյան թատրոնի» փակմանը (1867), իսկ «Հոգի կառնու» արտահայտությունը՝ առանձին թատերախմբերին և հատկապես Հ. Վարդույանի «Թատրոն օսմանիս»-ին, որ գործել էր սկսել 1868-ից:

6) Ավագադրյութի մեռել զավակաց նկարագիրը... — «Մանուսկրի էջեր»-ը թերթը այսպես է նկարագրել այդ գյուղի վիճակը. «...երբ այս գյուղին մոտեցանք, քառասունի շափ տղաքներ մերկ և բոսիկ ճանապարհի վրա շարված կային, որ տեսողաց աղիքը կը պալարեր» («Թրագիր...», 1869, նոյեմբեր 3, թիվ 48): Ավագադրյութի մանուկներին օգնելու հարցը քննարկման առարկա է դարձել Նամտլիայի խոսարանի անդրանիկ նիստում: Բանաստեղծ էն Կարապետ Մինասյանը և Կարապետ Փանոսյանը:

7) Գաղղիո կայսրուհիույն և Ավստրիո կայսեր ևկած ատեն ներկայացման խնդիր մը հուզեցինք և այն խնդրույն մեջ շր հաջողեցիւնք... — Ֆրանսիայի Սոմենի կայսրուհին Կ. Պոլիս էր ժամանել 1869-ի հոկտեմբերի 1-ին, իսկ Ավստրիայի կայսր Ֆրանց Յոզեֆը՝ հոկտեմբերի 16-ին: «Մանուսկրի էջեր»-ը և այլ թերթեր, պատրիարքից և պաշտոնատար հայ անձնավորություններից պահանջել են օգտագործել առիթը, ներկայանալ ֆրանսիական կայսրուհուն ու ավստրիական կայսրը՝ հայերին մտահոգող խնդիրների վրա ուշադրություն հրավիրելու համար: Այդ խնդիրը չի հաջողվել, քանի որ, ինչպես գրում է «Մասիս» օրաթերթը, «տանուտերը՝ Բ. Գուլը, որուն միայն կը վերաբերի ներկայացնելու իրավունքը, ոչ պաշտոնապես, ոչ ուղղակի և ոչ անուղղակի հրավեր մը չէր բրած» (1869, հոկտեմբեր 30, թիվ 446):

8) ...մյուս ազգային քաղերուն հախանձոտ նայվածք կը հրավիրեմք... — Շուտով համանման խոսարանների հիմնվեցին նաև Սկյուտար, Ենիգարու և այլ վայրերում, ինչպես նաև գաղառներում:

2. ԲԱՏՐՈՆ

(էջ 113)

Առաջին անգամ «Պ.» ստորագրությունը տպագրվել է «Թրագիր ծին Ավարայրով» թերթում (1869, դեկտեմբեր 27, թիվ 93), երկրորդ անգամ

առաջարանով ու ծանոթագրություններով հրատարակել ենք մենք («Սովետական արվեստ» հանդես, Երևան, 1966, № 12, էջ 49—51)։

Ի՞նչ հիմքեր կան այս հոգվածը Պ. Դուրյանի հեղինակությունը համարելու։

Նախ, Հոգվածի ուշադիր ընթերցումը ցույց է տալիս, որ այն ըստ էության նպատակ ունի քաջալերել «Թատրոն օսմանիկ»-ի գործունեությունը։ Հեղինակը հասարակությանը հրավեր է կարդում նյութապես և բարոյապես օժանդակել թատրոնի վարչությանը, օգնել, որպեսզի նրա տնօրենն ալլե ստիպված չլինի «օտար ներկայացումներ տալ», այլ սրահի ազգային թատրոնը։ Հոգվածադիրը չի անվանում տնօրենին, բայց ակնհերձ է, որ նրա հիշատակած «անձը», թատրոնի վերականգնմանը «բոլոր սրահ ուխտած» մեկը Հակոբ Վարդուկյանն է՝ «Թատրոն օսմանիկ»-ի հոանդուն ղեկավարը։ Ինչո՞ւ հեղինակը չի տալիս Վարդուկյանի անունը։ Հավանաբար այն պատճառով, որ կապված է եղել Վարդուկյանի թատերախումբի հետ։ Նա խոսափել է իր բուն ստորագրությունը դնել հոգվածի տակ՝ մտածելով, որ «Թատրոն օսմանիկ»-ի հրապարակային պաշտպանությունը կարող էր վերագրվել նրա տնօրենի հեռու ունեցած անձնական մտերմության։

Այդպես կարող էր վարվել Պետրոս Դուրյանը։

Ընդարիտ է, որ նա և Վարդուկյանը, ինչպես ցույց է տալիս գրողի 1870-ի ղեկտեմբերի 21-ի նամակը (տե՛ս սույն հրատարակությունը), ընդհարվել են։ Բայց դա վերաբերում է 1870 թվականի վերջերին, իսկ մինչև այդ նրանց հարաբերությունները եղել են մտերմական։ Դուրյանը դպրոցական տարիներից Վարդուկյանի հանձնարարությամբ ֆրանսական թատերերություններ էր յարդմանում։ 1869 թվականից նա «Թատրոն օսմանիկ»-ում բնագրել է տալիս իր հեղինակածներից, իսկ որոշ ժամանակ անց որպես գերասան մտնում է Վարդուկյանի թատերախումբը։ Իր հերթին Վարդուկյանը ոչ միայն բնագրում է «Վարդ և Շուշան»-ը, «Աքտաշես աշխարհակալ»-ը, «Անկումն Արշակունի հարստության»-ը, ստանձնում որոշ գերեր (Արտաշես), ալլե այդ ներկայացումների ազգագրերում գրվառում Դուրյանի «վառվառն գրիչն» ու «հանձարը»։ Ուստի բնական է, որ Դուրյանը կարող էր հանդես գալ «Թատրոն օսմանիկ»-ի պաշտպանությամբ։

Երկրորդ, 1869—71 թվականներին Դուրյանը աշխատակցել է «Օրագիր...» թերթին, բայց որում (հիշենք էքսերձյանի սյնգումը) հոգվածներ է

տղադրել ոչ միայն իր իսկական ստորագրությամբ, այլև կեղծանուններով: Ինչո՞ւ ուրեմն նա չէր կարող օգտագործել «Պ.» ստորագրությունը, մանավանդ, որ որոշ ժամանակ եղել է հիշյալ թերթի օգնական խմբագիրը և ստորագրությունների ընտրության մեջ լիովին ազատ էր:

Երբուրդ. «Բատրոն»-ից մոտ մեկ ամիս առաջ լույս տեսած «Խոսարան» հոդվածը վկայում է, որ Դուրյանին խորապես մտահոգել է հայ թատրոնի վիճակը: Նա խոսարանի հետ միասին թատրոնը նույնպես համարում էր բարոյական դաստիարակության և ժողովրդին լուսավորելու միջոց, ընդգծում թատրոնի «շաղարակրթական ու բարոյական» նշանակությունը, դատապարտում թատրոնի հակառակորդներին, որոնք «ծուռ» են նախաձեռնված թատրոնին, բայց դառնում են օտար «խայտառակ ներկայացման» հանդիսատեսը, նշում նյութական միջոցների պակասության հարցը Դավայի չէ նկատել, որ բոլոր այդ խնդիրները արծարծվում են նաև «Բատրոն» հոդվածում: Ավելին. «Բատրոն»-ի հեղինակը իր հերթին անդրադառնում է խոսարանի հաբեյին՝ նշանակելով նրա լեզվաբաններին Պատահական են արդյոք այս զուգադիպությունները: Կարծում ենք, ո՞չ:

Պրոբուրդ. Դուրյանի վերջին թատերգությունը, ինչպես հայտնի է «Բատրոն կամ թշվառներ» դրաման է: Այս դրամում հեղինակն առաջադրեց ժամանակակից թեմատիկայի պահանջը և հռչակեց թատրոնները ժողովրդի «հեղափոխություն հարգարող հրաբուխներն են» սկզբունքը: Սա նորություն էր ոչ միայն Դուրյանի, այլև հայ դրականության համար: Բայց այս դրաման ուշադրալ է նաև հետաքրքրող խնդրի առումով: «Բատրոն» հոդվածում մենք գտնում ենք մի միայն, որ ծանոթ է «Բատրոն կամ թշվառներ» դրամայից: Դա վերաբերում է թատրոնի հասարակական կարևորությանը: Դրամայի շրջրորդ արարվածում՝ Բ, հանդիսատեսն ասում է. «...Շատերը զրուսեկու համար քառուսն կուզան և ոչ թե ներկայացված խաղին ողվույն թափանցելու...»: Եւոյն դատողությանը գրեթե բառացի հանդիպում ենք «Բատրոն» հոդվածում. «...Թատրոնը ոչ թե բարոյական և օգտակար հաստատուն է: Եւոյն մը, այլ իբրեւ զրուսատեղի կը նկատենք...»:

Վերաբերյալ փաստերից մենք ժամանակին հանգել էինք այն հետևություն, որ «Բատրոն» հոդվածի «հավանական հեղինակ» տեղը է համարել Պետրոս Դուրյանին («Սովետական արվեստ», 1936, № 12, էջ 50): Հետագայ պրպոտումների ընթացքում մեզ հայտնի դարձավ մի լրացուցիչ վկայություն,

որ ցրում է ամեն մի տարակույս և վերջնականապես ասպարեցում, թի «Թատրոն»-ն իսկուպես պատկանում է Պ. Դուրյանին, իսկ «Պ.»-ն վերջինիս ստորագրությունն է:

Խ. Ամիրջանը հայտնում է, որ էքսերճյանի ընդօրինակած տետրում ինքը կարդացել է Պ. Դուրյանի այս հոդվածը: Նա գրում է. «1869 դեկտմ. 27-ի «Օրսի»-ի մեջ Դուրյան կը բնորոշե թատրոնին և ղերասանին դերը զանգվածներու դաստիարակության նկատմամբ և կըսե.

«Թատրոնը հայելի մ'է, որուն մեջ մարդս կրնա յուր նշմարիտ պատկերը տեսնել և սով յուր նշմարած անհասկ տեսիլերը անհետացնել և մաքրել: Իսկ ղերասաններն ալ մեկ մեկ դաստիարակներ են, որ ամեն աստիճանի մարդոց նշմարիտ պատկերը կու տան բարւոյւյան և լավւոյւյան հետեւանները ներկայացնելով. մարդու բարւոյական զգացմանցը փափագողը պետ' է քատերասեր ըլլա. կաս այն, որ քատերասեր է. ուրեմն բարւոյականութեան ծավալման փափագող է» («Լուսադրլուր», 1953, հոկտեմբեր, թիվ 14, էջ 53. ընդգծումները մերն են— Ա. Շ.):

Մեջբերված հատվածը, տեքստային աննշան տարբերություններով, որոնք արդյունք են ընդօրինակման, առնված է «Թատրոն» հոդվածից:

Տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակության:

1) ...խոսաբանի հաստատությունն ալ... իր ծնունդը առած օրեն իր քրչնամիներն ու հակառակորդներն ունեցալ...— Խոսաբանների նկատմամբ ընդամական դիրք էին զրավել մի շարք պարբերականներ և առաջին հերթին Կ. Պոլսի «Միաժան» թերթն ու նրա թղթակից Թաթուլը:

2) ...մինակ Հայկական և Անձնվեր ընկերությունները ղեռ հաստատ կեցած են...— Հայկական ընկերությունը հիմնվել է 1862-ի մարտին, Սամաթիայում, հետապնդում էր բարեկործական նպատակներ, օգնել է հրդեհից տուժած թաղերին, Ալավադդրուրի մանուկների կրթության գործին և այլն: Անձնվեր ընկերությունը 1860-ից գործում էր Ղալաթիա թաղում, նպատակն էր պանդուխտ հայերին զրեկ-կարդալ սովորեցնել: Ընկերությունը Կ. Պոլսի զանազան թաղերում բացել էր կիրականօրյա վարժարաններ, իր բաժանմունքներն ուներ նաև գավառներում:

3) ...ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ անուն քատրոն մը ունեին... Բայց հանկարծական արկած մը զանի իր... ընթացքին ղադրեցուց— Արեւելյան թատրոնը հիմնվել

է 1861-ին և որոշ ընդմիջումներով գործել մինչև 1867-ը: «Հանկարծական արկած» արտահայտությունը ակնարկում է դերասան Ստեփան էքշյանի ցույցադրական ելույթը թատրոնի ղեկավարության դեմ:

4) ...Երբեմն երբեմն ալկալ աճուններով քառերական խումբեր և վաշտաբազներ տեսնվեցան... — Արևելյան թատրոնի փակումից հետո, ըստ բանասեր Գ. Ստեփանյանի, գործում էին «Հայ դերասանական ընկերություն», «Ասիական ընկերություն» և «Նորակազմ ընկերություն» թատերախմբերը («Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության», հ. առաջին, Երևան, 1962, էջ 310):

5) Ա.Գ.Ա.Գ.Ա.Ի փոխվելու դժբախտությանը արժանացավ... Ա.Գ.Ա.Գ.Ա.Ի (արաբերեն՝ պալատ) — Արևելյան թատրոնի անվանումներից մեկը: Հակոբ Պարոնյանը գրել է. «Նախ Արևելյան քառուն, հորը Փառուն ձիերու, բիշ մը հորը Գաղիական քառուն, քանի մը տարի հորը Ալֆազար կոչվելով տասը տարվա մեջ չորս անուն փոխեց Գեր. հորեն Գալֆաջանի պես» («Երկրի ժողովածու տասը հատորով», հ. երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 99):

6) Մեկը, մեկը կար միայն... — Այստեղ և հետագայում խոսքը Հակոբ Վարդույանի մասին է:

7) ...գրեթե կես-շալ քառուն մը ունեի՜ այսօր Օսմանիս անվամբ... — «Բարտոն օսմանիս»-ն գործել սկսեց 1868-ի վերջերին Կետիկ Փաշա թատրում, Հ. Վարդույանի տնօրինությամբ:

3. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

(էջ 119)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Թրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 24 մայիս, թիվ 451), ստորագրությունը՝ «Պ. Գուրյան»: Երկրորդ անգամ հրատարակել ենք մենք «Հայրենիքի ձայն» թերթում (1969, № 19):

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

1) ...այն մարած հրաբուխը! — Նկատի ունի բրիտանական կրոնք:

2) ...այն կարմիր բուրբ, ուր լուսնդեն դիակ մը վառեցավ(2)... «Կարմիր բուրբ» Գողգոթան է, «լուսնդեն դիակը»՝ խաչված Հիսուսը:

3) «Սիրելի՛ զ'միմյանս» — Տե՛ս համանուն խորագրով Գուրյանի բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

4) ...ՕՐԱԳԻՐՆԵՐՆԵՐ և ուրախանալու տեսակ — «Օրագիր»-ը սկսեց հրատարակվել որպես հայատառ տաճկերեն թերթ, որտեղ սկզբնապես հայերեն նյութերին բիշ տեղ էր հատկացվում: «Օրագիր»-ը 1871-ի մայիսից «Էներպարանափոխվեց»՝ դառնալով ամբողջովին հայկական թերթ: հայատառ տաճկերենը վերադարձվելով միայն առանձին ծանուցումների: Դուրյանը ակնարկում է այս հանգամանքը:

5) «ՄԱՍԻՍ» — Թերթ, հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1852-ից, Կարապետ Ութուճյանի խմբագրությամբ: Տարբեր ժամանակներում լույս է տեսել նաև որպես հանդես:

6) «ՄԱՆՉՈՒՄ» — էրիվ անվանումը «Մանգումեի էֆքյար», հայատառ տաճկերեն թերթ, հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1866-ի փետրվարից, Կ. Փանոսյանի խմբագրությամբ:

7) «ՕՐԱԳԻՐ» — Օրաթերթ, հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1868-ից Մարկոս Աղաբեկյանի խմբագրությամբ, 1869-ից խմբագիրն էր Օղսեն Խոճատարյանը: Նախապես կոչվում էր «Օրագիր ծիլն Ավարայրվո», ապա՝ «Օրագիր Կ. Պոլսո»:

8) Մայիս 24ը — Արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրությունը» պատրիարքարանի կողմից ընդունվելու օրը:

9) ...կախեռաշնորհ Սահմանադրության մը... — Սուլթան Աբդուլ Ազիզ Ա-ն վավերացրեց «Ազգային սահմանադրությունը» 1863-ի մարտի 17-ին:

4. ՊԱՌԱՆՏՈՒՄ ՄԸ

(էջ 125)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 27 մայիս, թիվ 459), ստորագրությունը՝ «Պ. Դ.»։ Պ. Դուրյանը վերջին նամակում ակնարկել է նաև այս ելույթը: «ՊԱՌԱՆՏՈՒՄ... վրեժն անշուշտ պիտի մոռնա» (Կ. Փանոսյանը — Ա. Շ.):

Տպագրվում է ըստ Վիկենյայից ստացված ընդօրինակության:

Հոգվածի գրության շարժառիթը հետևյալն է: Սահմանադրության տարեկարձին նվիրված տոնախմբությունները, որոնց մասնակցում էին նաև Կ. Պոլսի վարժարանների սաներն ու սանուհիները, կատարվում էին Պեյզոզ

թաղում: 1870-ին Աղապյան վարժարանի աշակերտուհիները նույնպես հավաքվել են Պեյգոզում և պատրաստվել են նախաճաշելու Սափայն «հետաքրքիր անձանց խումբ մը ահոնց համար պատրաստված ցանկեն» ներս է մտել, և վարժարանի տնօրեն Կարապետ Փանոսյանը ցանկացել է սանուհիներին ուրիշ, հարմար տեղ փոխադրել և ազգային շղանկով՝ «հարկադրեցավ նորեն շոգենավը տանիլ» («Մասիս», 1870, 27 մայիս, թիվ 976): Այս «անհաճո դեպք»-ը պատճառ է դառնում, որպեսզի հաջորդ տարի Կ. Փանոսյանը սանուհիներին շտանի Պեյգոզ: Այդ որոշումը Դուրյանը գնահատել է «աղջային ներհաշնակության» դիրքերից և գրել իր վրդովված հոդվածը:

1) Ազգասեր մը ազգային ներդաշնակությունն էլ մը կը կոտրե— «Ազգասերը» Կ. Փանոսյանն է, ակնարկը վերաբերում է նրա ասանձանալու որոշմանը:

2) Աղապյան բուրաստան, Աղապյան— Խոսքը Աղապյան գիշերօթիկ աղջկանց վարժարանի մասին է:

3) ...անցյալ տարվան Սահմանադրության հանդիսին— 1870-ին Սահմանադրության հանդեսը նշվել է մայիսի 24-ին:

4) ազգն իրավունք չունե՞ր իր Բուրյանը կամ ապագա մայրերը տեսնելու վազել, որոնք կ'ուշանային...— Դուրյանի այս խոսքերից երևում է, որ բոլոր երեխաներն էլ անկարգություն չի եղել: Իսկապես, 1870-ի հանդեսին Աղապյան վարժարանի աշակերտուհիներն ուշացումով են եկել «իրենց համար բռնված շոգենավը փոքր ըլլալուն պատճառով», ինչը, բնականաբար, հարապատենրին «սրտատանջության» մեջ է դրել («Մասիս», 1870, թիվ 976):

5) ...աշակերտուհիները Պեյգոզի ծովափը բերող շոգենավին անիվը կոտրե...— Աղապյան վարժարանի սանուհիները Սահմանադրության Պեյգոզ էին գալիս շոգենավով:

6) Աղապյան սանուհի կը հավանին այս որոշման: Ձեռք բողբոսե ալսպիսի ցավալի պառակտման մը դեմ— Աղապյան վարժարանի աշակերտուհիներից մեկը՝ Աղավին Վարդանյանը, արձագանքել է այս կոչին: Նա չի ենթարկվել Կ. Փանոսյանի վճռին՝ անջատվել է ընկերուհիներից, մեկնել Պեյգոզ և Սահմանադրության հանդեսում արտասանել մի հառ (Ա. Վարդանյանի մասին տե՛ս Դուրյանի հաջորդ հոդվածները):

7) ...կ'ուզեն օտար հանդիսավաճի մը մեջ հիշատակել ազգին Սահմանադրության եմբի հանդեսը— Աղապյան վարժարանի աշակերտուհիները

1871-ի մայիսի 30-ին Սահմանադրության հանդեսը տոնել են առանձին, «Ի Սարըյար Բարսեղյան Մեծ. Ստեփան աղայի ղեղեցիկ և ծովահայաց պարտեղին մեջ» («Մասիս», 1871, 1 հունիս, թիվ 1095):

5. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

(էջ 127)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Թրաղիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 18 հունիս, թիվ 477), ստորագրությունը՝ «Պ. Գուրյան»:

Բ. Էքսերճյանը «Բնդարձակ կենսագրություն...»-ում հիշատակում է, որ Դուրյանը 1871 հունիս 30 օրագիր թերթին մեջ տպագրել է մի նամակ և բերում է մի հատված (էջ 41): Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այդ հատվածը «Բանասիրական»-ի երկրորդ («Գանձանակ մը») մասից է: Հետադաշում նա այդ հոդվածի առաջին, երկրորդ և երրորդ մասերը հապավումներով և խմբագրությամբ հրատարակեց «Մասիս» հանդեսում (1900, 1 ապրիլ, թիվ 14, էջ 216—217)⁶ ներկայացնելով իր բնականորեն «անտիպ ձեռագիր»։ Նույն տեսքով էլ, որպես «բարեկործական հանդեսի մը առթիվ գրված», «բարեկամի մը ուղղված նամակ», տպագրվել է «Ծաշակ նոր գրականության» ժողովածուում (Կ. Պոլիս, 1904, Ա հ., էջ 334—337): Այդ նամակը ղեկավարել է նաև վենետիկյան ժողովածուներում, իսկ Վ. Թերզիբաշյանը, առնելով 1945-ի ժողովածուից՝ արտատպել է «Գրական թերթ»-ում (1957, փետրվարի 7, № 5): Վենետիկյան ժողովածուների կազմող Մ. Ճանաշյանը նույնպես հրատարակել է իր բնական հայտնելով, որ «Բաց նամակի ձևով» տպագրվել է «Թրաղիր...»-ում և ուղղված է Ա. Լուսինյանին: 1904-ի հրատարակությունը անհշտ տարբերություններով համապատասխանում է վենետիկյան ժողովածուների տեքստին:

Հոդվածի անխաթար տեքստը հրատարակել ենք մենք («Հայրենիքի ձայն», 1970, № 13):

Տպագրվում է ըստ «Թրաղիր...»-ի (ընդօրինակությունն ստացել ենք Վիեննայից):

«Մասիս»

1 շանթերու 2 շինելու 4 զոր 5 ի զոր 6 (բացակայում է)։ 7 սարսեր 8 [երկինքի] աստղի 9 ցուրերուն 12 հանձարի [մը]։ 13 (բացակայում է)։ 15—16 (բացակայում են)։ 17 սարսիւր 18—23 (բացակայում են)։ 25 տալ 26 (բացակայում է)։ 27 հրեշտակներ [են ասոնք]։ 30—38 (բացակայում են)։ 39 ալն [բարեգործական]։ 40 (Այս բառով սկսվող նախադասությունը բացակայում է)։ 41 լուսերն 42 խրոչիլ 43 (Այս բառով սկսվող նախադասությունը բացակայում է)։ 44 (նախադասությունն ավարտվում է)։ 45 (բացակայում է)։ 46 (նախադասությունն ավարտվում է)։ 47—51 (բացակայում են)։ 52 (նախադասությունն ավարտվում է)։ 53 կուրծս 54 ցընցեց 55 ալն 56—57 (բացակայում են)։ 58 լուսնու 59 աշակերտը 60—62 (բացակայում են)։ 63 լուսը 64 (նախադասությունն ավարտվում է)։ 65—70 (բացակայում են)։ 71 տարիկ 72—73 (բացակայում են)։ 74 ի վեր 75—78 (բացակայում են)։ 79 ալդ 80 (բացակայում է)։ 81 շարժելու 83 (նախադասությունն ավարտվում է)։ 84 միշտ 85 վարժարանները 86 (բացակայում է)։ 88 անոնց 89 (բացակայում է)։ 90 (այս ամբողջ նախադասությունը բացակայում է)։ 91—93 (բացակայում են)։ 94 հանդես 95 կադմակերպող 96 մարմինին 97 (բացակայում է)։ 99—100 (բացակայում են)։ 101 շղրկել 102 հանդեսին 103 — ա՛յ 104 (բացակայում է)։ 107 թըշվաներու 108 որբերուն 109 անունը 110 (Հատվածը չի տպվել)։

Բոլոր այս տարբերությունները տեղ են դառնում «Ժաշակ նոր դրականություն» ժողովածուում։ Իսկ «Ժաշակ»-ի տեքստում կան հետևյալ մի քանի տարբերությունները ևս։

3 ինչ-որ 7 երկինք 8 ցուրերուն պես 10 ցավերու 11 շրթունքներուն 14 խոսակցությունները 24 խոկումներու 28—29 ուր 58 լուսինի 82 զազափարնիլը 87 քրտինքը 98 աշակերտուհիներուն 105 որբերուն 106 շտեմա։

Հոգվածի առաջին հատվածը պատասխան է Ա. Լուսինյանի «Ողջուն»-ին։ Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում գրում է. «Դուրյանի մահն ասաջ կ'հիշեմ, որ Արմեն Լուսինյան 1871-ի Սահմանադրության հանդեսին

տոմիով բան մը գրած է «Պետրոս Դուրյան» վերնագրով, կարծեմ «Մասինս» մեջ» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 166): «Մասինս»-ում Ա. Լուսինյանը Դուրյանի մասին ոչինչ չի գրել:

Դուրյանի առաջին «Բանասիրական»-ի առիթով Ա. Լուսինյանը հունիսի սկզբին «Օրագիր»-ում (թիվ 466) հրատարակում է իր «Բանասիրական»-ը, որի առաջին մասը («Ողջուն մ'առ ս. Պ. Դուրյան») մեզ հետաքրքրող նյութն է: Այդ «Ողջուն»-ը ըստ Լուսինյանի գնահատանքի առաջին խոսքն է Դուրյանի մասին և ներկայացնում է որոշակի հետաքրքրություն: Ուստի հրապարակում ենք Լուսինյանի «Բանասիրական»-ի Դուրյանին վերաբերող հատվածը (տալիս ենք ըստ Վիեննայից ստացած բնագործին հեղինակության):

«Ողջուն, Պ. Դուրյան:

...Օրագրի նորոգումը կ'անձկայի շնորհավորել ու շնորհակալել, իբրև նորա ընթերցող և Հայ-խմբագրական զարգացման անձկայրյաց երիտասարդներեն մինն. դուք այս քաղցր պարտքը հառաջ քան զիս լցիք Ձեր ճարտար և բեղմնավոր բացատրությամբ: Նոր փետուր մ'ալ դուք հավելիք Որագրին. պատեցիք նորա խիտ և խժուռ Քաղաքականը — պատմված եղևոնագործություններն ըսել զ'ուզեմ — և կնճռոտ ազգային ճյուղակներն. և բանասիրականի՝ մտաց այդ զեղագրության, թատեր առաջին վարազույրը չ'ացիր, անդրանի՜կ ու պերճախո՛ս գերասան, հանդուգն ու նորաբույր գրիչ. որո ծափահարն ըլլալ կուզամ զարգիս՝ հեղն ու ԲԲԽՅՐ բնարմիադեբու շոր բաժին թողլով:

...Երբ Ձեր բանասիրականը ներկուս վերածեցի, ուր նոր ու հզոր դադափարը զմիմյամբք կ'ելեկեչէին, ուր ճառն, նյութն, իր կորովի բացատրություններեն կը սարսուեր, հանդուգն բացատրությունը, որ ճարտասանն մը շնչոյալ և բանաստեղծն ջր զանակավորյալ էին. զիպակացին արժանյաց բարձրությունը և մտածմանց վեհությունը խոստովանող ներքին ցնցմամբ մ'ըսի. «Ահա դու որոտ մը, կողերը լի նոր ու բարկ շանթերով» և այն րոպեկն բնազդ համակրանք արբշի՜ւ՝ զԱջդ սեղմիլ տենչացի:

Օրեր անցան. Մայիս 24ի վեհափառ հանգեսը շքեղափայլ դաշտն իջավ. հոն, երբ սահմանադրական տարուեր ամբոխն հոն կ'հոսար ու կը զենար անշուր բազմոցի մը վրա. մեկը մատնանիշեց ինձ. երիտասարդ մ'էր նա, արժվեռունդն ու ազադուն. լոխի ու մնջիկ աչքերն զմայլմամբ լճացած՝ համառ ձգմամբ միշտ կ'ըզձային նկատել զեպի բարձրը, ուր հզոր շեշտեր

կ'ամպրոպին ու զոդուրիկ ավաշներ կը ճըլվլային. չէր խոսեր նա, ինք իր վրա ծանրացած, ինքն իր մեջ ամփոփված կը հիանար լոկ կարծես: «Ահ, դա մեկամաղձոտ մ'է» — ըսի. Կեդրոնյան Պարտիզի Մարդուն բաժակը ցդիւտ քամողի մը հանգույն համը «մխալ» ու լուռ «բուրել» ուխտած էր առանց «բոց» ու «փթիթ» արտափայլելու. ո՛հ, այդ մաշում է, բայց ո՞վ գիտեր, թե այդ կարծեսցալ Աշունն իր մեջ մշտափթիթ Գարուն մը կը կրե. այդ սմբած հովիկն օվկեան մը կը կոհակի: Դուր էիք այն մեկամաղձոտ երիտա-սարդն Ադնի՛վ Դուրջան, երբ զկնի իրերածանո, խայտակն այն պատանին... Մ.*<ոտեն>* ճանշցա զԶեզ: Այո՛, պիտի խոսինք...

Ա. Լուսինյան»

1) Այն նշանավոր օրը պիտի հիշատակեմ, յուրում իրաւում ձեռք քոյ-վեցինք՝, այն օրը... — Ակնարկում է իւր և Ա. Լուսինյանի ծանոթութիւնը, որ տեղի է ունեցել 1871-ի մայիսի 30-ին, սահմանադրութեան հանդեսում:

2) ...այն հանդեսէն... — Խոսքը սահմանադրութեան տոնակատարու-թեան մասին է:

3) Հուրիգոնին վրա վ ա ռ դ ե ռ ու հ ի ղ ե ն մը կը ծավալեւ — «Վարդերու հրդեհ» Դուրջանը հիշեցնում է իր «Սիրեցի քեզ» տաղի առաջին տան պատկերը.

Շաղի, շողի ժամը Լին.

Վարդից հրդեհ կար չ'երկին:

4) Բյուզանդացի կապույտ գոտին... — «Գրական պատկեր մը՝ բաված Վոսփորի համար, զործածած է նաև Հեծեծմունքի մեջ» (Ժ. Մ. Զանաշլան, «Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», Վենետիկ, 1955, էջ 89):

5) ...Ա հ ձ ն վ ե ռ ք ն կ ե ռ ու ղ յ ա ն... — Այս քննկերութեան մասին տե՛ս «Բատրոն» հոդվածի համապատասխան ծանոթագրութիւնը:

6) ...հանդեսներուն և ազգային ուրիշ համախմբութեանց մեջ իր գան-ձանակովը կերկի — Գ. Զոպանյանը հանդանակութիւններն է կատարել աշ-քատ աշակերտներին գրենական պիտութիւններ հայթայթելու նպատակով:

7) Հ ա յ ռ ե ն ա ս ի ռ ա ց խումբը կուգեմ հոս հիշատակել. որ այս տարի Սահմ.[անադրութեան] հանդիսին առթիվ իր սրբազան ձգտմանը մեջ... — Ակ-

նարկը վերաբերում է 1871-ի սկզբին Պեշիկթաշ թաղում հիմնված «Հայրենասիրաց ընկերությունը», որ նպատակ էր դրել Կիլիկիայում բացել հայկական վարժարան: «Ընկերությունը շոգենավ մը վարձած էր, թե Սահմանադրության տուրկդարձը տոնելու և թե «Հայրենայաց անձնվեր ընկերություն» նյութական նպաստ մ'ապահովելու համար» (Եփրեմ Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հ. Ա, Վիեննա, 1957, էջ 170):

8) ...Հայկական ընկերության... — Այս ընկերության մասին տե՛ս «Թատրոն» հոդվածի համապատասխան ծանոթանությունը:

9) ...Հիսարի դպրոցի աղետիկ աշակերտությանը — Խոսքը Կ. Պոլսի Ռոմեիի Հիսար թաղի Սանդխայան վարժարանի մասին է:

10) ...Ս. Փրկչյան վարժարանի աշակերտներ... — Խոսքը Կ. Պոլսի Ետի Դուլե թաղի Գազըլը Զեհմե արվարձանում 1832-ին հիմնարկված և 1834-ին բացված Ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցին առընթեր ժառանգավորաց վարժարանի մասին է, որ դորժել է սկսել 1858-ից:

11) ...Վերոնիշյալ ատենախոսուհի... — Աղավնի Վարդանյանի մասին տե՛ս Պ. Դուրյանի մյուս հոդվածները և 1871-ի սեպտեմբերի 9-ի նամակը.

6. ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԹ ԱՌ ՍԱՄԱԹԻԱՅԻՍ

(էջ 134)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Թրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 19 և 20 հուլիս, թիվ 502—503), ստորագրությունը՝ «Արմենակ»: Այս ստորագրության մասին Դուրյանը հիշատակում է Ա. Լուսինյանին գրած 1871-ի <ղեկոնմբեր 10> նամակում:

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

«Մանուկների էֆրայր» թերթի խմբագիր Կ. Փանոսյանը և «Թրագիր» թերթի խմբագիր Օ. Խոճասարյանը, երկու երրեմնի համախոհներ, տակավին 1869-ից մի շարք հարցերի շուրջը տարակարծություններ ունեցան: Հետագայում գրանք խորացան, ընդլայնվեցին վիճելի խնդիրների շրջանակները, իսկ 1871-ին միջոցառում շրջապատվ, և ծայր առան փոխադարձ վիրավորանքներն ու հայհույանքները: Երկու խմբագիրների վիճը մամուլի էջերից

փոխադրվեց պատրիարքարան, նույնիսկ հասավ Ռ. Դուռ և դատաստանական ատյան: Փանոսյանն ու խոճասարյանը ունեին իրենց համակիրներն ու հակադիրները: Իսկ «Մանդումն»-ն հավատացած էր, որ «Թրապիր»-ը ի թիվս այլոց հավաքադրել էր նաև «Արմենականների ու Դուրյանների» («Մանդումն», 1871, օգոստոս 10, նյումերո 1667), բայց ընթերցողը կհամոզվի, որ Դուրյանը իր այդ հոգևածներում եւ առաջնորդվել է ումանախորհրդին ըմբռնված ազգի միանությունյան շահերով միայն:

1) ...շինությանց գործույնն և ապա զ ու մ ր — Սամաթիայում գործում էին Ս. Սահակյան արախան և Նունյան իզական վարժարանները, որոնք հրդեհի ճարակ էին դարձել: Ս. Սահակյան վարժարանի համար կառուցվել էր փայտյա, հարմարություններից զուրկ մի շենք, իսկ Նունյանը ընդհանրապես շենք չի ունեցել: Վարժարանների համար նոր շենքեր կառուցելու նպատակով 1867-ից միջոցներ են հանդանակվել: 1871-ից «շինության գործը» զլխավորում էր Օ. խոճասարյանը, որ ընտրվել էր թաղական խորհրդի ատենապետ: Իսկ Կ. Փանոսյանը Աղապյան վարժարանի գոյության պայմաններում ավելորդ էր համարում Նունյանը:

2) ...շինությանց գործույնն պաշտոններից... — Սամաթիայի թաղական խորհրդից բացի դպրոցների շինության գործով զբաղվում էր նաև տեղի Հայկական ընկերությունը:

3) ...Ս. Նշանավոր ստորագիրն Հայ լրագրաց մեջ փայլածին պես... — Օ. խոճասարյանը «Օ.» ստորագրությամբ հոգևածներ է տպագրել «Մանդումն», «Միածան», «Թրապիր» թերթերում:

Ապարդական ոճ — Զուսպ, խիստ ոճ:

Նստական խոսքն էր զրիչ մը — Ակնարկը վերաբերում է «Սխակ»-ին (Սիմոն Գարամաճյան), որ «Մասիս»-ում տպագրված իր համակում (1871, 10 հուլիս, թիվ 1111) Պրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս վարդապետի շարաշահումների ամփիով քննադատել է «Թրապիր»-ին՝ գրելով, որ թերթը այդ խնդիրը «այնչափ բաշեց ու քաշկոտեց, որ վերջապես մեր խնդուքն ու կարեկցությունը յուր վրա հրավիրեց», որ նա ընդունակ է միայն «քաշկոտել և քաշկոտուարանությունաց վրա բան մը ձեռնել» («Թրապիր»-ը գտնում էր, որ շիշյալ վարդապետի ապօրինությունների հարցը պետք է քննել տեղում, իսկ «Մասիս»-ը՝ Պատրիարքարանում: «Երկրպագունդ» հանդեսում «Թրապիր»-ի հոսքերին Դուրյանի ակնարկությունը մեղ չի հանդիպել:

4) ...հասարակությունը Յ. ստորագրության համար Մ ա ն գ ու մ ե կը կարդար— խոհասարկանը մինչև «Օրագիր»-ի խմբագրությունն ստանձնելը գրում էր «Մանգումե»-ում: Հ. Պարոնյանը ևս վկայում է, որ «Մանգումե»-ում հրատարակված խոհասարկանի հոդվածները «ամենն ալ աղեկ ընդունելություն գտան ժողովուրդեն» («Երկերի ժողովածու տասը հատորով», հ. երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 249):

5) ...շատ անգամ Մ ա ն գ ու մ ե գ Ր Ե յ ու տեղ կը «հայհույն»— Հ. Պարոնյանը ևս քանիցս նշել է, որ Փանոսյանն ունի «անդուն բերան», որ նրա գրած հոդվածներում «ճշմարտութենն ալելի հայհոյություն և ալլն, և ալլն, և ալլն և ալլն կա» («Երկերի ժողովածու տասը հատորով», հ. երկրորդ, էջ 88, 91), կամ «Թե որ ամեն մեկ հայհոյության մեկ ոսկի տուգանք որոշվեր՝ «Մանգումեն ամեն օր հարյուր ոսկի պիտի վճարեր» (հ. վեցերորդ, Երևան, 1968, էջ 57):

6) «տյուզլունկայով» (թրք.)— երկվեցյակով, տասներկու հատով (դյուծինով):

7) Կարմիր հոշակալուր Հանրապետականն— խոսքը Գամբետայի մասին է:

8) ...Կամպերրա, օր մը դիկտատոր Պուրտի...— Երբ սկսվեց Ֆրանսիայի առաջին պատերազմը (1870, սեպտեմբերի 2) Գամբետան նշանակվեց Ֆրանսիայի ներքին գործերի մինիստր և ստացավ բնապետական իշխանություն: Հետագայում, Փարիզի գրավումից հետո, կառավարությունը փոխադրվեց Բորդո:

9) ...ոտները գետնին զարնելով բաճակներ պիտի հարուցանեն...— Ակնարկը վերաբերում է հետևյալ փաստին: Երբ գերմանացիները պաշարեցին Փարիզը, Գամբետան օդապարիկով հեռացավ քաղաքից, զնաց Տուր և մի ամսում ստեղծեց բանակ՝ կազմակերպելով երկրի պաշտպանության գործը:

10) ...պարագաներն ու դեպքերը Կամպերրայի անճշան հանճարն ականահարեցին— Բորդոյում գտնարված Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը ձայների մեծամասնությամբ 1871-ի մարտի 1-ին որոշեց ընդունել Գերմանիայի առաջարկած հաշտության ծանր պայմանները: Գամբետան, որ պատերազմի կողմնակից էր, ի նշան բողոքի, սխալ գրեց զեպուտատական իրավունքները և հեռացավ Ֆրանսիայից:

11) ...Փանոսյան կ'ելեն ու գ Օ ր ա գ ի ր ն յուր բնառող հասարակու-

բլան աշին կասկածելի կը ցուցնեն — «Մանգումեն»-ն Օ. Խոճասարյանին և «Օրագիր» թերթին մեղադրել է թաղական ընտրությունների արդյունքները կեղծելու մեջ:

12) ...նունյան վարժարանի շինությունը — Այս վարժարանը հիմնվել է 1831-ին, իր անունն ստացել է սրբուհի Նունե կույսի պատվին, լրիվ անվանումն է «Սուրբ Նունյան վարժարան աղջկանց»: Հրկիզումից հետո կառուցվել է 1872-ին Գասպար Կյումյուճհյանի ծախսով և, ի հիշատակ սրա վախճանված կնոջ, կոչվել «Նունյան-Վարդուհյան վարժարան» (տե՛ս «Հնգադարյան հիշատակարան 1461—1935 Սամաթիոս ս. Գեորգ եկեղեցվո, պատրաստված Պետրոս Կարապետյան», Իսթանպուլ, 1935, էջ 93 և 138):

13) ...կ ռ Է ի ռ Ե ի ռ Ե ի ա ռ ց ու ը ֆ — Հին հավատալիքի համաձայն, կոկորդիլոսը զոհին կուլ տալուց առաջ արտասվում էր: Օգտագործվում է կեղծ վշտակցության խմատով:

14) ...գԱղապյանը — Այս վարժարանի մասին տե՛ս «Խոսարան» հոդվածի ծանոթագրություններում:

15) ...դուք Լսական «միապետությունը» տապալող առաջին քաղեցին Լեզաֆ... դպրոցներ «ընկերությամբ» հառաչ տանել ստիվեցուցիք — Որպես աշխատավորական թաղ, Սամաթիայում արհեստավորությունը միջամտում և անօրինում էր ներքին գործերը: Հակոբ Պարոնյանը նույնպես ակնարկել է այս հանգամանքը. «Մասնավոր սեր ունին թաղին վարժարաններուն համար... Հոս աղնվտպետություն չկա» («Ներկերի ժողովածու տասը հատորով», հ. հրրորդ, Երևան, 1964, էջ 203):

16) ...Միապետ մ'ունիք... — «Միապետ» Կ. Փանոսյանն է:

17) ...հրդեհը Սամաթիո տուններ Բանդեց — Սամաթիայի սոսկալի հրդեհը տեղի է ունեցել 1866-ին:

18) «վայ մարդոյն այնմիկ՝ յոյր ձեռն գայցէ գայրագղութիւն» — Քրիստոսի պատվիրանը, մեջբերումը բառացի չէ: Բուն միտքն է. «Ոչ է մարթ չգալ դայթաղություն, բայց վայ այնմիկ է՝ յոյր ձեռն գայցէ» (Ղուկ. Ժէ, 1):

19) Նաբոգոդոնոսորա ծառ — Արտահայտության հիմքում ընկած է Աստվածաշնչի զրույցներից մեկը: Բաբելոնի թագավոր Նաբոգոդոնոսորը երազում տեսնում է մի մեծ ծառ, որ զորանալով բարձրանում հասնում է հրկնքին: Ծառի ռստերի վրա և շուրջը ապաստան էին գտել (որջացել էին)

Բուշուններն ու զաղանները: Երկնքից իջնում է մի սուրբ և հրամայում կտրել ծառը, բրպեզդի գաղաններն ու Բուշունները փախչեն: Դանիել մարգարեն այդ հրազը մեկնում է այսպես. ծառը նաբոգոդոնոսորի փառքն է, իսկ Բուշուններն ու զաղանները նրա գործած մեղքերը (Դան., Գ.):

20) ...«տապաւոն առ արմին դրէի» — Հովհաննէս Մկրտչի քարոզից է. բերված է աղատ շարադրանքը: Ժիշտն է. «Զի աւասիկ տապար առ արմին ծառոց դնի. ամենայն ծառ որ ոչ առնիցէ դատուղ բարի, հատանի և ՚ի հուր արկանի» (Մատ. Գ. 10, հմմտ. Դուկ. Գ. 9):

21) «Յովնան ի ծով» — Դարձյալ օգտագործված է Աստվածաշնչի դրույցը: Հովնան կամ Հունան մարգարեն, խոստափելով Քրիստոսի մի պատվիրանը կատարելուց, նալ է նստում և փախչում Թարսիս: Նրան պատժելու նպատակով աստված ճանապարհէին ծովը փոխորկում է: Տաղնապած նավազնացները վիճակ են պցում և գտնում մեղավորին: Հովնանը խոստովանում է իր մեղքը և առաջարկում իրեն նետել ծովը: Այդպես էլ վարվում են և արևելոժված ծովը խաղաղվում է (Յովնան, Ա):

22) Հայկական ընկերություն — Այս ընկերության մասին տե՛ս «Թատրոն» հոդվածի ծանոթագրություններում:

23) Հայկականին հայկոյել — «Մանդումն»-ն ժխտում էր Հայկական ընկերության դերը, մեղադրում անդործության և շարաշահումների մեջ, նրա միակ «ծառայությունը» համարում էր գինեւոներ բացելն ու հարբեցողություն տարածելը:

24) ...գնեգ բաժանել կ'ուզեն, ուրպեսզի տիրեն — Օգտագործված է մակեդոնական լազաւոր Փիլիպոսին (մ. թ. ա. 359—336) վերադրվող «Բաժանիր և տիրիր» ասույթը:

25) ...զՀայկական իւ անձնվեւ ու հայրենասեւ գործեւում... լալ կր նանչնամ — Հայկական ընկերության իրականացրած միջոցառումներից են Զրոսարան հիմնելը (1862), հրդեհից տուժածներին օգնություն կազմակերպելը (1866), Ավաղադրուր պուղի մանուկների կրթությանը նպաստելը (1870), Խոսարան բացելը (1869) և այլն:

26) ...ինչ ձեռնաբկեց կիսկատաւ քողաց — Ակնարկը վերաբերում է Աղապաին հիվանդանոցի շինությանը, որ հանձնարարվել էր Կ. Փանոսյանին և անավարտ մնաց:

27) ...«եղեգն շարժուն ի հողմոյ յանապատի» — Քրիստոսի խոսքերը:

են. «Զինչ կէր տեսանել յանապատին, եղե՞ղն շարժուն 'ի հողմոյ» (Մատ. ժԱ, 7, Դուկ. է, 24):

28) Ազապլանք ձերք չէ... անոր Փանոս.[յան] ի աղա, պէյ, Լ. ֆեմ-
տի, փաշա ֆեյֆը կը խառնվի— Հ. Պարոնյանը ևս երգիծել է Կ.
Փանոսյանի կամայականությունը՝ նա գրում է.

«Ինչո՞ւ համար Ազապլան վարժարանը երեք տարի է քննություն չտար
— Որովհետեւ աղա, փաշա, քեյֆին քյահյան (վերակացու— Ա. Շ.) չըլ-
լար» («Երկերի ժողովածու, տասը հատորով», հ. երրորդ, Երևան, 1968,
էջ 66):

29) Օրիորդ Վարդանյանը— Խոսքը Ազապլան վարժարանի ազատախոհ
աշակերտուհի Ազավնու և նրա բրոջ՝ Եվփիմեի մասին է։ Ա. Վարդանյանը
1871-ի Սահմանագրության հանդեսի տոնակատարության ժամանակ զնա-
ցել էր Պեյզուղ և Բարսափանի հայրենասիրական ճառ (տե՛ս «Պատակտում
մը» հոդվածը)։ Փանոսյանը բույրերին ծանուցել էր նրանց հեռացման մս-
տին՝ առանց որևէ պատճառաբանության։ Ա. Վարդանյանը հրապարակային
բացատրություն էր պահանջել («Մանդումե», 1871, հուլիս 23, նյումբրո
1649)։ Վարժարանից վտարելու առիթ է եղել ինչպես Ա. Վարդանյանի ելույ-
թը, աչնպես էլ նրա եղբոր՝ Բարթիկ Վարդանյանի հրապարակային
քննադատական գիտողությունները Կ. Փանոսյանի հասցեին։ Հ. Պարոնյանը
ևս դատապարտել է Կ. Փանոսյանի կամայական քայլը և համակրանքով վե-
րաբերվել Ա. Վարդանյանին, թեև չի նշել վերջինիս անունը։ Նա գրել է.

«Բե որ բոլոր տնօրենները Մանգումեին պես իրենց հետ վիճարանողի
բույրը կամ ազգականը դպրոցն արտաքսեին՝ բոլոր աղջիկները թրենդ
եղբարցը ազատությանը կը դո՛ւվեն»։

Բե որ բոլոր սանուհիք Ազապլան վարժարանի սանուհյաց մեկուն պես՝
ճշմարտություն մը խոսելուն համար դպրոցն արտաքսվին՝ աղջիկներն
մեյմեկ վերինը պիտի ըլլային» (հ. վեցերորդ, էջ 58)։

30) ...Մխիթար վարդապետի խնդիրն— Մխիթարը Մշտ վանքի վարդա-
պետներից էր. ժողովրդի կեղերիչ, Կեղծիքներ կատարելու և զրպարտելու
համար պատրիարք Մ. Խրիմյանը նրան հեռացրել է Մուշից և արտոբել Տիգ-
րանակերտ։ Բայց վարդապետը չի ենթարկվել այդ վճոխ և պատրիարքին
ամբաստանել է Բ. Գուան առաջ։ «Մանդումե»-ն պաշտպանել է Մխիթարին՝

պնդելով, որ նա իրավունք ունի բողոքել պատրիարքի դեմ: «Ծրագիր»-ն պնդել է հակառակը: Ի վերջո, 1870-ին Մխիթարն քստորվել է Երուսաղեմ:

31) Պեյ Լֆենտի փաշա վե ադա ֆեյֆին (Սրբ.) — Այս բառերը, որոնք հաճախ է օգտագործում Դուրյանը, Կ. Փանոսյանինն են: Սա բննադատական ամեն մի դիաոգոսիայան պատասխանում էր, որ ինքը առաջնորդվում է իր «բեյալան, Լֆենտիական, փաշայական և ադայական» կամքով («բեյֆ»-ով): Մասնավորապես, բացահայտորեն ակնարկելով Դուրյանի «Պառակտում մը» հոդվածը, «Մանգումեն»-ի խմբագիրը գրում էր, որ ոչ մեկը չի կարող խանդարել սահմանադրության հանգեքը այլ տեղ նշելու վճռին, որ նա հաշվետու է միայն իր «ադայական, փաշայական և էֆենտիական կամքին» («Մանգումեն» 1871, 26 մայիս, նյութեր 1594): Դուրյանը Կ. Փանոսյանի կամքին հակադրում է հասարակության «թանկ (ազիզ), էհայի (ժողովրդական), սուլթանական, փադիշահական և կայսերական կամքը»:

32) «Մաֆասարանուրյուն» — «Մաքսս» Խորբերեն նշանակում է «մեկ-բառ»: «Մաքսսարանությունը»-ը, հավանաբար, Կ. Փանոսյանի նախասիրած բառերից է, որ Դուրյանն օգտագործում է «խեղավյուրում» «նենգում» իմաստով:

33) ...գուցե օր մը Ազապյան վարժարանը... Սամաթիայեն զաղրի — Փանոսյանի կամայականությունները հարուցել են հասարակության դժբախտությունը, ծնողները իրենց դստերին հանել են վարժարանից, որ մնալով առանց նյութական օժանդակության, ի վերջո, փակվել է 1873-ի ապրիլի 2-ին:

34) Ես ավելի փանոսյանի, քան Օ. [գսեն] Լֆենտիի, Ես ավելի Ազապյանի, քան Նունյանի բաբելամ եմ — Դուրյանը այլևայլ առիթներով գրված առանձին է արտահայտվել Փանոսյանի և Ազապյանի վարժարանի մասին (տե՛ս «Խոստարան», «Պառակտում մը» հոդվածները):

7. ԴԻԺՈՒՄ

(էջ 146)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Ծրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871. 21 հուլիս, թիվ 504), ստորագրությունը՝ «Նորայր»: Ստորագրության մասին

հիշում է Դուրյանը Ա. Լուսինյանին զրաժ նամակում (1871, <Պեկտեմբեր 10>):

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

1) ...կ'արտաբաղին... առանց պատճառի կամ առանց դպրոցական կա-
նոնաց դեմ զեղծում մ'ըրաժ ըլլալին հաստատվելու— Տե՛ս «երկու խոսք
սա սամաթիացիս» հոգւածի ծանոթագրությունները:

2) ...պ. Փանոսյանի հլու սարկավազներեն մեկը կ'ըսեր— Ակնարկը
վերաբերում է Ռեթնոս Պերպերյանին, որ այցելելով Ազապյան վարժարան՝
«Մանդումն»-ում տպագրված մի նամակում (1871, հուլիս 12, նյումբրո
1638) զո՛ւ է մնացել դաստիարակության գրվածքից և զրեւ. «Ստուգիվ,
Ազապյան վարժարանը մեծ տպագրայի մը օրրան է»: Դուրյանի կշտամբանքը
բացատրվում է այն բանով, որ այդ օրերին հասարակությունը շատ էր վեր-
դովւած Կ. Փանոսյանի կամայականություններից (տե՛ս նախորդ հոգւածի
ծանոթագրությունները):

3) ...դուք որ ի վառս Ազապյանի... ցարդ սուրբ բռնունք քափեցիք—
Ա. Վարդանյանը մինչև դպրոցից հեռացվելը ի նպաստ Ազապյան վարժա-
րանի հանգանակություններ է կազմակերպել: Այսպես, նա սահմանադրու-
թյան հանդեսի օրն արտասանած իր ճառը առանձին տպագրությամբ բա-
ժանել է ներկաներին՝ փոխարենը հօգուտ Սամաթիայի վարժարանների
(Ազապյան, Ս. Սահակյան և Նունյան) խնդրելով մեկ արծաթ մեճիտին,
ապա տե՛ք ճառից 100-ական օրինակ ուղարկել թերթերի խմբագրություննե-
րին՝ վաճառելու (տե՛ս «Մասիս», 1871, 10 հունիս, թիվ 1099): Ա. Վար-
դանյանը հետադաշում ևս նույն նպատակով հրապարակային ելույթներ է
ունեցել:

Ճ. ՈՎ ՈՐ ՈՒԶԱՆԸ Կ'ԸՍԵ, ԶՈՒԶԱՆՆ ԱՆ ԿԸ ԼՍԵ

(էջ 148)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Ծրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871,
23 հուլիս, թիվ 506), ստորագրությունը՝ «Արմենակ»:

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

1) Ա Ն Լ ի տողեր կարդացի երեկվան Մ ա ճ զ ու մ ե ի մեջ— «Ման-
դումն»-ում Կ. Փանոսյանը 1871-ի հուլիսի 22-ին (նյումբրո 1648) համա-

ստակի անդրադարձով «Արմենակ»-ի և «Նորայր»-ի հողվածներին: Նա դրանք որակեց «տխմար» («պոտալաճա») ու «պատասխանի անարժան» և կարծում էր, թե այս ստորագրությունների տակ թաքնված է Նուպար-Շահ-նազարյան վարժարանի աշակերտներից մեկը: «Նվե այս կետը լրիվ ճշշու-վի,— հեղինակ էր Փանոսյանը,— ապա վերոհիշյալ դպրոցի համար քիչ պատիվ չէ...» (այս և մյուս թարգմանությունները կատարել է թրքագետ և Ամիրյանը):

2) Հայր Արսեն — խոսքը Արսեն Բագրատունու մասին է:

3) ...հոխա — Մանրություն չափ, Թուրքիայում հավասար էր 400 գրամի:

4) ...մյուրեպֆեպ (թրք.) — թանաք:

5) ...Շ.[աննազարյան] վարժ.[արանի] — լրիվ անվանումն է՝ Առաքել-Նուպար-Շահնազարյան երկրորդական վարժարան. բացվել է 1866-ին Խա-գյուղ թաղում, գոյատևել է մինչև 1875—76 թթ.:

6) ...«ազ շերեֆ տեյիլ տիր» (թրք.) — «Քիչ պատիվ չէ»:

7) «Մաֆաաբան և Բուսուգարան» — «Նեհնդոդ (խեղաթյուրող) և կա-տաղաբարո»:

8) ...«հեյլեյ չոզ շերեֆ տիր յա» — Այս և մյուս թուրքերեն արտահայ-տությունները Կ. Փանոսյանին են: Դուրյանը դրանք ուղղել է ընդդիմախոսի դեմ: Նշանակում է՝ «Իհարկն մի մեծ պատիվ է»:

9) «Հուր-ր-ր-ա» — ուռու:

10) Ես գնեզ կշիռ քի գաւր կի ձեր տարան հասարակության ցուցնելու համար և ոչ թե ի ձեռք սլաատախանելու համար — «Կշիռքի զար-կի»՝ «տարան» բառերով ակնարկված է «Երկու խոսք առ Սամաթիացիս» հոդվածը: «Ոչ թե ի ձեռք պատասխանելու» արտահայտությամբ Դուրյանը քստ էության մատնում է, որ «Արմենակ»-ն ու «Նորայր»-ը ինքն է: Կ. Փա-նոսյանը «պատասխանել» էր «Պատուկտում մը» հոդվածին (տե՛ս «Երկու խոսք...» հոդվածի ծանոթագրությունները):

11) Ասկե գատ ուրիշ Ստամպոլ չի կա — Թուրքական ծա-նոթ առածի («Թուրքան բաշքա Իսթամբուլ յոք») հայերեն թարգմանու-թյունն է: Գործածված է «այլ ելք չկա, չափդ հանաչիր» իմաստով:

(էջ 150)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 26 հուլիս, թիվ 508), ստորագրությունը՝ «Արմենակ»: Հրատարակվել է որպես նամակ, բայց նկատի առնելով նրա առնչությունը Դուրյանի «վիճարանական» հոդվածների հետ, գիտեցում ենք «Հրատարակաստություն» բաժնում:

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

Նամակի գրության առիթը «Մանգումե»-ում տպագրած Կ. Փանոսյանի «Արմենակ» խորագրով պատասխանն է «Ով որ ուզածը կ'ըսես, չուզածն ալ կը լսես» հոդվածին (1871, հուլիս 24, նյումբեր 1651): Փանոսյանը հավատացնում էր, որ ըստ իր ստացած տեղեկությունների «Արմենակ»-ը իրոք որ Շահնազարյան վարժարանի «աշակերտներից է» և այնտեղից «վաճակել է»: «Պ. Արմենակ,— գրում էր նա,— դու վատ ես, որովհետև մեզնից չվախենալով հանդերձ և «Օրագիր»-ի քո էֆենտիին մանկավիճակություն աննշու պատիվն ու երջանկությունը ունենալով, առանց իսկական անունդ հայտնիելու՝ թաքնվում ես կեղծանվան տակ»:

1) ...«վիմ մեծ կա ընդ իմ և ընդ Բո» — Առնված է Աստվածաշնչից. «Եւ ՚ի վերայ աշար ամենայնի՝ վիճ մեծ է ընդ մեզ և ընդ ձեզ» (Ղուկ. ԺԶ, 26):

2) ...«ալտըղընըզ մալյումար» (թրք.) — «Ըստ ձեր ունեցած տեղեկությունների»:

3) ...եւ իմ լեզու՝ գալաթիս մեջ, Հայաստանի մեջ ուսած եմ — Այս խոսքերով Դուրյանը նպատակ ուներ բողարկվել, բայց հետադաշում Կ. Փանոսյանը կառչեց դրանցից՝ հեղինակին մեղադրելով փոքրոգության մեջ:

4) ...Յ ա ն լ ը շ մ ա լ յ ու մ ա ր ո վ (թրք.) — «Սխալ տեղեկություններով»:

5) ...վ ա ր ա վ ա ր ս ր գ (թրք.) — անլուրջ, անխորհուրդ:

6) ...ա գ ա ղ ի (թրք.) — տափակ, անհամ:

7) Այս և Ա. և այս և Զ — Աստվածաշնչի «եւ եմ Այր և ես եմ Քէ» արտահայտության (Յայտ. Ա. 8) մի տարբերակն է, նշանակում է «սկիզբը և վերջ», «առաջինն ու վերջինը»: Համոզվելով, որ սկզբունքային վեճը Կ. Փանոսյանը փոխադրել է անձնական հոգի վրա, Դուրյանը այլևս ոչինչ չի

տպագրում: Բայց «Մանգումեն»-ի խմբագիրը չի հանդարտվում: Նա «Ռուս-գերին հերոսները» հոգվածաշարի («Մանգումեն» 1871, հուլիս 31, նյումեր 1655) ձեռագրին Արմենակը» հոգվածում դարձյալ «Արմենակ»-ին համարում է «վախկոտ», «խելքը թույլ», «ստախոս», «վատ և տխմար գրիչ»:

Ն Ա Մ Ա Ա Ա Ն Ի

1867-ին Սկյուտարի հեմարանի հայերենի ուսուցիչ Միհրան Գուրջանը՝ իր սաներից մեկին՝ Բ. էքսերճյանի աշակերտակից Արմենակ Աստվածատրյանին, որպես ընթերցանության նյութ, ընդօրինակել է տալիս «Կոտայի Գուրջանի նամակները» («Արևելք», 1893, թիվ 2789): Թեև էքսերճյանը և իր ընկերները մտադրվում են Գուրջանի այլ գործերի հետ հրատարակել նաև նամակները, բայց այդ գործը հաջողությամբ չի պսակվում:

Գուրջանի նամակներից մեկը տառիկ անգամ տպագրվում է «Ընտանիք» հանդեսում՝ 1884-ին: Հինգ տարի անց Հրանդը (Մելքոն Կյուրճյան) իր «Զատակական օրագիր»-ում տեղեկացնում է, որ ինքը նիկոմեդիայում ծանոթացել է գրողի նամակներին: «Մտերմական նամակներ են, ամենքն ալ գրված վաղամեծիկ բանաստեղծին նախընթաց տարվո վերջին քառորդին մեջ...» — գրում է նա: Հրանդը կատարում է մի քանի մեջբերում և ցանկություն հայտնում, որ «Գուրջանի բոլոր անտիպ մնացած նամակները, մեկ հատորի մեջ բովանդակված, մամուլ տակ գրվելին» («Արևելք», 1889, 29 ապրիլ, թիվ 1595):

Եռտուլ «Արևելք»-ի 1889 և 1890-ի համարներում երևում են Գուրջանի ութ նամակները: «Գտնված նամակները, — ծանոթացնում է թերթը, — բուն ձեռագիրները չեն, այլ ձեմարանի նախկին աշակերտի մը (խոսքը Բ. էքսերճյանի մասին է — Ա. Շ.) ձեռամբ ընդօրինակված և ջերմեռանդ խնամով պահված ի նիկոմեդիա» («Արևելք», 1889, 13 մայիս, թիվ 1607):

Ա. Չոպանյանը նույնպես հետաքրքրվել է Գուրջանի նամակներով: Ի պատասխան նրա հարցման, Ե. Գուրջանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում հայտնում է. «Գուրջանի անտիպ գործերն իմ քով կը գտնվին նամակներն, որոնց մի քանին հրատարակեց «Արևելք»-ի մեջ իմ տաղանդավոր բարեկամս և դասընկերս Մելքոն էֆ. Կյուրճյան (կը խոստանամ ի պատահաթի անոնց մեկ օրինականությունն զրկիլ Ձեզ)» (Թե՛, 1967, № 1, էջ

167): Իրոք, Ե. Դուրյանը կատարում է իր խոստումը և Մ. Օրմանյանի միջոցով Չոպանյանին ուղարկում մի տետր, որի մեջ տեղ են գտել, հավանաբար, իր աշակերտներից մեկի ձեռքով արված ութ նամակի ընդօրինակություն (այդ տետրը տե՛ս ԳԱԹ, ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր): Մ. Միհրըդատյանը 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակում Ա. Չոպանյանին ասում է, որ Արմաշում եղածները «Հրանդին հրատարակածներն են» (ՔԵՀ, 1968, № 1, էջ 147): Բայց Հրանդը տպագրել էր ութ նամակ, որոնցից միայն հինգն էին ընդօրինակված Չոպանյանին տրամադրված տետրում: Այս իմաստով ավելի ստույգ է Միհրդատյանցի հաղորդած մեկ այլ տեղեկությունը. «Իր (Պ. Դուրյանի— Ա. Շ.) նամակները, Հրանդին հրատարակածներին դատ 2—3 հատ ևս կան» (նույն տեղում, էջ 143):

Հարկավ, Ե. Դուրյանն ունեցել է ուրիշ նամակներ ևս: Իր ուղարկած տետրի վերջում նա ուղղակի ասում է. «Միայն կը պակսի նամակ մը զրլալ առ Լուսինյան» (ԳԱԹ, ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր): Դրանից բացի տետրակում ընդօրինակված չէ նաև Նարայելին դրած նամակը, որը Չոպանյանի համար սրինակել է Մ. Միհրդատյանը 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակի վերջում, բայց որը հրատարակել էր Հրանդը: Ս. Սիմոնյանը թվարկելով Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքում գտնվող Պ. Դուրյանի ինքնագրերը՝ նշել է. «Նամակներ ոչ ավելի, քան տպագրվածները» («Սփյուռք», 1959, թիվ 32: Խոսքը 1893-ի ժողովածուի մասին է, որ ամփոփում է 13 նամակ): Բայց Ս. Սիմոնյանի տեղեկությունը ճիշտ չէ: Ա. Գալաճյանը Երուսաղեմի պատրիարքարանում գտել և հրատարակել է միայն ինը նամակի ինքնագիր (Տ, էջ Լ—Թ և Ն, էջ 6): Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ սրանք նույն նամակներն են, որոնց ընդօրինակությունը Ե. Դուրյանը և Մ. Միհրդատյանը հանձնել են Ա. Չոպանյանին: Գալով Ա. Լուսինյանին ուղղած այն նամակին, որի մասին հիշում է Ե. Դուրյանը, տպագրա ինքնագիրը, ինչպես ստորև կը տեսնենք, չի ունեցել Ե. Դուրյանը:

Հիմքեր չկան պնդելու, որ Պ. Դուրյանի տպագրված բոլոր նամակներն ինքնագրերը եղել են: Բանն այն է, որ Ե. Դուրյանի ունեցած ինքնագրերը օրինակել է Պ. Դուրյանն ինքը: Ա. Գալաճյանի հաղորդումից խմանում ենք, որ Երուսաղեմի արխիվում կա մի տետր՝ հետևյալ վերնագրով. «Նամականիք Պետրոս Դուրյանի. 1871», որտեղ «բանաստեղծի ձեռագրով» օրինակված է հինգ նամակ, իսկ նամակի մը ընդօրինակությունը սկսած է, սակայն չէ.

շարունակած, միայն կրցած է գրել. «Զ. նամակ. Առ Պ. Ա. Լուսինյան», (անշուշտ սա այն պակաս նամակն է, որ հիշում է Ե. Դուրյանը), մյուսները «առանձին թուղթերու վրա են» (Տ, էջ Ը և Ն, էջ 6): Որ իսկապես Պ. Դուրյանն է օրինակել 1871-ին գրած իր նամակները, ցույց է տալիս նաև հետևյալ փաստը: Ա. Լուսինյանին ուղղած վերջին նամակը թե՛ ընդօրինակությունների տեսքում և թե՛ ինքնագրում անվավեր է, ըստ որում Ե. Դուրյանը հարկ է համարել նշել. «Այս նամակի օրինակության մեջ թվականն ձողոված է»: Ոչ մի կասկած, որ մոռացողը Պ. Դուրյանն է: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Ե. Դուրյանը 1891-ին ունեցել է ինքն ինքնագիր նամակ և որ դրանք օրինակված են իր իսկ եզրոր կողմից:

Մյուս նամակների ինքնագրերը (Իհարկե, նաև Պ. Դուրյանի օրինակածներին) անտարակույս գտնվել են հասցեատերերի մոտ: Այդ եզրակացության է բերում Ե. Դուրյանի մի դիտողությունը: Նա Ա. Զոպանյանին խոստովանում է, որ Հ. Ծանֆեսճյանին գրած եզրոր նամակը ինքը երևիա ժամանակ ազավաղել է և ավելացնում է. «Ինքս բնագիրն վերստին առիք և նախցեք» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 171): Իսկ «բնագիրը» կղև է Հ. Ծանֆեսճյանի մոտ: Գրողի հարազատները ձևոք են բերել պակասող ինչպես այդ, այնպես էլ մյուս նամակների ընդօրինակությունները: Միայն Մ. Միհրզադանը 1891-ի սեպտեմբերի 18-ի և 23-ի նամակներում վկայում է, որ Դուրյանների Սկյուտարի բնակարանում պահվում են Ա. Լուսինյանին ուղղված 2—3 նամակի ընդօրինակություններ (ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 143 և 147): Իսկ Բ. Էքսերճյանի հրատարակություններում հանդիպող տեքստային մի շարք տարբերությունները և գրության թվականներին վերաբերող հակասությունները բացատրվում են նաև նրանով, որ նա ծանոթ էր ոչ միայն Ե. Դուրյանի մոտ եղած ինքնագրերին ու ընդօրինակություններին, այլև Տ. Աղամյանի, Հ. Ծանֆեսճյանի, Ա. Լուսինյանի և մյուսների պահած ինքնագրերին:

Տարբեր ժամանակներում Բ. Էքսերճյանը տպագրեց 15 նամակ (որոնցից մեկը «Բանասիրական» հոդվածի համառոտումն է), ըստ Պ. Դուրյանի նամականին ավելի հարուստ է կղև:

Ահա մի քանի վկայություններ:

Բ. Էքսերճյանը «Դուրյանի դործերը» ծանուցման մեջ հայտնում էր, որ Մկրտիչ Մեղպուրյանի մոտ կա գրողի «երկու նամակ» («Արեւիկ», 1892, թիվ 4²23):

Տիգրան Արփիարյանը «Դուրյանի ձեռագիրք» հոգվածում պատմում է, որ բանաստեղծը Եվգինե տուտուի մեծ հանդիպելով մի գեղեցիկ օրիորդի, «համակրանք կողջունվի օրիորդին կողմի, բայց վարանոտ, գրեթե երկշատ խոսակցություն մը կունենա, պատրանք չազդեր, բայց իր անվան համայրին չի հավասարիր։ Այս հանդիպումին քանի մը շաբաթ հոգ Եվգինեա տուտուն աշցելույնան կերթա օրիորդին, ու գրպանին կը հանն իրեն ուղղյալ մանր-մական նամակ մը, որուն մեջ բանաստեղծին գրիչը իր գերագույն բարձրության կը հասներ։ Դուրյան, հիվանդ պահած, անկողնույն մեջեն գրած էր զայն, իր սքանչացումը ու համակիր տղավորությունը հայտնելու համար անոր նկատմամբ, որուն առջև լեզուն կարկամած էր»։ Այնուհետև հոգվածագիրը հայտնում է, որ թեև ինքը որոնել է այդ «գեղեցկագույն լիջը», բայց արդյունքի չի հասել. «Եվգինեա տուտուն նորեն գրպանելով, տարած էր զայն» (Վերելք», 1892, թիվ 2544)։

Ա. Զուպանյանին գրած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում Ե. Դուրյանը հնթադրում է, որ Պետրոս Դուրյանը և Վարդան Լուսինյանը միմյանց նամակ չեն գրել «վաճնդի միշտ իրարմե անբաժան էին», իսկ Սարգիս Ֆինհանյանը հայտնել է. «Պ. Լուսինյան, որ մեռնելի առաջ Նզդատոս գնաց կարծեմ,՝ ունեցավ թղթակցություններ Պ. Դուրյանին. այս կես կրնար լուսաբանել Ալյուտար Լուսինյան ընտանիքին» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 169, № 2, էջ 154)։ Ինչպես երևում է՝ Ա. Զուպանյանն այս հակասական տեղեկությունները ստուգել է և որոշակի պնդել. «Ամեն թղթատարով երկու բարեկամները կգրեին իրարու... Դժբախտություն մըն է, որ այդ բոլոր նամակները հրդեհի մեջ կորած են» («Դուրյանի կյանքը...» էջ 60)։ Ըստ երևույթին, հենվելով գրողի եզրորոշանովոր տեղեկության վրա, Ա. Զուպանյանը նաև հաղորդում է. «Եղիշե վարդապետ Դուրյան կհիշե նամակ մը, որուն մեջ Պետրոս իրենց տան գրացի բանի մը տղիքներու վրա սիրուն զվարճաբանություններ ըրած է։ Տիգրան Աղամյան չալ ունի Դուրյանի մեկ նամակը, որ մեջտեղեն երկուրի ծալլելով, կեսը ուրիշ իմաստ կուտա, խեղկատակ ու ծիծաղաշարժ իմաստ մը» (նույն տեղում, էջ 42)։ Հիշենք նաև, որ Վ. Ա. Մովսիկին անցած Բ. Էքսերճյանի ընդօրինակությունների տեսքում Խ. Ամիրյանը հանդիպել է մի «անտիպ նամակի», որ «մեծ շահեկանություն չի ներկայացնիր» (Վաստակորյուր», 1953, թիվ 14, էջ 55)։ Ի դեպ, Խ. Ամիրյանը մեկ հայտնեց, որ հիշյալ տեսքում չի գտել է երեք շփոթարակված նամակ։ Հնարավոր է, որ գրանցից 2-ր 1893-ի

ժողովածուից հետո լույս տեսածներն են, (որոնց անձանոթ է հ. Ամիրջանը), բայց մեկը մնում է անտիպ:

Այս աճենը ցույց է տալիս, որ Դուրջանի նամականին կարող էր իրոք բաժանակցական հարուստ լինել: Բայց դրանց հավատարմորդ, ցավոք, անհայտ է:

Մի քանի խոսք մինչև այժմ տպագրված նամակների մասին:

Բ. Էրսերճյանը հրատարակելով այդ նամակները, տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Սույն նամակներն որ ուղղված են Խորեն Ա. Արքեպիսկոպոս նար-Պեչի, Մատթեոս Ա. Արքեպիսկոպոս Իգմիրջանի, Հովհ. Էֆ. Ճանֆեհյանի, Տիգրան Էֆ. Աղամյանի, մեծ մասամբ չաշակերտությունս ի ճեմարան վարժարանի ընդորինակած և պահած էի խնամքը, դորս կորսնցնելու երկյուղես տվի ի հրատարակություն «Արևելք» լրագրի 1889 մայիս 13 ամսը և 1892 տարվա թերթից մեջ» (ՏԹԽԻ, էջ 222):

Դուրջանի նամակներից, այն աստիճանով, ինչպես տպագրվել են «Արևելք»-ում կամ 1893-ի ժողովածուում, անհնար է հասկանալ, թե ո՞ւմն են ուղղված: Այս հանգամանքը նկատելի է նաև Սիմեոն Հակոբյանը. «Տարաբախտաբար նամակների վերնագիրները պակաս են և ստույգ չէ, թե այդ նամակները որո՞նց են գրված» («Պետրոս Դուրջան, նրա կյանքն ու երկերը՝ Վիեննա, 1922, էջ 84): Սակայն կոսհել աշատամհնայնիվ կարելի է: Դրան օգնում են և Էրսերճյանի «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ը և Ա. Չոպանյանի ուսումնասիրությունը, որոնց մեջ տարբեր առիթներով մեջբերումներ են կատարված Դուրջանի նամակներից՝ նշելով հասցե ստիճոջը: Հենց առաջին էլ վարվել է Մ. Ճանաչյանը և մեծ մասամբ կարուպեյի է պարզել, թե ովքեր են հասցեատերերը:

Կա ավելի էական թերություն: Էֆեսեցյանի տպագրած տեքստերը հարազատունք չեն վերաբաղում հեղինակային բնագրերը:

Այլպիսի պնդումը հաստատող ի՞նչ փաստեր կան:

«Արևելք»-ում հրատարակված և ապա 1893-ի ժողովածուում ղեկավարված նամակների համեմատությունները ցույց են տալիս, որ զրեթե միշտ էլ առկա են տեքստային տարբերություններ: Ավելին. «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում կատարված մեջբերումները ևս լեզվաբանական տեսակետից չեն համապատասխանում իր իսկ Էրսերճյանի հրատարակած տեքստերին: Բերենք բազմաթիվ օրինակներից մեկը.

«Արևելք» (1889, թիվ 1697):

«...Ա՛յ դուրս ելնելու կարողություն չմնաց վրաս, սանդուղեն վար իջնելու համար հարկ է որ հեճարանին կրքնիմ... եթե քու գալուստդ զարնան մնաց, շատ կը սոսկամ, որ ո՛չ մտերմական ժպիտդ, և հետևաբար ո՛չ ալ զարնան փվթումը պիտի տեսնիմ»:

ՏԻՆԴ (էջ 247):

«...Ա՛յ դուրս ելնելու համար կարողություն չի մնաց վրաս, սանդուղեն վար իջնելու համար պետք է որ հեճարանին կրքնիմ...»

Եթե քու գալուստդ զարնան մնաց, շատ կը սոսկամ, որ ոչ մտերմական ժպիտդ, ոչ ալ հետևաբար զարնան փվթումը պիտի տեսնեմ»:

«Բնդարձակ կենսագրություն...» (էջ 102—103):

«...Ա՛յ դուրս ելնելու կարողություն չմնաց վրաս, սանդուղեն վար իջնելու համար հեճարանին կը կրքնիմ... եթե քու գալուստդ զարնան մնաց, շատ կը սոսկամ, որ ո՛չ Բեզ և ո՛չ ալ հետևաբար զարնան փվթումը պիտի տեսնեմ»:

Ի լրումն այս ամենի ասենք, որ «Արևելք»-ում հիշյալ նամակի գրությունն թիվ է նշված 1871-ի նոյեմբերի 30, իսկ ՏԻՆԴ-ում՝ նոյեմբերի 23:

Հնարավոր է, որ սրանք հետևանք լինեն մասամբ անուշադրության (ի դեպ, տաղերից կատարված քաղվածքներում ես աղյուսի անհամապատասխանություններ նկատելի են), մասամբ էլ տարբեր ինքնազրկի բաղդատություն (դրա մասին խոսվեց վերը): Բայց կան նաև միտումնավոր ազավադումներ, որոնց պատճառը էքստրանյանի սուհմանավակ աշխարհայացքն է և ամենից առաջ կղերամիտ ըմբռնումները:

Ինչպես արդեն ասել ենք, ԳԱԹ-ում կան Պ. Գուրջանի Երուսաղեմի արխիվում գտնվող բոլոր ինքնամակնիքի բնագործակալությունները: Ինքնազրկի համեմատությամբ դրանք ունեն մի բանի անհշան տարբերություններ միայն, որոնք, անշուշտ, արդյունք են այն բանի, որ Ե. Գուրջանը իր իսկ խոստովանությամբ չի հասցրել աևարը «ամբողջ սրբազրկ»։ Բայց սկզբունքորեն այս բնագործակալությունները հարազատորեն են վերարտադրում ինքնազրկը: Հենց դրանց վրա հենվելով էլ մենք ժամանակին վերականգնել ենք Գուրջանի մի բանի նամակների հապաված հատվածներն ու արտահայտությունները (տե՛ս «Պատմարանասիրական հանդես», 1967, N 4, էջ 213—218): Հիշյալ ինքնամակնիքը տպագրվում են ըստ Երուսաղեմի ժողովածուի, իսկ մյուս-

ները, ինքնազրերի բացակայության պատճառով, հրատարակվում են քա-
էրսերճյանի տեքստերի՝ բոլոր Հական տարբերությունների նշումով:

1. <ԱՌ ՄԱՏԹԵՈՍ ՎԱՐԻԱՊԷՏ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ>

(էջ 155)

Ինքնազրի ճակատագիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա գեանդվել
է 1918, 1940, 1947, 1952 և 1956-ի հրատարակություններում:

Բ. Էրսերճյանը խոստովանում է, որ «Առլն նամակն տպագրել կարե-
նայու համար՝ ի՞նչ ի՞նչ փոփոխություններ քրած եմ առ հարկի» (ՏԹՆՒ, էջ
224): Կարելի է ենթադրել, որ Գուրյանը հիշատակել է հայոց պատմական
անձնավորություններին կամ խոսել հայրենիքի ճակատագրի մասին (ինչ-
պես Խրիմյանին ձեռնած բանաստեղծություններում), մի բան, որ անվույ-
լատրելի էր 90-ական թվականների Թուրքիայում:

Նամակի գրության շարժառիթի մասին կա երկու կարծիք: Ե. Գուրյանը
Ա. Չոպանյանին ուղղած նամակում ի միջի այլոց նկատել է. «...Գիտեմ, որ
(Պ. Գուրյանը — Ա. Ե.) զրաբար նամակ մը գրած է Գեր. [պատախով] Իզ-
միրլյան՝ նորա սարկավաղության ժամանակ» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 170):
Իսկ Էրսերճյանը հայտնում է. «Մատթեոս Եպիսկոպոս Իզմիրլյան 1867 հու-
նիս 29-ին վարդապետ կը ձեռնադրվի Օրմազդուզի Ս. Աստվածածնի եկեղեց-
ի մեջ վխն. Հով. Եպիսկոպոս Կապուտիկյան Սրբազանն, և Պետրոս շնոր-
հավորական զրաբառ նամակ մը կը գրի հեի՛ն Օրմազդու վաղելի, և ձեռ-
նադրության չհասնելի հետո, որ հրատարակված է Տաղերուն Բ. տպագրու-
թյան մեջ» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 87):

Ե. Գուրյանի անդեկությունը բացահայտորեն ճիշտ չէ, քանի որ Իզ-
միրլյանը սարկավաղ է ձեռնադրվել 1864-ին, իսկ Էրսերճյանի վկայությունը
հակասական է ու սխալ: Եթե 1867-ին Իզմիրլյանը արդեն Եպիսկոպոս էր,
ապա ի՞նչ հարկ կար 1869-ին ձեռնադրել վարդապետ: Իրականում Սիմոն
սարկավաղ Իզմիրլյանը վարդապետ է ձեռնադրվել և ընդունել Մատթեոս
անունը 1869-ի հունիսի 29-ին, իսկ Եպիսկոպոս է դարձել 1876-ին (տե՛ս
Սիմոն Գաբամաճյան, «Ամենապատիվ Տ. Տ. Մատթեոս Ս. Արքեպիսկոպոս

Իզմիրլյան, բարձրաշնորհ Տ. Եղիշև Ս. Կոփակողոս Դուրյան», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 6, 8, 10): Քայքայ ինչու է Պ. Դուրյանը Իզմիրլյանին շնորհավորել նրա վարդապետ գառնալուց ավելի բան երկու ամիս հետո: Մեր կարծիքով այդ շնորհավորական նամակը գրված է Իզմիրլյանի «Գավազանի իշխանություն» առնելու առիթով, ինչը, ըստ կենսագրի, կատարվել է 1869-ի «Վարդապետ Խաչի բարեկենդանի կյուրակներն», Օրթագյուղի նույն եկեղեցում (նույն տեղում, էջ 8): Դա հաստատվում է նաև այն բանով, որ 1869-ին այդ տոներ նշվել է սեպտեմբերի 21-ին («Օրացույց և զուշակություն օդոյ 1869 թվին Փրիստոսի և Հայոց ՌՅԺԸ=1318», հորինյալ ի տեր երեմիա բաժանայե, Կ. Պոլիս): Այս թիվը ավելի մոտ է Դուրյանի նամակի ամսաթվին, քան էրսերճյանի նշածը:

1) Սիրտ իմ քրքույր բնյ առաջին տեսութիւն Ձեր...— Ըստ Բ. էրսերճյանի Պ. Դուրյանը Իզմիրլյանին հանգիպել է երեք անգամ: Առաջին հանգիպումը տեղի է ունեցել Օրթագյուղում, եվդինն առտուրի տանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 87):

2) ...բաղդն... հալածեաց զիս լալիունս հեռաւորս...— «Այսինքն յՅուսկուտար և Կևտիկ Փաշա, զի Դուրյան Պոլսն զուրս ելած չէ», (ժ. Բ. էրսերճյանի, ՏԲՆԴ, էջ 222):

3) ...Ոչ լուալ լառաջագուն զկաւաւումն ձեռնադուրնան— Ակնարկը, անշուշտ, վերաբերում է Իզմիրլյանի վարդապետ ձեռնագրվելու արարողությունը:

4) ...ի լուր դասախոխութեան աստիճանիդ— Խոսքը Իզմիրլյանի գավազանակրի իրավունք ստանալու ֆառին է:

2. <ԱՌ Պ. Տ. ԱԳԱՄՅԱՆ>

(էջ 157)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս» հանդեսում (1893, 17 ապրիլ, թիվ 3987, էջ 227—228), երկրորդ անգամ էական սխալներով գեղեցիկ է իր գրքում Վ. Ռերգիրաշյանը («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 56—58):

Նամակը ծանոթ է եղել էրսերճյանին և Չոպանյանին, որոնք պրանից

բաղվածքներ են կատարել: Էքսերճյանը իր աշխատության մեջ բերելով մի քննարկ՝ հատված, նամակի տարեթիվը համարել է 1871-ը և ավելացրել. «Հնգյլ. Որդիկ Պելյի տունը թողած միջոցին կը գրե այս նամակը» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 70): Չոպանյանը նույնպես հաստատում է, որ նամակը 1871-ի գեկտեմբերին է գրված («Դուրյանի կյանքը...» էջ 37): Բայց Դուրյանը չէր կարող այդ ժամանակ գրած լինել իր նամակը, քանի որ Վարդան Լուսինյանի մասին խոսում է որպես կենդանի մարդու (Լուսինյանը մահացել է 1871-ի մայիսին):

«Մասիս»-ը նամակի ավելի որևէ ծանուցում չի տվել, չի նշել, թե ումն է ուղղված: Բայց ամսաթիվը ճիշտ է. «1870 դեկտմ. 21»: Վ. Թերզիբաշյանը «Վարդան-Մարտիկ-Պետրոս» արտահայտությունից հետևցնում է. «նամակի հասցեատերը պետք է լինի Վարդան Լուսինյանը կամ Մարտին Պողիկյանը .. Սակայն հավանաբար նամակը գրված է Մարտինին, որովհետև այդ ժամանակ Վարդանը Նդիպոսից արդեն վերադարձել էր, իսկ Մարտինը նոր էր մեկնել Պոլսի մոտակա վայրերից մեկը, իհարկե շոգենավով, դրա համար էլ Դուրյանը գրում է, որ այնքան է տխրել, որ նույնիսկ մոռացել է իր սիրելի քնկերոջը «բարով նստիս» մաղթելու» («Պետրոս Դուրյան», էջ 58): Իրականում նամակը գրված է Տ. Աղամյանին: Այդ մասին ակնարկում է Բ. Էքսերճյանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 70), իսկ ավելի որոշակի ասում է Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 37):

Ս. Ճանաչյանը, չիմանալով «Մասիս»-ում նամակի տպագրված լինելու փաստը, համադրել է Էքսերճյանի և Չոպանյանի վկայակոչած հատվածները և նկատել մի շարք տարբերություններ, որոնք «խորհիլ կու տան, թե Էքսերճյան հապաված կամ փոխած ըլլա այն մասերը, որ նպաստավոր չեն Վարդանյանի համար. ան (Էքսերճյանը — Ա. Շ.) համակրությամբ կը շարժի արդեն Վարդանյանի հանդեպ իր գործին ուրիշ ինչ-ինչ կետերու մեջ» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», Վննտիկ, 1959, էջ 65, ծ.): Սա ճիշտ դիտողություն է, և մենք հիմք ընդունելով «Մասիս»-ի տեքստը, դա լրացրել ենք Ա. Չոպանյանի մեջբերած հատվածով: «Մասիս»-ում գրություն տարեթիվը գրված է նամակի վերևում, մենք միօրինակությունը պահպանած լինելու նպատակով ղեռնղել ենք վերջում:

«Մասիս»

1 աշխատելու 2 քեզ ծանոթ անձի մը: 4 [այդ անձին] ինձի:

«Դուրյանի կյանքը...»

3 ինքնակրու 5 անհիշաշարժվածք:

1) Երկու տեսակ օր ու գիշեր խաղաս... նաև հոփ կամ քոփ...— Որով պիտի (քրք.) երեսունմեկ) Բարսեղ Էքսերճյանի վկայությամբ Դուրյանը զվարճության ժամերին սիրելի է «օրով պիտի, հոփ և ուրիշ թղթի խաղեր, ինչպես նաև քավու (նարդի— Ա. Շ.), պիլիտո (բիլյարդ— Ա. Շ.) Աթա-Պելլի կազինոյին մեջ Տիգրան Ազատյանի և այլ բարեկամաց հետ ի Պաղար Պաշի» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 49):

2) ...Չյունի վրա Բալոդ կամ քոչոդ ձյունե ցունե եր...— Ակնարկված են կանաչի սափնքները:

3) ...աստեղմե արտադրյալն է քատերախաղ— Խոսքը «Խատրոն կամ թշվառներ»-ին է վերաբերում, որ Դուրյանը սկսել է 1870-ի զեկտեմբերի 18-ին և ավարտել 1871-ի հունվարի 3-ին (Բեշ, 1967, № 1, էջ 170 և 1968, № 1, էջ 143):

4) ...նիմալվան գործատերերը կով կուզեն գործածելու և աշխատեցնելու...— Ակնարկը վերաբերում է Որդիի բնյին, որի մոտ նա նարպեյի և Սոփոն Պեղիբճյանի միջնորդությամբ անցել էր աշխատանքի: Դուրյանը բնյի որդու՝ Սիրուն Քեմահճյանի բերականության ուսուցիչն էր և միամտամանակ ֆրանսերեն մեքենագիտական գրքեր էր թարգմանում: Այս աշխատանքները նա կատարել է ութ ամիս, որից հետո ստիպված է եղել հեռանալ խոստացված աշխատավարձը կրճատելու պատճառով (ամսական 2,5 ոսկի՝ 3-ի փոխարեն):

5) ...մինչև անգամ խոհարենցա զերասան ու բլուր...— Դուրյանը 1870-ին կարիքից զրկված մտել է Սամանիկ խատրոն, կատարել մեծ մասամբ երկրորդական դերեր: «Պ. Սիսակ և պ. Պենկյան ծանոթ դերասանները, որոնք մոտեն ճանչցած են Դուրյանը, կըսեն, թե զերասանու-

խլան համար պետք եղած բոլոր ձիրքերը չունեն, բայց խնամքով կտրվելը իր դերը և նուանդով կխաղար: Միայն անգամ մը, ձեռքն Կռեյ թատերացու-
նչան մեջ, էջուարժ Զ-ի դերը կստեն, որ հիվանդ արքայի մը դերն է, և
սքանչելի կերպով կխաղա զայն: Հանդիւստեաները կհուզվին և Գուրջան, որ
քանի մը անգամ ի տես կկոչվի, մեծ հաջողութիւն մը կունենա» («Գուր-
ջանի կյանքը...», էջ 36): Հաւանաբար հենց այս դերի մասին է պատմում
նաև Բ. Էքսերճյանը, ավելացնելով նաև, որ երբ Պետրոս Աղամյանը հետա-
դաշտում խաղաց այդ դերը «չկրնար հաւասարիլ Պետրոսի, և մանավանդ
շատ վար կը մնա անկէ, քստ վկայութեան, Վարդովյան Լճենտի» («Ըն-
դարձակ կենսագրութիւն...», էջ 74):

6) ...Վարդովյանի (կին աւելածնէն մնացած ատելութեան կրակովը
բորբոքած) — Այս առիթով Ա. Զոպանյանը գրում է. «Գործը եղած ատեն
Պետրոս չարահայտ մը կհղանա, այն է Վարդովյանի ծագրանկարը
զիւ և անոր ճամփուն երկայնքը, փողոցը պատերուն վրա փակցնել... Պետ-
րոս, որ Եկարեւու բաժանան հարմարութիւն ունեն, երեք-չորս թուովի վրա
Վարդովյանի ծագրանկարը կշինէ իր շարքարի հաղուստեանով, խոշոր զեղ-
զիր մը ձևերը: (Վարդովյան զերասանութենէն առաջ շարար — սքովածի
եղած է), հետո՝ զիշերանց, քանի մը քնկերներու հետ լապտեր մը ձևերն
առած, կտանի տառեր փակցնել պատերուն վրա այն փողոցներուն, որոնցմէ
Վարդովյան տմենէն հաճախ կանցներ» («Գուրջանի կյանքը...», էջ 37—38):

7) ...նախատինքներուն չկրնալով հանդուրժել — Վարդովյանը հաճախ
է վերադառնալ Գուրջանին, զերասան-զերասանութիւնների ներկայութեամբ ան-
վանել «տնայացու» (Պետրոսը երբեք ժամանակ երգել է եկեղեցական երգ-
չախմբում), կրճատել աշխատավարձը:

8) ...աղտոտ անկողինս քաւորնէն տուն փոխադրեցի — Գուրջանը զե-
րասան եղած ժամանակ զիշերել է թատրոնում: Նա զերասանութիւն է արել
մեկ ամիս:

9) ...նիմա ալք անցրի քոս պատմելը անպատեն է... — Ա. Զոպանյա-
նը և Բ. Էքսերճյանը չիշատակում են այդ պատմութիւնը (վերջինս ասում
է, որ տեղի է ունեցել Կատիկ փաշայի թատրոնում, բայց չի տալիս Վարդով-
յանի անունը): Երբ մի օր Գուրջանը պահանջել է իր աշխատավարձը, Վար-
դովյանը ոչ միայն հրաժարվել է տալ, այլև վերադառնալ է նրան: Զայրացած
Գուրջանը նետել է. «Դուն իրավ... Սրապիտն Հեքիմյանին քսածն ևս եղեր»:

Իսկ Հերիմյանը տարիներ առաջ Վարդովյանին տեսել էր. «Դուրս համալի դեր միայն կրնաս կատարել»: «Դուրյանի աչք խոտրին վրա,— դրո՞ւմ է Չոպանյանը,— Վարդովյան կառադած, կառադակե Դուրյանը, որ կսկսի լալ» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 36—37):

10) ...շատ կրկնեցիր. որ զորժ զոհեմ— Դուրյանին չհաջողվեց որեւէ աշխատանք գտնել, շուտով նա վերջնականապես ընկնում է անկողին:

11) ...երբամ վարը Բիշ մը տալեմալու— «Դուրյան կերթար տարնալու վարձակալ Աբրահամ աղային սենյակն ուր կրակ կար» (ձ. «Մասիս»-ի, էջ 228):

12) ...Վարդան-Մարտիկ-Պետրոս-նույնալյուն— խոսքը վերաբերում է Վարդան Լուվիշյանին, Մարտիկ Պողոկյանին և Պետրոս Դուրյանին:

13) ...Տեսնենք ի՞նչ համախմբուրյուն մը զայն պիտի լուծեն— «Իր մահը կակնարկե» (ձ. «Մասիս», էջ 228):

3. <ԱՌ Տ. ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱԲ-ՊԵՅ>

(էջ 160)

Ինքնագիրը պահպանվում է Ներսիսյանի պատրիարքարանում: ԳԱԹ-ում կա երկու քնդորինակություն. մեկը՝ Մ. Միհրդատյանցի ձեռքով (ԱԶԳ, № 4551), մյուսը՝ հավանաբար կատարել է Հ. Ճանֆեսճյանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ընտանիք» կիսամյա հանդեսում (1884, 1 մարտ, թիվ 12, էջ 189—190): Նամակին կցված էր խմբագրական այս ծանուցումը.

«Հետևյալը վաղամեծիկ Հայ բանաստեղծին, Պ. Դուրյանի անտիպ զործերն է, զոր ուղղած է Գերատառիվ Հոր մը, անկե պաշտպանություն խընդրելու համար:

Կը հրատարակենք դայս հիշյալ բանաստեղծին գրվածոց մասին որեւէ Հաշակ մը տալու համար առ գրասեր տիկնայս և օրիորդս:

Երկրորդ անգամ տպագրվեց «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607)՝ նշելով հասցեատիրոջը և հիշատակելով «տարիներ առաջ» «Ընտանիք»-ում տպագրված լինելու փաստը: Մտել է 1893 և հետագա այն ժողովածուներում, որ-անդ զետեղվել են Դուրյանի նամակները:

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Բնականի»

2 կանգուն: 7 համաստեղություններ: 8 ինկոգ: 13 տիրոգ: 16 վերջալուսի:
17 առանձիններ: 18 արձագանք: 19 որդին:

ՏԹՆԴ

1 պատրաստ: 2 կանգուն: 3 վերջալուսի: 4 (բացակայում է): 5 փայտա-
կայտոր: 6 մ'է: 7 համաստեղություններ: 8 ինկոգ: 9 քառասյին: 10 (բացա-
կայում է): 11 զոգում: 12 (բացակայում է): 14 (բացակայում է): 15
բառներ: 16 վերջալուսի: 18 արձագանք: 20 հայր:

«Արևել»

3 վերջալուսի: 4 (բացակայում է): 7 համաստեղություններ: 8 ինկոգ: 9 քա-
սային: 10 (բացակայում է): 15 բառներ: 16 վերջալուսի: 17 առանձին:
18 արձագանք: 20 հայր:

Ընդօրինակություն (ՄՄ)

8 ինկոգ: 16 վերջալուսի: 17 առանձիններ:

1) ...մարդկային հեղափոխական հրարության բուրնաբեր... ես կ'ու-
զեմ այն հեղափոխական հրարությունը — 1893-ի հրատարակությունում «Հե-
ղափոխական» բառը բաց է թողնվել զրաբնական նկատառումներով, մինչ-
դեռ «Հեռանք»-ի և «Արևել»-ի տեղատեղումը պահպանվել է: Դրա պատ-
ճառն այն է, որ (ինչպես հաստատում է Ա. Արմիրյանը) մինչև 1888 թվա-
կանը հայ մամուլը զրաբնություն չի ենթարկվել, խոստովանելը տարած-
վել են միայն զրբերի վրա («Պատմություն ժի՛ղարու Թուրքիո հայոց զրա-
կանություն», Գահիրե, 1943/44, էջ 76):

2) ...նշանավոր առիվ մը, համակրական տեսակցության մը պատիվը
ի՞նձ տալի զատ, երջանկություն մ'ալ ներշնչած է... — «Զոն առ Հայրիկի
երիմյան...» («Ի Պատրիարքական Ընտրություն Ամեն, Հայրիկի») Բանաս-
տեղծությունը զրավել էր Նարպեյի ուշադրությունը: Նարպեյը Գուրյանին
հրավիրել էր իր տուն, խոստացել աշխատանք գտնել ու հրատարակել տա-
ղերը:

3) ...անա առիր ի՞նձ կը ներկայի — Ակնարկը վերաբերում է Գուրյանի
տաղերը տպագրելու Նարպեյի 1869-ին տված խոստմանը: Գուրյանը այս
նամակը զրելուց հետո մի քանի անգամ եղել է Նարպեյի մոտ, բայց վեր-

ջինս չի կատարել իր խոսքը: Դրա պատճառը Նարպեյի անկարողությունը չէ, ինչպես կարծում է Բ. Էքսերճյանը: Ե. Դուրյանը Մ. Միհրդատյանցին հայտնել է լուսն շարժառիթը. «Խոթեն սրբազան,— գրում է Միհրդատյանցը Ա. Չոպանյանին 1891-ի սեպտեմբերի 18-ի նամակում,— առարկել է, թե այդ գրությունները (Դուրյանի բանաստեղծությունները— Ա. Շ.) սիրահարական են բլլալուն չը կոնար անոնց տպագրության նպատակ, որպեսզի վերջը զինքը չը բարկոծեն» (ԲՆՀ, 1968, № 1, 144):

4) ...Անր վսեմ Բնարին շուրջը կը դեզերի...— Խ. Նարպեյը նույնպես բանաստեղծություններ էր գրում: Մինչև այդ նա հրատարակել էր Համար-թիին «Փաշնակներ»-ի լարզմանությունը (Փարիզ, 1859), «Քնար պանդրխտին» ժողովածուն (1868), իսկ պարբերական մամուլում տպագրում էր հայրենասիրական րերթվածներ:

4. ԱՌ. Պ. Տ. ԱՊԱՄՅԱՆ

(էջ 162)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, ԳԱԹ-ում կա ընդօրինակությունը:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա գետնադրվել է Բոլոր այն հրատարակություններում, որտեղ տպվել են Դուրյանի նամակները:

Էքսերճյանը նամակի գրության տարեթիվ է նշել «1869 զեկտ. 20»:

Ընդօրինակությունը լիովին համապատասխանում է ինքնագրին, միայն գրության տարեթիվն ու ամսաթիվը գետնադրված են սկզբում:

ՏԵՔՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԻՆԴ

1 անձկալորություն: 2 չունի: 3 սաղմնաուի: 4 մեջը: 5 նորա: 6 երբեմն [իր]: 7 ցեղին [մեջ]: 8 (բացակայում է): 9 հառաջ: 10 հեղափոխելու: 11—12 (բացակայում են):

1) Տափցի՛ր ալն վառաբանին բով... քեկ նծվե՛ն ալ բլլա— «Կտկնարկի

իր ազդեցությունը, զի շատ անգամ կրակն իսկ չէր ունենար և տան վարձակալին կրակեն կը տաքնար» (ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 225):

2) ...սրուն վրա երեցածը լոկ բնության մեկ ժամանակական ներգործությունն է— Բորախտի առաջին նշանները Վարդան Լուսինյանի մեջ երևալին 1870-ին:

3) ...ինչպես երբեմն Տ... Եղբայրն ալ ունեցած է— «Վարդանա Եղբայրն, Տաճատ Լուսինյանն է Տ... որ այժմ քաջառողջ է» (ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 225):

4) Այլ Բու վերադարձի Ե...-ի պիտի ըլլա— Այս և մյուս նամակներում Գուրյանը հաճախ է ակնարկում ընկերոջ վերադարձը: Մեզ չհասցողվեց պարզել, թե ո՞ր գտնաւում էր գտնվում Տ. Աղամյանը:

5. ԱՌ Պ. Տ. ԱՎԱՄՅԱՆ

(էջ 164)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԴԱԹ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արեւելքում»-ում (1899, թիվ 1607), ապա ղեկնղվել է 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են Գուրյանի նամակները:

Ս. Ճանաչյանը կարծում է, թե «Այս նամակը ուղղված է Բերես Հովհ. Ճանփեռճյանի» («Տաղեր, Էամակներ, հատվածներ», Վինետիկ, 1959, էջ 70): Առաջին պարբերության մի հատվածը էքսերճյանը, ելնելով իր կրոնական բմբոխումներից, չի տպագրել: Այդ հատվածը ըստ ընդօրինակության առաջինը վերականգնել ենք մենք («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 217): Ի դժայ՝ այդ հատվածը բերվում է հաւ Հրանդի, «Չատկական օրագիր»-ում («Արեւելք», 1889, 29 ապրիլ, թիվ 1595):

Ընդօրինակությունը ամբողջովին համապատասխանում է ինքնագրին, միայն զրոյության տարեթիվն ու ամսաթիվը զետեղված են սկզբում:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԱՐԵԼԻՖ», ՏԹՆԴ

1 խոդուր: 3 (Այստեղից մինչև պարբերության վերջը բացակայում է),
7 կսկիծի [մը]: 8 է: 9 օրերուս: 10 զԶեզ: 11 Տոք: 12 բնկեր: 13 բարեկա-
մովյանդ: 14 կսկիծի [մեջ]: 15 հետու: 16 ս՜հ:

ՏԹՆԴ

2 ալս: 6 աշխարհու:

«ԱՐԵԼԻՖ»

4—5 պահեմբ: 17 (բացակայում է):

1) ...իր հոգակույտին վրա — Այստեղ և հետագայում խոսքը վարդան
Լուսինյանի մասին է:

2) ...նամակը գրած օրես զեշ վրեակի մեջ էի — Տե՛ս 1871-ի հուլիսի
6-ի նամակի ծանոթագրությունները:

3) Առ այժմ Տ.<ոբ>ուր Քյարիպյան դեռ կը խնամե — Քյարիպյանն
իմանալով Գուրյանի բանաստեղծ լինելը, այլևս նրանից զուժար չի բնդու-
նել և հանձնարարել է Սկյուտարում բնակվող բժիշկներ Մանուկ Ազատյանին
ու իտալացի Գալիլային ձրիարար բուժել և մշտական հսկողություն տակ
պահել: Վերջիններս մինչև զրոյի կյանքի վերջին օրերը այդպես էլ վարվել
են (ԹԵՂ, 1968, № 1, էջ 154, «Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 99—100,
«Գուրյանի կյանքը...», էջ 72):

6. ԱԹ Պ. Տ. ԱԳԱՄՅԱՆ

(էջ 165)

Ինքնագիրը պահվում է Երեսուզեմի պատրիարքարանում, իսկ բնօրի-
նակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին տնգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), տպագրվել է 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակված են Գուրջանի նամակները:

Ինքնագրում, ընդօրինակությունում և տպագիր տեքստերում նամակի էրություն լիվականն է «1871 Հուլիս 6»: 1871-ի հուլիսի 5-ի նամակը նույնպես ուղղված է Տ. Աղամյանին: Բայց այս նամակի «Ժամանակի մ'ի վեր» է որ քեզ նամակ մի գրեցի» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Գուրջանը բնկերոջը նամակ գրել է որոշ ժամանակ առաջ (եթե մեկ օր առաջ, հուլիսի 5-ին գրած լիներ, չէր լսի «Ժամանակի մ'ի վեր»): Համանարար նամակներից մեկի ամսամիջը սխալ է: Մեր կարծիքով այս նամակը գրվել է ավելի վաղ, քան հուլիսի 5-ինը: Նախորդ, հուլիսի 5-ի նամակում Գուրջանն ասում է. «Իմ վիճակս կը հարցնես, բավական բարվոքած եմ, նամակը գրած օրերս զեշ վիճակի մեջ էի...»: Ինչ նամակի մասին է խոսքը: Անշուշտ ա՛յս, բանի որ հենց այստեղ է, որ մոռալ գույններով է ներկայացնում իր վիճակը. «Արդ կը դողդոջեմ, բերանես արշուն կը հոսի, կը հյուծիմ»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹԵԴ

1 մը: 2 ավելի: 3 այն: 4 (բացակայում է): 5 հավատար: 8 կրցի [սխալ]: 10 համար: 11 ահա: 12 (բացակայում է): 13 մարեցավ: 14 (բացակայում է): 16 (բացակայում է): 18 իրենց [սխալ]: 22 մը:

«Արևելք»

6 յուր: 9 յուր: 15 իմ:

ՏԹԵԴ

17 միաս: 19 (բացակայում է): 20 ձգելու:

Բնօրինակություն

7 Ո՛հ: 21 (նախադասությունն ավարտվում է):

1) Ժամանակի մ'ի վեր է, որ Էդ նամակ մի գրեցի— Համանարար խոսքը 1871-ի փետրվարի 5-ի նամակի մասին է:

2) ...առնելի է նա սգալի նիշատակի մը արտոստով — Ակնարկը վերաբերում է Վ. Լուսիֆյանին:

3) ...Մայիս 21-ի սև գիշերն — Վ. Լուսիֆյանի մահվան գիշերը:

4) Փրտոնեցան նորա ոսկերիքի նիմա... — Խոսքը այստեղ և հետո դարձյալ Վ. Լուսիֆյանի մասին է:

5) ...իւ տխուր պամբանականը — Վ. Լուսիֆյանի պամբանականը տե՛ս սույն հատորում:

6) ...Տեղ մը բռած եմ... — 1871-ի փետրվարի 5-ի նամակում Դուրյանը գրել էր. «...Ո՛ր կը մնա մեր ճակատագիրը, այն ճակատագիրը, որ զմեզ միացուց մանկության մեջ՝ այն բնկերական վառարանին շուրջը որ զպրոց կ'ըսվի»:

7) ...ձմեռը Բեզ կը գրեի րե կը մսիմ — Տե՛ս 1870-ի դեկտեմբերի 21-ի նամակը:

8) ...եղբայրդ Բանի մի օր է տեսած և հարցուցած չ'եմ — Մեզ անհայտ է, թե ո՞վ էր Տ. Ազամյանի եղբայրը:

7. ԱՌ ՄԵՍ. <ԱՊԱՏԻՎ> Ա. ԷՖ. <ԿՆՏԻ> ԼՈՒՍԻՖՅԱՆ

(էջ 168)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի Վատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա ղետեղվել 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են Դուրյանի նամակները:

Ա. Չոպանյանի արխիվում պահվող նամակի ընդօրինակության վրա, հավանաբար Ե. Դուրյանի ձեռքով, գրված է «Առ Առաքել Լուսիֆյան»:

ՏԵՔՍՏՍԵՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՐ

«Արևելք», ՏՈՒՆԴ

1 մոմի 2 կուրծքիս 3 երկնքի 5 [այսինքն] իմ 7 (բացակայում է): 8 երկնքի 9 առողերը 14 [Սկյուտար]:

. ՏԹՆԴ
6 վսեմություն

«Արեւիկ»

4 Տղան: 11 հասկցածու:

Բնութեանաբան

10 (բացակայում է): 12—13 (բացակայում են):

1) Իրավամբ զնե հոշակիկ կուզեի...— Խոսքը Աղաւթի Վարդանյանի մասին է, որի պաշտպանությունը Դուրյանի հանդես էր եկել իր հոգովածներում: Վերջին արտահայտությունը նկատի ունի Ա. Վարդանյանի 1871-ի օգոստոսի 8-ին Սկստաարի ս. Խաչ Լեւոնիայի արտական վարժարանի պարգևարաշխության հանդեսում արտահայտած բմբուս ճառը:

2) Օվսանա մը հեծկալ— Օվսանա կամ Ովսանա (Երբայի-րեն՝ «ազատիք», «օգնիք»)։ Ծնությունը բացակայություն, որով հին հրեաները զիմաւորել են Քրիստոսին: Բնականապես է այստեղ օգտագործված է որպէս օրհնության, գոհունակության բացակայություն:

3) ...մշտնջենալու վերս— Ակնարկում է իր հիվանդությունը:

4) «Նունայ տղա», «ղաղակալ բուն» և «մտերմալ տղանա» բառերը, որոնք Դուրյանին են վերաբերում, հավանաբար Ա. Լուսինյանի արտահայտություններն են:

5) ...բանաստեղծի մը խոսմանց սլախ— Ակնարկը վերաբերում է Ա. Լուսինյանին, որ նույնպէս բանաստեղծություններ էր գրում:

6) ...եղբայրս նամակը ու ձեռքս հասցուց— Խոսքը Միհրան կամ Ագրիպաս Դուրյանի մասին է:

Տ. <ԱՌ Պ. Հ. ՃԱՆՅԵՍՃՅԱՆ>

(էջ 169)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է, հավանաբար անցել է Մ. Փափաղյանին:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արեւիկ»-ում (1889, թիվ 1607), ապա զետեղվել 1893, 1918, 1945, 1947, 1952, 1956 և 1959-ի ժողովածուներում:

Ռ. Էքսերնճյանի և Ա. Չոպանյանի բերած քաղվածքները («Հնդարձակ կենսագրություն...», էջ 88, «Գուրյանի կյանքը», էջ 63) հաստատում են, որ նամակն իրոր ուղղված է Հ. Ճանֆեսճյանին:

Նամակի «Կուդես կմախքով լի...» բառերով սկսվող և «ալինարկներով սլախի դոճանամ» բառերով վերջացող հատվածը հրատարակված է «Արևելք»-ում, իսկ դրա փոխարեն 1893-ի ժողովածուում տպագրված է. «Են կուպ-տուրյամյ շատ անգամ Բեզ կր հանդիմանեմ՝ մանկան սև մաածումը սնուցանող ավտավառի մը հման, հուսամ որ այդ կծու խոսքերը չբրոնքես ինկած առեն՝ նույնժամայն ներողության արժանացած են բոլորն ալ» (ՏԹԿԴ, էջ 237):

Ինչո՞վ բացատրել այս տարբերությունը: Գրա անուղղակի պատասխանը գտնում ենք Ն. Գուրյանի Ա. Չոպանյանին գրած 1892-ի դեկտեմբերի 25-ի նամակում. «Ճանֆեսճյանի ուղղյալ նամակին վերջին տողերուն մեջ, — գրում է նա, — պարս կը համարիմ հիշեցնել Ձեզ, թե իմ գրչովս բաներ խառնած եմ, երբ տղա էի և առաջին անգամ այդ նամակը կարդացի, և հետո աշխույս օրինակված է: Բայց Գուր բնագիրն վերստին ասեք և նայեցեք» (ԲեՀ, 1967, N 1, էջ 171):

Ա. Չոպանյանի արխիվում նամակի ընդօրինակությունը չկա: Սակայն պարզ է, որ հիշյալ հատվածներից մեկը Պետրոս Գուրյանինն է, իսկ մյուսը՝ Եզիշե (Միհրան) Գուրյանինը: «Արևելք»-ի հատվածը ռճական և իմաստային տեսակետից մերվում է ամբողջ տեքստին, իսկ ժողովածուինը հնչում է խորթ, անհամեմատ չոր է, անհասկանալի է մնում, թե ի՞նչ կոպտության մասին է խոսքը կամ ինչո՞ւ է ներողություն խնդրում:

ՏԵՔՍՏՆՅՈՒՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

1 հարցնելուս: 2 [զա] զալկահար: 3 առնթերկաց լինելով: 4 (բացակայում է): 5 հավասար: 6 (բացակայում է):

1) ...կենաց դառն ներդաշնակությունը չներեց զալ տեսնել անգամ մը կըրպուդ... — Հովհ. Ճանֆեսճյանն ասլում էր Կ. Պոլսի Գում Գարու (Քում Բարու) թաղում:

2) Ելան տապանը — Եավ, որով (ըստ Աստվածաշնչի) չբհեղեղից աղատվեց նոյ նահապետը՝ կնոջ, երեք որդիների ու անասունների հետ:

(էջ 171)

Ինքնագիրը պահվում է Ծրասագեմի պատրիարքարանում, ընդօրինակովյունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ խմբագրական հակիրճ ծանուցումով տպագրվել է «Արևիկ»-ում (1892, 21 մարտ, թիվ 2448, էջ 5). ապա ղեկավարվել է 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են Դուրյանի նամակները:

Ընդօրինակովյան վրա, հավանաբար Ն. Դուրյանի ձևերով, ավելացված է. «Առ Առաքել Լուսինյան»:

«Արևիկ»-ում նամակի ամսաթիվն է «սեպտեմբեր 1»: Ինքնագրում «սեպտ հետ ինչ ունեցար մինչև հիմա, կ'ազաչեմ տեղեկություն», նախադասություն «վրային մեկանով զիժ բաշված և ջնջված է» (Ն, էջ 25):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևիկ» ՏԹՆԴ

5 ծանրացած: 6 ևն: 7 քեզ: 9 անդունդն: 18 տեսնեմ: 21 ջախջախյալ: 24 զոհն: 28 եղբայրդ:

«Արևիկ»

12 [մը] զոլով: 14—15 մարեցեր: 19 կրնար: 20 (բացակայում է): 22 հեղաշրջեն: 25 ըլլալու: 26—27 (նախադասությունները բացակա են): 29 1 [Սկիտտար]:

ՏԹՆԴ

1 սիրո: 8 աչպես: 10 հսկող: 11 խոսքերու: 12 մը ըլլալով: 13 որչափ: 16 վերագառնաք: 17 [ալ] այն: 25 ըլլալով: 29 [Սկիտտար]:

Ընդօրինակություն

2 մը [ոք]: 3 վրա: 4 կը բեկբեկին [և]: 23 երկբազուն: 26 (նախադասությունը չի օրինակված):

1) ...«նաչը» «սեռ»ի Բուլբն է— Հավանաբար Ա. Լուսինյանի կամ Դուրյանի խմբագրած այլ բանաստեղծի խոսքերն են:

2) Ձեզ երկնցուցած եմ արդեն. որ ևս «վսեմ»ին առչե կը պապանձիմ—
1871-ի օգոստոսի 13-ի նամակում Դուրյանը ասում էր, որ ինքը «վսեմու-
թյանց առչե երբեմն կ'ապշի»:

3) ...և ր կ ր ա գ ու լ ն տ ն ե ր ինձ տալ խոստացած եմ— հոսքը վե-
բարերում է «Երկրագունտ» հանդեսին, որ հրատարակվում էր Նուպար-
Շահապարյան վարժարանի սաների, այդ թվում և Ա. Լուսինյանի ջանքերով,
Կ. Պոլսի հասցյուղ թաղում: 1870-ի հունվարից մինչև դեկտեմբերը եղել է
«շարափական հանդես», 1871-ի հունվարին դադարել է, վերսկսել է հրա-
տարակվել 1871-ի մայիսի 10-ից, այս անգամ որպես «տասնօրյա հանդես»:

4) ն ե ր ա հ ե տ ի ն չ ու լ ն ե ց ա ք — Ակնարկը վերաբերում է Աղամ-
նի վարդանյանին, որի հետ Արմեն Լուսինյանը ծանոթացել է 1871-ի սահ-
մանադրության հանդեսում և հաջորդապես մտերմական հարաբերություննե-
ր շեղացալում Ա. Լուսինյանն ու Ա. վարդանյանը դարձան ամուսիններ:

10. <ԱՌ Պ. Ա. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ>

(էջ 173)

Ինքնագրի հակատապիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ մասնակի հաղափումով տպագրվել է Հրանդի «Վաստ-
րանիս բով» բրոնիկում («Արևելք», 1890, 20 հունվար, թիվ 1806), ամ-
բողջությամբ զետեղվել է 1893, 1918, 1945, 1947, 1952, 1956 և 1959-ի
Ժողովածուներում:

ՏԵԲԷՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԱՐԵԼԻԲ»

1 [Սիրելի] եղբայր: 2 (բացակայում է): 3 կուզեք սեւ: 4 փողփողումներով:
5 առնում: 6 կսկիծներու: 7 կարծես: 8 (բացակայում է): 9 (բացակայում
է): 10 սառուցե: 11 տ'հ: 12 (բացակայում է): 13 կյանքիս: 14 (բացա-
կայում են): 15 սառուցե: 16 հոտին: 17—18 (բացակայում են): 19 (Այս-
տեղից սկսած մինչև հաջորդ պարբերության վերջին՝ «վսեմ է ինձ համար
լուի դողդոջի» նախադասությունը «Արևելք»-ում չի տպագրվել): 20 ունե-
նամ: 21 (բացակայում է): 22 թվի: 23 քիչ [մը]: 24 վիճակս [նորեն]:

1) ...նույնաց դաշկահար սրղեգիրը — խոսքը իր՝ Դուրջանի մասին է։ Հափանարար Ա. Լուսինյանի արտահայտությունն է (տե՛ս 1871-ի օգոստոսի 13-ի համակը)։

2) ...խոսվին տալն չե՛մ քափելու Ձեր մարգարիտներն — Արտահայտությունն առնված է ավետարանից. «Լի՛ք արկանելք զմարգարիտ ձեր առաջի խոզաց» (Մատ., է, 6)։

3) Կուգեի ներս պաշտպան հանդիսանալ. կուգեի այդ Բեր-Հսկա Արամը եղմել — Այս առթիվ Բ. Էստերճյանը հայտնում է. «Ազապչան սաներեն օր. Ա. Վարդանյան ճառ մը (այդ ճառը տպագրվել է «Թրապիր» թերթում — Ա. Շ.) խոսած է Ակյուտարու ս. ինչ Վարժարանի պարզեւարձխության առթիվ 1871-ին, զոր բնագաղտած է Արամ 1871 սեպտեմ. 21 և 1142 թիվ Մասիսին մեջ։ Դուրջան պիտակ անվամբ Արամը կակնարկե»։ (ՏԹՆԴ, էջ 241)։ Դուրջանը շէր կարող Արամի այս ելույթը նկատի ունենալ, բանի որ նա իր համակը գրել է սեպտեմբերի 9-ին։ Իրականում Դուրջանի ղայրույթի պատճառը Արամի «Մասիս» լրագրի 1871-ի սեպտեմբերի 4-ի թիվ 1135-ում հրատարակված նախորդ թղթակցությունն է։ Արամն այստեղ Ա. Վարդանյանի ելույթի առթիվ վրդովվում է, որ «մեր քերույշ օրիորդները» հանդեսներում շնորհակալական պարզ խոսքեր ասելու փոխարեն, հուզում են «ընկերական կամ քաղաքական խնդիրներ», արտասանում «ազատություն, հեղափոխություն, հուր, սուր, փաշակ, կայծակ» բառերը։

4) եվ արդեն այսչափ... — «Այս բառերն անընթեռնյի են» (ժ. Բ. Էստերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 241)։

5) ...զուր ալ գրեմ... կուգեմ գ ր ի շ լ զ ո ղ զանել... մի Բանի տող գրելու — Դատելով Արամի երկրորդ համակից («Մասիս», 1871, սեպտեմբեր 21, թիվ 1142) «Թրապիր...» թերթը 1871-ի սեպտեմբերի 11-ի համարում տպագրել է «Աժտեր-խան» և «Տորգ» ստորագրություններով երկու հոդված, որոնք Արամի առաջին համակի («Մասիս», 4 սեպտեմբեր) պատասխանն են։ Վ. Թերզյուրաշյանը կարծում է, որ Աժտեր-խանը Ա. Լուսինյանն է («Գևորգոս Դուրջան», Երևան, 1959, էջ 115)։ Աժտեր-խանը Լուսինյանը չէ, այլ նրա մտերիմ բնկերներից մեկը։ Այդ երկում է հետևյալ փաստերից։ Արամը ընդարձակ մեջբերումներ է կատարում «Թրապիր...»-ից։ Դրանցից մեկից իմանում ենք, որ Աժտեր-խանը ոչ միայն կարդացել, այլև

«իրրև թաղեցի հանդիսական ունկնդիր մը» լսել է Ա. Վարդանյանի ատենախոսությունը: Ուրեմն Աժտեր-Խանը շկոտտարցի էր, քանի որ հանդեսը կատարվել է Սկոտտարում: Մինչդեռ Ս. Լուսինյանը հասցադղ թաղից էր: Ավելի կարևոր է երկրորդ մեջբերումը. «Արամ,— կարդում ենք այդտեղ,— այդ րեւ-հսկայն, ինչպես զուտ է բարեկամիս մեկը, որո երկավի ապտակն ալ ուտելու թող նախապատրաստվի այդ զաճան Արամը, մեր զրական աւագարիզին հաէտոնյան է» («Մասիս», 1871, 2 սեպտեմբեր, թիվ 1142): Ընդգծված բառերից «Թեր-հսկայն» և «Գաճաճ» արտահայտությունները Պ. Դուրյանինն են, իսկ «բարեկամը» Ա. Լուսինյանն է, որ հանձնարարել է կամ խնդրել «Աժտեր-Խան»-ին (կամ «Տորդ»-ին, քանի որ Արամը հակված է կարծիքու, որ զրանք միևնույն անձնավորությունն են) պատասխանելու: Արամին՝ միաժամանակ հայտնելով «մեկ»-ի՝ Պ. Դուրյանի կարծիքը: Իսկ որ Դուրյանը ինքն էլ է ցանկացել «հսկակել» Ա. Վարդանյանին, վկայում է Ա. Լուսինյանին գրած 1871-ի օգոստոսի 13-ի նամակը:

6) ...քերաբնուրյան մեջ ու երա...— «Այս մեկ քանի տողերն ալ անընթեռնի են...»— (Ճ. Բ. Էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 241):

7) Չորեքշաբթի օր...— Սեպտեմբերի 8-ը:

11. <ԱՌ Պ. Ա. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ>

(էջ 176)

Ինքնագրի հակատապիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելքում» (1889, թիվ 1607), ապա շվեդերվել է 1893, 1918, 1945, 1947, 1952, 1956 և 1959-ի ժողովածուներում:

Բ. Էքսերճյանը ծանոթագրությամբ հաստատել է, որ նամակն իրոք սղղված է Ա. Լուսինյանին (ՏԹՆԴ, էջ 244):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

1 տարվանու 4 հրճում: 6 [արդյոք] պիտի 7 անցունելու 8 ես [ալ]:

ՏԹՆԴ

2 ուղարկելու 3 [համար]: 5 անխիճերուդ:

1) ...ևս միայն նոցա (քառեւախաղեալ:— Ա. Շ.) ծրագիրնեւն ունիմ— Սա յույց է տալիս, որ Գուրջանը իր թատերերգութիւնները, թեպէտ զրանք բեմագրել են, զհոսն ավարտված դորժ չի համարել:

2) Վարդ և Շուշան կամ Հովիվի Մտայաց— Գուրջանի անգրաւանիկ թատերերգութիւններ:

3) ... Ա. ր. տ ա շ ե ս ի ն և Ա. ն կ ու մ ն Ա. ր. շ ա կ ու մ յ ա ց ի ն տեւեւր...— Խոսքը Գուրջանի «Արտաշէն Աշխարհակալ» և «Անկումն Արշակունիի հարստութեան» սգրերգութիւնների մասին է: Նախագառութեան այս մասը 1893-ի ժողովածուից դուրս է մնացել զրաբնական նկատառումներով: Հայոց պատմական անձնավորութիւնների անունների հիշատակումը այն ժամանակվա թուրքիայում արգելված էր:

4) ...Վարդովյանը տեսնելով՝ ինչ մը միջոցի համառ ուզեմ— Գուրջանի թատերերգութիւնները դտնվել են ոչ միայն Հ. Վարդովյանի, այլ թատերական հուշարար Տ. Գալեմճյանի մոտ:

5) ...ի՞նչ պիտի քննեմ զանոնք— Թերևս Ա. Լուսինյանը ուղեցել է ծանոթանալ Գուրջանի թատերախաղերին՝ տպագրելու մտադրութեամբ:

6) Դուր Բան մը ինձ կիմացնեմ— Համալսարար Ա. Լուսինյանը ակնարկել է իր առաջիկա ամուսնութիւնը Ա. Վարդանյանի հետ:

7) ...սու նոմա զլուխ զլիս պիտի տան...— Խոսքը զարձայլ Ա. Լուսինյանի և Ա. Վարդանյանի մասին է:

8) ...մոտեցո՛ւր այդ օրն...— Այսինքն «շնորհալի հանգեսի» հարսնեյաց օրը:

9) ...Սկստաւրը մի՛ մոռնար— Ա. Լուսինյանն ապրում էր Խասդըսույ վաղում:

12. <ԱՌ «ՕՐԱԳԻՐ»>

(էջ 178)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Օրագիր» թերթում (1871, 1 հոկտեմբեր, թիվ 563), երկրորդ անգամ հրատարակել ենք մենք («Սովետական արվեստ», 1969, № 12, էջ 43—44): Նամակի վերջում գտնվում է հետևյալ խմբագրական պիտուղութիւնը. «Վերոհիշյալ նամակին պատմութիւնը ջաղ

կ'ազդե սեղ, երբ կը մտածենք, թե ազգային թատերական ասպարեզին մեջ պաշտօնն ունեցող անձինք փոխանակ թատերական հրահանգիչ արհեստին զարգացմանն օգնող ազգային դրաղեւաններն քաջալերելու, անխրախտութեամբ կը վշտացնեն զանոնք, որով թե դրաղեւոր ուղղակի և նյութապէս վնասեն, և թե անշուշտ գերասանական պաշտօնն ունեցող այնպիսի անձինք անուղղակի և նյութապէս ու բարոյապէս կը վնասեն»:

Տպագրութեւն է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակութեան:

1) Վերոնիշյալ թատերախաղներ... ներկայացվեցան — Այդ բեմադրութիւններին մասին տե՛ս հիշյալ թատերերդութիւններին ծանոթագրութիւնները ներկա հրատարակութեան երկրորդ հատորում:

2) ...Տ ի գր ա ն Բ. անուն... թատերախաղ մ'ալ ունիւմ — Այս ստեղծագործութեան մասին տե՛ս ներկա ժողովածուի երկրորդ հատորի հավելվածը:

3) ... անձինք ու տեսարաններն կը տեսնվին Պ. Ռ. Սեւեֆեյանի հեղինակած Հ ի ս ն ա մ յ ւ ա ղ ա տ ե ռ ա զ մ հ ա յ ո ց ը ն դ հ ո ո վ մ ա յ է-ց ի ս անուն խաղին մեջ — Իսկապէս այս թատերախաղը բեմադրվել է «Մասիս» լրագրում (1871, հունվար 16, թիվ 1042) հանդիպում ենք հետեւյալ ծանոցմանը.

Թ Ա Տ Ր Ո Ն Օ Ս Մ Ա Ն Ի Ն

ԿԵՏԻԿ ՓԱՇԱ

1871 հունվար 16 շաբաթի զիշեր ժամ ճիշտ 3

Վարչութիւնն Հ. Վարդովյանի

Մեծահանգիստ ազգային ներկայացումն

ՀԻՄՆԱՄՅԱՊԱՆՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀՈՌՎԱՅՆՅՈՒՄ

ԵՎ

ԱՆԾԱՄԵՆ ՀԱՂԹՈՒԹՅՈՒՆՔ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ

ԿԱՄ

ՄԱՀ ՄԵՆԻՆ ՄԻԶՐԴԱՏԱ

Երդախառն թատերերդութիւնն ի մի հառաջարան ի հինգ արարս և յերկուս պատկերս

Հեղինակություն

Պ. Ռումանով Սևոսթոպոլսկի

Երաժշտություն ընդ առաջնորդությամբ Պ. Չեռնոպրի

ԱԶԴ.— Վերոհիշյալ թատերադրության նյութը ինչպես հայտնի է արդո հասարակության, Արշակունի թագավորաց ժամանակին մեկ նկարագիրն է, այնպիսի ժամանակ մը, յորում Հայը յոր ստեղ ստեղ հազվաճանաչներովը այնչափ փայլեցավ աշխարհի առջև, որ թագավորը սկսան ինքզինքն աստվածոց կարգը դասել: Տիգրան և Միհրդատ՝ այս երկու աստվածացյալ անձինքը՝ զրիթև անրնդհատ հռովմայեցվոց զեմ պատերազմելով ծերացան. այս Պարթևական և Հռովմեական պատերազմը հիսուն տարին ալիլի տեկցա:

4) ...Ասանց... արժեզիմեր ամբողջապես ինձ վնասելու... պատասխանառու կը հրատարակեմ զինքն Գառաւորական Բարձրագույն առյանի առջև— Հայտնի է, թէ Դուրյանն իսկապես ստացել է իր հասանելիքը կամ զիմե՞լ է առյանին:

13. ԱՌ Պ. Տ. ԱՌԱՄՅԱՆ

(էջ 179)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԳԱՌ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա՝ ղետեղվել 1893, 1918, 1940, 1947, 1952, 1956 և 1968-ի ժողովածուներում:

Ինքնագիր և ընդօրինակված տեքստերը նույնն են: «Արևելք»-ում և ՏԹՆԴ-ում զրույթյան ամսաթիվն է «Հոկտ. 11», որ վրիպակ է:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹՆԴ

1 Ա՜հ, 7 աշխարհստեղծութենեն: 8 հառաջ: 9 քառասյին: 12 աչերս:

«Արևելք»

4 Գերագույն: 5 (բացակայում է): 10 ադիտարեր: 23 (Ամբողջ պարբերությունը չի տպագրված):

2 Նոյիս 3 Կրկին: 6 ձանձրույթին: 10 աղետարեր: 11 իսկ 13 մահվան: 14—21 (բացառությամբ էն): 22 տաղերգությունը [քեզ]: 24 խոսք: 25 սարսուռ: 26 (բացառությամբ է): 27 [Բուկ] Պ. Գուրյան:

1) Ես բաժնեմ ևս անգամ մը, բն աշխարհն Աստուծո...— Տ. Աղամյանին ուղղած 1871-ի Նոյիսի 5-ի նամակում Գուրյանը գրել է. «Աշխարհ կամ Աստուծո ձանձրույթի մեկ հասաչն ըլլալու է (քառորդ բնական ատեն), կամ գոյություն մեկ անհամ կատակը»:

2) ...ինչպես որ էս վարդանի...— Խոսքը վարդան Լուսինյանի մասին է:

3) Երբ լեցի. որ զարնան նոս Կիտի գաս...— Բնկերոջ գալուտյան լուրը հավանաբար Գուրյանին էր հաղորդել Տ. Աղամյանի եղբայրը, որից հա տեղեկություններ էր ստանում: Տ. Աղամյանը Պոլիս է հասել Պ. Գուրյանի թագման հրեկոյան (Բնձ, 1967, № 1, էջ 171):

4) Վարդանի գերեզմանին ուղղալ սա ներվակյալ տաղերգությունը— Խոսքը «Ի գերեզմանն ամենասիրելի վարդան Լուսինյանի. Հեծեծմանը» բանաստեղծության մասին է:

14. ԱԽ Պ. Տ. ԱԿԱՄՅԱՆ

(էջ 181)

Ինքնազիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ Իկնում:

Առաջին տեղում յուրաքանչյուր է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա զետեղվել 1893-ի և հետագա բոլոր տյն ժողովածուներում, ուր հրատարակվել էն Գուրյանի նամակները:

«Արևելք»-ում ամսաթիվին է «նոյեմ. 30»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք». ՏԹՆԴ

3 Բուկեր: 5 Լուսին: 6 Բնկեր: 9 պատենավորել: 10 միաց: 12 Հիմ ուղեր որ:

ՏԻՆԴ

1 [Սիրելի] եղբայր: 2 սիրելի: 4 պետք: 7 զտգամարա... (բացակայում է): 14 [(Գլխ, ս'վ Աստված)] Պ. Գուրյան:

Բնդորինակություն

3 բույեր: 8 վարդերուս: 13 զերեզմանին:

1) ...ևս արդեն քսած եմ քե բնավ մանվանն վախ չ'ունիմ... Գուրյանն այդ միտքը արտահայտել է 1871-ի Եղեռնաբերի 14-ի նամակում, իսկ ավելի ուշ՝ 2. Ճանֆեսնյանին գրած 1871-ի սեպտեմբերի 5-ի նամակում:

2) Երև Բու զսլոտող զարհան մնա — Տես նախորդ նամակի ծանոթությունը:

3) .. կուզեի իբրև հավերժական հիշատակ երկտող տաղ մը պել Բեզ -- Գուրյանի ցանկությունը մնացել է անկատար:

15. <Ամ Պ. Ա. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ>

(էջ 183)

Ինքնագիրը պահվում է Երեսպանի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԴԱԹ-ում:

Բ. Էրսերճյանը, որպես «Տրտունջք»-ի հետ «զաղափաքացի մերձեցում» ունեցող վավերախոս, «Արեւելք»-ում (1892, 11 մարտ, թիվ 2439) տպագրեց այս նամակը՝ առանց «Կարասյն իր վերջի շունչին իր էն ներդաշնակավոր ձիչը կարտասանե» բառերով սկսվող և «Այս է կյանքը» նախադասությամբ ավարտվող հատվածի: Այս հատվածը մասը, որպես «անտիպ նամակ», Էրսերճյանը հրատարակեց ավելի ուշ («Արեւելք», 1892, 4 ապրիլ, թիվ 2459): Նամակի այս հատվածը արտատպվեց «Արձագանք»-ում (1892, № 46):

Դժվար է ասել. թե ինչո՞ւ էր Էրսերճյանը միևնույն նամակը բաժանել երկու մասի, բայց որ դա իրոք մի ամբողջական վավերախոս է, հաստատում են ինքնագիրը, բնդօրինակությունը և 1893-ի ժողովածուի տեքստերը: Բնդօրինակության վերջում Ե. Գուրյանը նկատել է. «Այս նամակի օրինականություն մեզ թվականն մոռցված է» (ԳԱԹ ԱԶՖ, չհամարակալված նյութ

իներ): «Արեւիկ»-ում սուղագրված հատվածները եւ անվիակիր են: Բայց ՏԹՆԳ-ում նշված է. «1871 Գեկտ. 10»: Ամենայն հավանականությամբ Բ. Էրսերձյանը թվականը վերականգնել է՝ հենվելով Ա. Լուսինյանի մոտ եղած ինքնագրի վրա:

Նամակը ղեակդվել է բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են Գուրջանի նամակները:

«Ենչարձակ կենսագրություն...»-ում Էրսերձյանի կատարած մեջբերումը (էջ 104), ինչպես նաև ընդօրինակության վրա (հավանաբար Կ. Գուրջանի ձեռքով) արված նշումը հույս էն տալիս, որ նամակն իրոք ուղղված է Ա. Լուսինյանին:

Նամակի «նուսխարա և փանոսյանի» բառերով սկսվող և «սլիաի մոռնա» բառերով ավարտվող հատվածը, որ ընդօրինակությունից վերցնելով առաջին անգամ վերականգնել ենք մենք (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 218), Էրսերձյանը հաղադրել է՝ տալով հետևյալ բացատրությունը. «Քանի մը տողով ակնարկելի հետո այն ատենվան լրագրական վեճերուն», ուր իմե՛ն ալ զիւ մը ունեցած էր, և որը անձնականություններ վիրավորելու չափ հասաջ զացած են, կը հարե» (ՏԹՆԳ, էջ 252. «Արեւիկ»-ում այս ծանոթությունն ընդգծված բառերը չկան):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արեւիկ». ՏԹՆԳ

2 այս: 5 հավատացի: 8 (բացակայում է): 11 վերջին: 12 ցրված: 13 ուղեղ: 14 վրա: 15 շունչին [նետ]: 16 իրեն: 17 աշխարհն: 18 ավետեցին: 19 Յուսկուտարու: 20 տեղեր: 21 եկավ: 22 խոսքի: 28 աղամանդներն: 29 ուղեցա: 31 (բացակայում է): 34 ըլլալ: 35 (բացակայում է): 36 ամենամեծ: 39 նշանալի: 40 (բացակայում է): 41 հուսահատորեն: 42 (բացակայում է): 43 թե: 44 կոմպարիմ [որ]: 45 նախախնամությունը: 46 (բացակայում է): 57 սրտահույզ: 58 մոռցվին: 65 (բացակայում է): 66 թղթերու: 69 ցրված: 75 ում: 78 իմ: 79 ինձ: 80 (բացակայում է): 81 Ո՛հ: 82 Ձեզ: 83 (բացակայում է): 84 [Բարեկամդ ե՛լ եղբայրդ:

«ԱՐԵԼԵՒ»

3 Երկիրքին: 30 Ներդաշնակություն: 33 (բացակայում է): 50 տեսնել: 68 Զարգարյանի [կամ Գավաֆյանի]: 72 ուս: 73 մուսայն: 74 (բացակայում է):

ՏԻՆԻ

1 Ա*, : 4 մինչև [որ]: 6 ապրիմ: 7 չպիտի: 9—10 (բացակայում են): 25 մեղամաղձիկ: 26 (բացակայում է): 27 վարդն: 32 դաշնակավոր: 37 զգերնդմանն: 38 [և] կը սիրվիր: 47—56 (բացակայում են): 59 տնդին: 60 աշխարհու: 67 (բացակայում է): 68 Զարգարյանի [և Գավաֆյանի]: 70 գտնեն: 71 (Պարբերությունն ավարտվում է): 76 դարկացում: 77 (բացակայում է):

Ընդօրինակություն

23—24 (բացակայում են): 61—64 (բացակայում են): 80 եղև:

1) ...ես ալ կ'ըսեմ. / «Ներխուսաւոյ ըլլալ և եղև/Մեր լինիլ և աղորել» / — Զակերտներում անվաճ խոսքերը, հավանաբար, Համարվինին ևն Այլ: Խոսքերը, ըստ Միհրդատյանցի, չիշել է Ս. Գուրջանը և Նկատել, որ դրանք «Համարվին գրած է եղեր իր Commentairner-ներու մէջ...» (Բեշ, 1968, № 1, էջ 143):

2) ...Ձեր սիրտ նշանավոր Հանգեսը — Այս և հետագա մյուս արտահայտությունները («զույգ մը նոր երջանիկ») վերաբերում են Ա. Լուսինյանի և Ա. Վարդանյանի առաջիկա ածուսնությունը:

3) Նուպարա և Փանոսյանի Սանուց ապագա ուխտն իր առաջին շունչն ու հանանը ի Ձեռք բնդունի պիտի — Ա. Լուսինյանը Նուպար Շահնազարյան վարժարանի սան էր, իսկ Ա. Վարդանյանը սովորել է Փանոսյանի հիմնած Ազատյան իդական վարժարանում:

4) Շահնազարա Հափ պարտիս սիրել զՓանոսյան — Կարապետ Շահնազարյանը 1000 ոսկի էր կտակել վարժարան հիմնելու համար, որին հետագայում Նուպար փաշան ավելացրեց 3000 ոսկի և հնարավոր եղավ բացել Շահնազարյանի երկրորդական վարժարանը, իսկ Կ. Փանոսյանը Սամաթիայում հիմնել էր Ազատյան աղջկանց վարժարանը:

5) Հոգ չէ, ես գիտ ալ նախատեց — Խոսքը իր հոգվածների առթիվ Կ. Փանոսյանի տղադրած պատասխանների մասին է:

6) Պ ա ո ա կ տ ու մ ի — Նկատի ունի իր «Պատակաւ մը» հոգվածը:

7) ...ն Ե ր ա յ ր ի և Ա ր մ ն ա կ ի վրեժն...— Ակնարկը վերաբերում է այդ կեղծանուններով հրապարակած հոգվածներին:

8) Մեկ քանի պատառ քովերեւու վրա արցունքոտ տողեր գրեւ եմ— Խոսքը Գուրջանի տաղերի մասին է, որոնք նա պատրաստել էր տպագրութլան:

9) Արդւո՞ք Զարգարյանի հետ խոսեցաւ վերջի հեղինակած գործույս տպագրութլան ձախար— Գ. Զարգարյանը 1870-ին բաց էր արել տպարան, կազմատուն: «Վերջի հեղինակած» գործը «Թատրոն կամ թշվառներ» թատերախաղն է: Բ. Էրսերճյանը կցել էր նաև Հովսեփ Գավաթյանի անունը, որ ինքնաբերում և ընդօրինակութլութլում չկա: Դրա պատճառը բացատրել է Ա. Գալաճճյանը. «Էրսերճյանի գրքի հրատարակիչն էր Գավաթյան (այսպէ՛ Պ. Պալենց) գրատունը» (Ն, էջ 6):

10) Մահվան սպանդ մ'են. կ'երբամ առաջի կտրչիմ.— Սրանք, ինչպես նշել է Ա. Գալաճճյանը, զրոյակներ են, պետք է լինի «սպանդ մ'եմ» և «կտրիչին»: Մենք չենք ուղղում, որովհետև գրաւք, ինչպես և մշտա «գարտուղութլունները», Գուրջանի հոգեվիճակի արտահայտութլուններն են: Ի դեպ, Մ. Թեոդոլյանը «կտրիչի» բառի առթիվ նկատել է. «Այս բառը գրաշարական վրեպով մը ազաւաղված է. կենթադրենք: Բաղմաթիվ հրատարակութլոններու մեջ նույն ձեով կերեր: Հնարավորութլուն չունեցանք ճշտելու «Արարչի» պիտի ըլլա («Դար մը գրականութլուն, (1850—1950), Գահիրե, 1955, էջ 184):

11) ...զազաղիւ վրա նրկու խոսւ— Ա. Լուսինյանը նույնպէս գաղթական է արտասանել Գուրջանի մահվան առթիւ:

12) ...նեւա իմ հարգանաց հուսկ ողջույնս— Խոսքը Ա. Վարդանյանի մասին է:

Գ Ա Մ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

(էջ 191)

Ինքնագրի սեղագրութլունը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակութլունը (ասանձին լղլլի վրա)՝ ԳԱԹ-ի Ա. Զոպանյանի ֆոնդում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա ղեկեղվել է 1918, 1940, 1945, 1947, 1956, 1959 և 1968-ի հրատարակություններում:

Ա. Զուպանյանը դամբանականի գրություն հանգամանքների մասին պատմում է. «Պուրջան, որ Լուիֆյանի թաղման օրը որոշած էր դամբանական մեր կարգով անոր զերեզմանին վրա, նույն օրն իսկ՝ սրճարան մը կմտնե, թուղթի գրիչ կուղե և բանի մը վայրկյանն կդրե...» («Պուրջանի կյանքը...», էջ 201): Իսկ Բ. Էդսերճյանը ասում է, որ Պուրջանը դամբանականը «գրելու ու կարդալու արիությունը չունենար ի սկզբան, հետո զիջանելով այլոց խնդրվածին, մատնադրվել էր զիր կատնու ճամբուն վրա ափ չափո...» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 83): Կենսագիրը հայտնում է նաև, որ դամբանականը գտնվել է Հովհ. Ճանֆեսճյանի մոտ, իսկ մի օրինակը՝ հանձնել է Վարդան Լուիֆյանի Լզրորը՝ Տաճատին: Ա. Զուպանյանի մոտ եղած ընդօրինակությունը, հավանաբար, կատարված է Ճանֆեսճյանի օրինակից:

ՏԻՆԻ-ում խորագրված է. «Դամբանական ի մահ Վարդան Լուիֆյանի», նշված է գրության թվականը (1871 Մայիս 21, Սկյուտար): Ինքնագիրն անվերնագիր է և անթվակիր: Ընդօրինակությունը ևս թվական չունի, իսկ «Դամբանական Վ. Լուիֆյանի» խորագիրն առնված է փակագծերում, որ ջուլյ է տալիս, թե օրինակողինն է:

Տպագիր տեքստում գրաբնական և այլ նկատառումներով էրսերճյանը կատարել է խմբագրումներ:

Տպագրվում է ըստ Երուսաղեմի հրատարակության (Ն):

Ընդօրինակության մեջ առաջին նախադասության «հառաչանքներ» բառից հետո կան «և պատկանելի բանանայից աղոթքը» բառերը, որոնք ջնջված են: Վ. Լուիֆյանը հազորդություն չէր ընդունել, այնպես որ հազիվ թե ծանանները մասնակցելին նրա հուղարկավորությանն ու աղոթելին:

ՏԵԲՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԻՆԻ

1 Որակից: 2 կեցեր: 3 տխուր: 5 սիրելի: 6 գործեր: 7 կուլամբ: 8 վշտալից: 9 անդունդի [մը]: 10 բով մ'է: 11 կենացը: 12 [միշտ] երկնից: 13 մը ունիմբ: 14 բարեշրջում: 15 [և] երբ: 16 գրիչը: 17 բրտամբ: 18 կտակն:

19 [իր] հիշատակը: 20 (բացակայում է): 21 բռին: 23 թև: 24 մարդոցմե: 25 սա: 26 չի: 27 ալ: 28 սա: 29—30 (բացակայում են):

Քննարկական

4 կենդանացնել: 5 սիրելի: 15 [և] երբ: 16 զենքը: 22 [մեր] սիրելիություն:

Հ Ա Վ Ե Է Վ Ա Մ

<Կենսագրություն>

(էջ 195)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր ծիւն Ավարսյւլտ» թերթի 1869-ի հոկտեմբերի 6-ի թիվ 24-ում՝ «Ձոն Առ Հալիկին երիմյան Ազգասեր նորընթերցողի պատգամները» Կ. Պոլսո» («Ի Պատրիարքական Ընտրություն Ամեն. Հալիկին») բանաստեղծության վերջապահների առթիվ Պ. Գուրջանի հրատարակած համակից հետո: Երկրորդ անգամ մեր առաջադիմում ու ծանոթագրություններով հրատարակվել է «Դրական թերթ»-ում (1968, N 9):

Տպագրվում է ըստ «Օրագիր...»-ի տեքստի (մ):

Էրսերճյանը նկատում է, որ «խմբագրական ձեռք» այս կենսագրական ծանոթությունը, ըստ Ե. Գուրջանի, «հավանականաբար» զբղի է Պետրոս Գուրջանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 61): Այնուհետև «նույն ծանոթությունից» բերելով մի հատված, նա որոշակիորեն պնդում է. «Այս խոսքերն անհերքապես Գուրջանինն են, զոր կրկնած է քանիցս յուր համակներուն մեջ ալ» (նույն տեղում, էջ 64):

Ա. Չոպանյանը իր ուսումնասիրությունում թեև այդ կենսագրական ծանոթության մասին որևէ ակնարկ չի անում, սակայն նրա աշխատության մեջ նույնպես դառնում ենք էրսերճյանի մեջբերած տողերը, որոնք նա անվերապահորեն վերագրում է Պ. Գուրջանին («Գուրջանի կյանքը...», էջ 33):

Արդյոք այս կենսագրության հեղինակը Պ. Գուրջանն է:

Իսկապես, ծանոթության հղումներից մասում արտահայտված մաքերին մենք հանդիպում ենք հորեն նարայելին՝ Գուրջանի գրած 1871-ի հունվարի 22-ի նամակում, իսկ «աղբառ ծնողացր բևս ըլլալուն» արտահայտությունը

գրեկի բառացի առկա է Տիգրան Ազադանին ուղղված 1871-ի փետրվարի 5-ի նամակում («Առաջիմ այնչափ չեմ ցավիր իմ վիճակիս և հուսահատ պայտալիս վրա որչափ առաջ. ալ ոչինչ փութիմ չէ, միմիայն քնտանյացս ընդ շրջալս...»): Ելև Գուրջանն էր այդ կենսագրության հեղինակը, ապա պատշաճ չէր լինի առաջին դեմքով շարագրել, բանի որ նրա նպատակը, ինչպես տեսնում է ընթերցողը, գրողին «Հրապարակի ծառայության մտքընելն» էր՝ աշխատանք գտնելը: Բավարար են այն ամենը, ինչպես և Նզիշե Գուրջանի վկայությունը այդ կենսագրությունը բանաստեղծի հեղինակությունը համարելու, դժվար է ասել: Անկախ այն բանից, թե ո՞վ է գրել այդ ծանոթությունը (Գուրջանը կամ խմբագրության աշխատողներից որեւէ մեկը), գրա արժեքը կարեւոր է, բանի որ Գուրջանի առաջին կենսագրությունն է:

1) ...16—18 տարեկան Երիտասարդ մ'է— Ա. Չոպանյանը Պ. Գուրջանի ծննդյան ընկալանն է համարում 1851-ը, իսկ Բ. Էքսերճյանը և ուսումնասիրողների մեծ մասը՝ 1852-ը: Իրավացի է Չոպանյանը Պ. Գուրջանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ Ստամբուլում կազմված հանձնախումբի ստույգելով Սկյուտարի Ա. Խաչ եկեղեցու տոմարները, պարզել է, որ գրողը «ծնած է 1851 մայիս 20ին և մկրտված մայիսի 25-ին» (Տե՛ս «Ճառագայթ» շաբաթաթերթ, Իսթանպուլ, 1951, թիվ 210, էջ 4, ինչպես նաև «Գուրջանի կյանքը...» աշխատության ծանոթագրությունը, էջ 231: Մկրտության վկայականի պատճենը նույնպես պահվում է ԳԱԽ-ում):

2) ...ննի մանուկի վարժարան— Ննի մահալլեի վարժարանը առավել հայտնի է Սկյուտարի հեմաբաշի անվամբ, որ հիմնվել է 1838-ին Կարապետ Գալյան և Հեմհաննես ամիրանների ջանքերով:

3) ...3—4 տարի առաջ վարժարանն էլած...— Բանաստեղծի ծնողները կարիքից դրդված իրենց որդուն Սկյուտարի հեմարանից հանել են 1866-ին և աշխատանքի տեղավորել մի գեղագործի մոտ: Սակայն Պ. Գուրջանը շուտով հաճախել է վարժարան, որ ավարտել է 1867-ին («Գուրջանի կյանքը...», էջ 31):

4) ...ստաճի մի Բով— Սարաֆի (սեղանավորը) Մարտիկ ազան էր («Գուրջանի կյանքը...», էջ 31):

5) ...մոտեւս ուրիշ մ'ալ կը քնդիեակե— Խոսքը հավանաբար «Ասպետակությունը Պարսկացի ի Հայն կամ Ավերտմն Անի մալաբադարին Քաղաքատունյաց» Թատերգության մասին է:

6) ...առաջինը միայն ներկայացված է անգլալ տարի Կետիկ Բաշալի քատրոնը...— Մինչև այժմ հայտնի էր, որ «Վարդ և Շուշան»-ը առաջին անգամ բեմադրվել է 1869-ի փետրվարի 22-ին: «Կետիկ Բաշալի քատրոնը» Հ. Վարդուկյանի տնօրինությամբ զործող «Թատրոն օսմանիկ»-ն է, որ զործել է ռկսել 1868-ից:

7) Հայրը— Պ. Գուրջանի հայրը Արամհամ Զրմպայանն էր:

8) Եղբայրը— Պ. Գուրջանի եղբայրն էր Հարություն Գուրջանը:

9) Մանգուսի ... Մեմուս — Կ. Պոլսի հայատառ տաճկերեն թերթեր («Մանգուսի Էֆրայր»-ի մասին տե՛ս «Քանասիրական» հոդվածի ծանոթագրություններում): «Մեմուսայր հավատարմ»-ի խմբագիրն էր Հ. Վարդանյանը, լույս է տեսել 1852-ից:

10) ...նրապաշակի ծառայության մտցնելու կարող ազգային — Խորեն Գալֆայանի և Սոփոն Պեղրեճյանի միջնորդությամբ Պ. Գուրջանը դառնում է Որդիկ բեյի որդու՝ Սիրուն Քեմաճյանի քերականության ուսուցիչը, միաժամանակ կատարելով մերենագիտական վարդանություններ:

< Պատասխաներ >

Այլևայլ առիթներով ասվել է, որ Գուրջանի ժառանգության մի զգալի մասը ինչ-ինչ պատճառներով չի տպագրվել: Ներկա հրատարակության մեջ փոքր է արվում ներկայացնել Գուրջանի տաղերից նրահպանված պատասխանները, որոնք օգտագործել են ուսումնասիրողները:

1. ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻՄ ՆՍ

(էջ 197)

«Շիրևմբ մեր գերեզմանատունը կամ գերեզմանը» զբոսվում (Կ. Պոլիս, 1885) Բ. Էրսերճյանը գրել է. «Երջանկահիշատակ Պ. Գուրջանի անտիպ զործույ մեջ կա «Պոլսի մեռնիմ ես» վերնագրով խիստ սրտաճուլ մի տաղ» (էջ 12, ծ.): Երկրորդ անգամ Էրսերճյանը այդ բանաստեղծության մասին խոսում է «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում, բերելով միայն վեց տող (էջ 100—101): Ըստ կենսագրի՝ «Տիկին Զապել Տոնելյան (Սիպիլը — Ա. Շ.)

ունկցած է այդ երգը»։ «Այդ երգին միայն մեկ քանի տողերը կրցած եմ ձեռք բերել, զոր լսած եմ իր ընկերներին Սիմոն էֆենտիկ», — ավելացնում է նա։ Ա. Չոպանյանը հա հաստատում է, որ ինքը Զ. Տոնելյանի մոտ գտել է այդ երգի մեկ մասը և բերում է հիշյալ 6 տողը միայն («Դուրյանի կյանքը...», էջ 72)։

Ա. Չոպանյանի արխիվում ինչ-որ մեկի ձեռագրով մաքրագրված են այս տողերը, որոնք լիովին համապատասխանում են նրա գրքում տպագրած տեքստին։

Բ. Էքսերճյանի գրքում առաջին երկտողը Ա. Չոպանյանի հրատարակած երկրորդ երկտողին է համապատասխանում։ Հենվել ենք Չոպանյանի տեքստի վրա, քանի որ Էքսերճյանը հիշողությանը է գրել։

Առաջին անգամ տպագրվել է Բ. Էքսերճյանի «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում (էջ 101), ապա Ա. Չոպանյանի ուսումնասիրությունում («Դուրյանի կյանքը...», էջ 71)։

Բ. Էքսերճյանը վկայում է. «...Հովհ. Ճանֆեճյան կըսե, թե ուրիշ երգ մ'ալ (Պիտի մեռնիմ ես)՝ից բացի — Ա. Շ.) ունիք նա (Դուրյանը — Ա. Շ.), որուն տխուր հղանակ մը հարմարցուցած էր և կերպեր 1871-ին ամեն անգամ, որ գիտ կամ ուրիշ բարեկամ մը կը տեսներ։ Այդ երգին երկու տողն միայն կը հիշեմ (Ճանֆեճյանը — Ա. Շ.)» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 101)։ Նույնն է գրում նաև Ա. Չոպանյանը։

ՏՆՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

- Ավագադրյուր — գյուղ Մուշից երկու և կես ժամվա հեռավորության վրա, հնթարկվել է թուրքերի և քրդերի հարստահարություններին:
- Ավաւայր — Գյուղ Արտազ զավառում, Մակուից հարավ, որտեղ 451 թ. մայիսի 26-ին հայոց զորքերը Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ հերոսամարտի բռնվեցին պարսիկների հետ:
- Աւաւազ — Վասպուրականի հին գավառներից:
- Եւքսեմանի — Գյուղ Երուսաղեմի մոտակայքում, որտեղ ըստ ավանդության Հուդան մատնեց Հիսուսին:
- Գողգոթա — Բլուր Երուսաղեմի մոտակայքում, որի վրա ի կատար էին ածվում հին Հրեաստանի մահապատիժները: Ըստ ավանդության Քրիստոսը հույնպես խաչվել է Գողգոթայի վրա:
- Կուգկուննուֆ — Կ. Պոլսի թաղերից, հյուսիսից սահմանակից էր Սկյուտարին, ենթ մահալե (նոր թաղ) — Կ. Պոլսի Սկյուտար արվարձանի երեք թաղերից, մեկը, Կ. Դուրյանի ծննդավայրը:
- Կեսիկ Բաշա (Կեսիկ Փաշա) — Կ. Պոլսի թաղերից:
- Մաւա (Մոտա Պուռնու) — Կ. Պոլսի Գատը գյուղ թաղի զլխավոր փողոցը, ծովահայաց զբոսարան:
- Մուշ — Հայոց զավառ՝ համանուն քաղաքով, Արեւիկյան Տաւրոս և Բյուրակն լեռնաշղթաների միջև:
- Չաւլընա — Կ. Պոլսի Սկյուտար արվարձանի ամենաբարձր բլուրը, ղեղեցկանիստ զբոսարան:
- Պալլար-պաշի — Զբոսավայր Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղում:
- Պէյ Գուզ (Պէյքուզ) — Կ. Պոլսի թաղերից, որտեղ հայերը նշում էին Սահմանագրության հանդեսները:

ՊՈՐՈՒՆ (Բորդո)— Քաղաք Ֆրանսիայի հարավ-արևմուտքում, խոշոր նավահանգիստ։

Սամարիա— Կ. Պոլսի աշխատավորական թաղամասը։

Սքամպոլ— Կ. Պոլսի եվրոպական արվարձաններից, ընկած է Վոսսիորի հրկու ափերին։

Սկյուտաբ— Կ. Պոլսի ասիական արվարձանը, ունի երեք թաղ՝ Սեւամիս (Սեւամսըղ), Ենի մահալե (Նոր թաղ) և Իճատիս։

Վատիկան— Հռոմի պապի աթոռանիստը։

Վոսսիոր— Սև և Մարմարա ծովերը կապող նեղուց։

Տիգրիս— Գետ, սկսվում է Հայկական Տավրոսից և միանում Եփրատին։

Տղմուս— Գետ Արտաղ գավառում, որ հոսում է Ավարայրի դաշտավայրով։

Օրբադյուղ— (Միջագյուղ)— Կ. Պոլսի թաղերից՝ Վոսսիորի եվրոպական ափին։

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ալամյան Տիգրան (? — 1908) — Պ. Դուրյանի աշակերտական ընկերը, Հետազոտման թուրքական գաղափարական թերթերի խմբագիր ու թարգմանիչ, ավելի ուշ «Ճերիտեի հավասի» հայատառ թուրքերեն թերթի խմբագիր:

Արտաշես Աշխարհակալ (Առաջին) — Հայ նշանավոր թագավոր (մ. թ. ա. 189 — 160), հայկական հողերի վերամիավորողն ու Արտաշեսյան հարստության հիմնադիրը:

Բագրատունի Արսեն (1790 — 1866) — Հայ կլասիցիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ, բանաստեղծ, ողբերգակ և թարգմանիչ:

Դավթնյան Տիգրան (? — 1920) — հուշարար և թատերագույն:

Դավթյան Խորեն (1831/32 — 1892) — Հայտնի էր նարայի և այլ կեղծանուններով: Հոգևորական գործիչ, եղև է Փարիզի Հայկական վարժարանի ուսուցիչ, Բեռլինի հայկական դպրոցի դաստիարակ, 1864-ից հաստատվել է Կ. Պոլսում, դարձել Բերայի քարոզիչ և նույն թվականի դպրոցների վերանորոգիչ, 1876-ին ընտրվել է կրոնական ժողովի ատենապետ, 1867-ին ձևանագրվել է հայկական, 1873-ին՝ արքեպիսկոպոս:

Դուրյան Հարություն (1848 — 1873) — Պ. Դուրյանի ավագ եղբայրը և աշակերտակիցը, թրքագետ: Որպես թարգմանիչ աշխատել է «Մանգոմեի Լիբրար» և «Մեմուռալը տխար» հայատառ տաճկերեն թերթերի խմբագրություններում:

Զաքարյան Դևոթ (1834 — 1888) — Տպագրիչ ու տպարանատեր, 1870-ին բացել է տպարան և կազմատուն:

Իգմիրյան Մատթեոս (1845 — 1910) — Ուսուցիչ, տպա սարկավագ (1864), վարդապետ, ծայրագույն վարդապետ, Սկյուտաքի քարոզիչ (1873),

Լպիսկոպոս (1876), պատրիարքական փոխանորդ (1879), Եզիպ-
տոսի վրձակի առաջնորդ (1894), Կ. Պոլսի պատրիարք (1894):
1896-ին քսորվեց Կ. Պոլսից, վերադարձավ 1908-ին և ընտրվեց
Նախ Կ. Պոլսի պատրիարք, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:
Լամարրին Ալփոնս (1791—1869)— Ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ,
պատմաբան ու քաղաքական գործիչ:
Լուրճյան Վարդան Բաղևոսի (1851—1871)— Պ. Դուրյանի մտերիմ ընկերը,
արքունի բժշկական գլխուղի ուսանող, բանաստեղծ, թատերագույն և
խարդմանիչ:
Լուսինյան Արմեն (Առաքել) — Առաքել Նուպար Շահնազարյան երկրորդա-
կան վարժարանի սան, բանաստեղծ, հրապարակախոս և թարգմանիչ,
Դուրյանի մտերիմներից, որի հետ ծանոթացել է 1871-ի մայիսին:
Խոնաառյան Օգեսն (1838—1878)— Օրենսդետ, հրապարակախոս և խմբ-
բազիր:
Խրիմյոն Մկրտիչ (1820—1907)— Նախ ուսուցիչ, ապա վարդապետ, Լպիս-
կոպոս, 1869—73 թթ. եղել է Կ. Պոլսի պատրիարք, Բեռլինի վեհա-
ժողովրդ (1878) պատվիրակ, Վանի առաջնորդ, 1892-ից Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս: Ունի ղեղարվեստական գործեր: Վաշկել է լայն
ժողովրդականության, որի համար և ստացել է «Հայրիկ» անվանումը:
Կամսարբա (Գամբետա) Լեոն Միշել (1838—1882)— Ֆրանսիայի պետա-
կան ու քաղաքական նշանավոր գործիչ, ներքին գործերի մինիստր
(1870—71), ղեկավարողների պալատի նախագահ (1879—81), արև-
մելք մինիստր և արտաքին գործերի մինիստր (1881—82):
Հարություն— Տեո Դուրյան Հարություն:
Հյուսիս Վիկտոր Մարի (1802—1885)— Ֆրանսիացի հանձարեղ գրող, աղա-
ղեմիայի անդամ:
Հուլա — Քրիստոսի 12 առաքյալներից (աշակերտներից) մեկը, ուսուցչին
մատնեց 30 արծաթի համար:
Ղևոնդ — Երեց, որ 449 թ. գլխավորեց շինականներին՝ Անգղ գյուղում կո-
տորելու պարսիկ մոզերին, Վարդանանց պատերազմի հերոս:
Տանթրեսյան Հովհաննես — Պ. Դուրյանի ազգականն ու մտերիմ ընկերը, եղել
է Սկյուտարի (Ենի-մահալե) Աղբատասիրաց ընկերության անդամ:

ներից մեկը, հետազոտւմ զբաղվել է առևտրական գործունեությամբ։
Մահացել է մեր դարի 20-ական թվականներին։

Նաւալի — Տե՛ս Գալֆայան խորհն։

Շահնազար (յան) Կաւալբեո (? — 1865) — Վարդապետ, որի մահից հետո Առաքել Նուպար փաշան նրա կտակած 1000 ոսկի գումարին ավելացնելով ևս 3000 ոսկի՝ 1866-ին խազդուղ թաղամասում հիմնեց Առաքել Նուպար-Շահնազարյան եկրորդական վարժարանը։ Այս վարժարանը իր գոյությունը պահպանել է մինչև 1875 կամ 1876 թ., իսկ 1869—71 թթ. ունեցել է նաև տպարան։

Չոպան (յան) Դեռզ — Մի շարք բարեգործական ու մշակութային ընկերությունների անդամ, կազմակերպել է հանդանակություններ՝ աշակերտներին դրեկրով ու զրեկական պիտույքներով բավարարելու համար։

Պող (յ) Իկյան Մարտիկ (ն) — Պ. Դուրյանի աշակերտական ընկերը, հետազոտւմ նախ ուսուցիչ, ապա ծխախոտի ֆրանսիական մաքսային ընկերության Սերաստիայի բաժանմունքի տնօրեն։

Սեւեթնյան Ռոմանոս (1837—1905) — Դերասան, հուշարար ու թատերական վասակ Սյունի — Հայ մարդպան, վճռական պահին դավաճանեց հայերին, և 451 թ. ազգային-ազատագրական պատերազմի ժամանակ անցավ պարսիկների կողմը։

Վարդանյան Աղավնի (? — 1930) — Կ. Պոլսի Ազապյան վարժարանի ազատախոհ աշակերտուհի, ավելի ուշ ամուսնացել է Արմեն Լուսինյանի հետ, գարձել Դնչակյան գործիչ, հայտնի էր Մայր Արարի անունով։

Վարդան Մամիկոնյան — Հայոց սպարապետ, 451 թվականի ազատագրական պատերազմի ղեկավարը։

Վարդովյան Հակոբ (1835—1898) — Դերասան, սեփաւոր, «Թատրոն օսմանի»-ի ղեկավարը։

Փանոսյան Կաւալբեո (1826—1905) — Հրապարակախոս, մանկավարժ, մի շարք հաշտաւթ թուրքերին թերթերի խմբագիր։

Քյարիպյան Հովհաննէս (? — 1882) — Բժիշկ և հասարակական գործիչ, ուսանել է Փարիզում, 1862-ից վերագործել է Կ. Պոլիս, սպանվել է թուրքական վարձկանների կողմից։

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ալի — 1. Ալիք, կռճակ 2. սպի-
տակած մազեր

Ակնախտիդ — աչքը խտտացնող,
շլացնող

Ալբերհ — աղբյուրների

Աղերեկ — ալեխառն

Աղիոք — աղիքների, լարերով

Անդեն — խակուն, անմիջապես

Անդուրած — խաղաղեցրած, հան-
գրտացրած

Անդստին — հենց սկզբից

Անդր Բան — ավելի քան, ի վեր

Անդրանկուրյուն — առաջնություն

Անդրիանդի — արձան, անդրի

Անհուն Եմ — հնար շունհմ

Անձկանոք, անձկալ — կարոտով,
տենչանքով, փափագով

Անձնաճորդ — խնդրակամ

Անշուշտ Եմ — չեմ կասկածում,
տարակույս չունեմ

Անսու — նուրբ

Անպարտ — անմեղ

Անալ — աշն

ԱպաՄեն — արդարեւ, անշուշտ,
ո՞չ ապաՄեն — չէ՞ որ

Առքնարակցել — ներկա դառնել

Առքել — առիթ դառնալ, պատճա-
ռել

Առ (ե) լի — լեցուն

Աստ — աշտեղ, յաստիս — աշտ
աշխարհում

Աստանուր — ահա աշտեղ

Աստղալույց — աստղալառ

Արատել — արատավորել

Արի՛ք — վեր կացեք, եկե՛ք

Արտալած — հալածված

Աշատալարում — արցունքով
լրջված

Ատուս — արցունք

Բարե — դարմանքի կամ սրան-
չացման բացականչություն

Բազմաստեղյան — ճյուղավոր-
ված

Բալ — մառախուղ, մեղ

Բարդ (բարդել, բարդիլ) — դեղ,
դիզել, կոտակել

Բարձել — վերցնել

Բեքուրել — խառնել

Բեցել (փեցել) — պոկել

Գանու (ային) — քառս (ային)

Գաղ — եղևումեղկ, տաք ու սառի
միջև

Գանել — զվճել, գարշել, նողկալ

Գանչուն — զոչուն

Դել — ոլորված, պրկված

Դեղ — դեղեցկություն

Պիրզ — փափուկ, նուրբ, քնքույշ
Դմբերարդ — գմբեթի նման, գլմ-
բեթաձև

Պոզ — 1. ծոց, գիրկ, 2. գուցե

Պոզած — կորացած

Պոլ — լինել

Պրզլակ — շնցոտի, բրբրված հա-
ղուստ

Պուլ — բուխ, ոչ սուր

Պալարիք — կանաչ խոտ

Պմեիկ — փուշ

Պուլզն — քիչ, փոքր ինչ

Երկրեկեց — երկնքից ընկած, իջած

Զլոն — հեղորեն, խոհեմաբար

Զեղուլ — լիքը լցվել, զլխեցնել,
թափվել, գիզվել

Զլաբել — շարանալ

Զվարուն — հրեշտակ

Էն — ամենից

Էր — ինչո՞ւ

Էնդնշմարել — հազիվ նշմարել

Էնկուզամերձ — ընկղմվելու, խո-
րասուղվելու մոտ

Է՛ր — թե, եթե

Բալանալ — ուշաթափվել, նվաղել,
բալկացում — ուշաթափում

Բալկանալ — զալկահար, գունատ
Բինդ — (ի քնդոջ, քնդել) — թքն-
դյուն, թունդ կլած, թնդացնել

Բոբլել — թափ տալ, թոթափել

Բոշուն (ած.) — թռչող

Բրբռակ — թրթռացող, դողացող

Ժախսեռա — դարշահոտ

Փպիրն — լիրբ, անամոթ, ժպրճիլ —
համարձակվել, հանդգնել

Իգի՛վ քե — երանի՜ թե, ո՞ւր էր
թե

Լնուլ — լցնել

Լուայ — լսեցի

Լուծանել — խզել, ցրել

Լույծ — ծորուն

Հլուսարան — լույսի ընդունա-
բան, աչք

Լուսիկակ — սոխակ

Լայալ — ցնձալ

Նարշափել — խշբալ, սոսափել,
խշխշալ

Նլրսել — հուզվել, շարժվել

Նեմիդ — ցնծություն, ուրախու-
թյուն, խնձղալ — ցնձալ, ուրա-
խանալ

Նշրուտ — մեղմ ձայն

Նոկ (ումն) խոկալ — խոհ, մտա-
ծություն, խորհել

Նոնշ (լալ) — հոդնած

Նաշ — փուշ, սրածալք փայտ, ար-
գելք

Նարդ — կոկ, լավ

Նարշուն — խշբոց

Նարալ — ուրախ

Նարալի — ցնցվել

Նասել — խոսափել, խույս տալ,
հեռանալ

Նլուրի — հյուծվել, մաշվել

Նալ — ծաղիկ, փնջաձև բլբեր

Մուր — աղատոտ

Կալ — լստավորության դազե
 արտդ
 Կաղամար — թանաքաման
 Կայրել — ցնծությունից ոստոստել
 Կայրակ — կաթիլ
 Կանուխ (կեկ) — վաղ, վաղուց
 Կառափ — զլուխ
 Կարդալ — կռչել, ձայնել, հրավի-
 րել
 Կարի — շատ ավելի
 Կեպրոնականություն — կենտրոնա-
 ցում
 Կեցե՛ք — սպասեցե՛ք
 Կրոսիլ — տկարահալ, ուժասպառ
 լինել
 Կիր (կրից) — կիրք, կրքերի
 Կլել — կուլ տալ
 Կլա՛ց — ապրի՛ք
 Կննիւ — դավ, խարդավանք
 Կրանիւ — գրաճիտ
 Կրեա — կրիա
 Համալ — երկարատե, Երկար
 ժամանակ
 Համրուն — համակ, ամբողջովին,
 ի սպաս
 Համւ — դանդաղ
 Հայել — հայել
 Հայեցի — հայկական
 Հայեցված — հայացք, նայվածք
 Հայկազն — Հայկի ցեղից
 Հայկաւան — հայաբնակ
 Հանգույն — նման, իրրե
 Հալաղ — երեսի բող, հալաղը վա-

ռե — աղնիլ վարդարուն կտո-
 րով բող
 Հալելուլ — ավելացնել, հալելուն —
 ավելացրած
 Հափրեցնել — հագնելուց ձանձ-
 րացնել
 Հեզ — թշվառ, խեղճ, տառապյալ,
 քիճօ՛ւ — հեղերով, քիճիս — հե-
 ղիս, թշվառիս
 Հեծել — հառաչել
 Հեկեկ — հեկեկանք, հեկեկոց
 Հեղել — թափել, հեղու — թափի
 Հեղձել — խեղդել
 Հեցուլ — հեցվել, հեցու — հեցի
 Հեշտ, հեշտիկ — հեշտալի, ախոր-
 ժելի, դուրեկան, հաճելի
 Հեշտին — հեշտությամբ, գյուրի-
 նությամբ
 Հեշտավ — հեշտանքով
 Հեռ — նախանձ, հակառակություն
 Հիտ — հետք
 Հիմենյուն — հարսնական
 Հծծել — շնչալ, փսփսալ
 Հնչակ — զանգ, զանգակ
 Հողիկ — կապել, շողկապել
 Հոնիկ — այնտեղից
 Հոպոպ — խոպոպիկներ, զանգուր
 մադեր
 Հովանոցակ — փոքր հովանոց,
 ճյուղերից հյուսած ծածկ՝ արևից
 պաշտպանելու համար
 Հովիկ — հով փչիլ, զովացնել
 Հրստ — կրակի, հրաբուրբոք

Հրատարակել — հռչակել, հայտա-
բարել

Հուլլ — 1. խումբ (սասողների) 2.
փունջ (մազների)

Հուշ ածել — մտաբերել, հիշել

Հոսակ — վերջին, ամենավերջին

Չմբաճուպ — ձմռանը մոտ, ձմեռ-
նամուտ

Չլուճաքորմի — ձյան գույնի, ճեր-
մակ

Չորձ — հագուստ

Ճարակել — տարածել, սփռել, ծա-
վալել

Ճես (f) — սերունդ (ներ), դա-
վակ (ներ)

Խակաբերել — եզրակացնել, հե-
տևեցնել

Ման բնել — ման դալ, դբոսնել

Մառ — մշուշ

Մատամբ — մատներով

Մարմանդ — դալարիք, հովասուն
տեղ

Մելան — թանաք

Մերովսանն — մեր կարողացածի
չափ

Մնչել — մեղմ հեծել

Մոլար — մոլորված

Մորշ (զ.) — կանաչ, նշույ, մորշ
(ած.) — դալար

Մոտել — մոտենալ

Յամայր — տե՛ս Համայր

Յալճալ — այն ժամանակ

Յայտ — հայտնի կերպով

Յանգեստ — անդիտությա՛մբ

Յապլան — ապագայում

Յալճ — հավերժ

Յելակարձ — հանկարձակի, ան-
սպասելի

Յոթել — տե՛ս հոդել

Նազիլ — սիգալ, պշրել

Նախախայր — առաջին պտուղ

Նե — նա (իզական սեռի համար)

Ներկայել — ներկայացնել

Նմղեմ — պանդուխտ

Նկատում — նկատառում

Նշանակ — նշան

Նշույ — շող, լույսի ճառագայթ,

նշույել — նշույների արձակել

Նորի — անոթի, բաղցած

Շաղփաղվույթյուն — շաղակրա-
տանք, կատակարատնություն

Շառալ — ճառագայթ, շող

Շեշ — մարած

Շրշել — շրշուն հանել (շրջա-
ղկեստի)

Ոյր — որի

Ոսկերոտիք — ոսկորների

Որշանալ — պատասպարվել, ասպա-
տան գտնել

Չվառ — թշվառ

Պարածածկել — պահել, վարցնել

Պարտիլ — պարտավորվել

Պլել, պլլվիլ — փաթաթվել, փա-
թաթվել

Քամբել — անել, մատակարարել

Ս'—սա, այս
 Սաղմենի— հղանալ
 Սառ (ն)— սառույց, սառուտ—
 սառած, սառցի
 Սառնանամուտ— սառած
 Սասու— հրաման, արգելում
 Սարավանդ— ցցվածք, դուրս ցց-
 ված մաս
 Սարսիլ— թնդացնել, ցնցել, տա-
 պալել
 Սեպել— համարել
 Սեպելու— սև տեսող, սևացնող
 Սեպորմի— սև գույնի
 Սիրաբախ— սիրուց բարախող
 Սիրակար— սեր կախող
 Սիրահույ— սիրով կապված, սըր-
 տակից
 Սիրասուզ— սիրով սուգ մտած
 Սյալ— սև
 Սոնֆալ— ստվարանալ, ուռչել
 Սրանայ— սլանում է
 Ի'— և, ու (շաղկապ)
 Վայ—ցավ ու վշտի ճիչ, աղաղակ,
 վայել— վայ հանել
 Վայրիկ— վայրկյան, պահ
 Վանկ— 1. հնչյուն, 2. հրդ
 Վառ— աղնիվ, վարդարուն քող
 Վարդատափիկ— վարդ տենչա-
 ցող, վարդ բլղձացող
 Վեռ— մանր ալիք, կոհակ, վեռ փ
 վեռ— ծուփ-ծուփ
 Վերավալիլ— նորից վառվել

Վրայո՛վ.— մասին, վրա (կասյ)
 Տարադաս— տարբեր կարգի,
 տարբեր բնույթի
 Տարաղնած— ցրված
 Տարփ— գոտու վրայի զարդա-
 րանք
 Յածուն, ցածուկ— ցածր, ցածրիկ
 Յայցեղիչերը— մինչև լուսարաց
 Յողարոր— ցող հոսող
 Յցենկ— ցույց տալ
 Ուն (ուլան)— վիզ, պարանոց
 (վզի, պարանոցի)
 Ուղիս— հոսող ջուր, առու, գետ
 Ուշ պիտի ըլլամ— պիտի հիշվեմ
 Ուշկեկ— մի փոքր ուշ
 Փաղվում— փալվիտ, պալլում
 Փրիք (ֆ)— ծաղիկներ, ծաղկունք
 Փոխան— փոխարեն
 Փրրած— պոկված, բաժանված
 Փուլը— շտապով, ոչինչ փուլըս
 է— հոգս չէ, պետք չէ
 Քալիլ— արձակել
 Քանիս— ուրբա՛ն, որչա՛փ
 Քենե— քեզնից
 Քերց— բույրերի
 Քիրա (ֆրուեմֆ)— քրտինք
 Օձուում— անջատում. պառակտում
 Օն— հասկա
 Օվասիս— օվազիս, դալարիք ա-
 նապատում
 Օրեն— օրենք

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ի ն ս տ ի տ ու տ ի Կ ո ղ մ ի ց 5

Տ Ա Ղ Ե Ր

<1864>

1 («Գարնանային Կենացս մեջ») 11

1867

2 Իցի՜վ Թե 13

1868

√ 3 Վիշաք Հայուն 15

1869

√ 4 Իդձք Առ Հայաստան 18

5 Սիրեցե՜ք Չ՝միմյանս 21

6 Պետք է Մեռնի՜լ 23

7 Ի Պատրիարքական Ընտրություն Ամեն. Հայրիկին 25

8 Ի Դիմալորություն Ամեն. Հայրիկին 28

9 Հայրիկն Հայոց 30

10 Երգ Մարտին Վարդանանց 32

11 Սիրեցի քեզ 33

1870

12 Կույսն Լըյադ 36

13 Նվազ է Տարեդարձի Ազգալին Սահմանադրության 38

14 Նև	40
15 Առ Կույսն	41
16 Նալվածք Մը	42
17 Հծծյունք	44
18 Ձոնիկք	46
19 Մանուկն Առ Խաչ	47
20 Սիրելի	48 ✓
21 Դրժեղ	50 ✓
22 Լճակ	52 ✓
23 Թրքուհին	55
24 Ներա Հետ	57
✓ 25 Տրտունջք	60 ✓
26 Զղջում (Օր Մը Վերջը)	63
27 Զ'նե Պաշտում	64
28 Կոկոն-Ծաղիկք Կույսին	66
29 Սև, Սև	68
30 Առ Մայիս	71
31 Մանիշակ	72
32 Իմ Հանդիսառը	74
33 Նոր Սև Օրեր	75
✓ 34 Իմ ցավը	78
35 Նվեր Հիշատակի Առ Պ. Հ. Ճանֆեսյան, Հոգևոր	80
36 Ի զերեկմանն Ամենասիրելի Վարդան Լուսինյանի, Հեծեծմունք	83
✓ 37 Իմ Մահը	86
38 Խնչ Կ'բանն	88 ✓
39 Ա. («Ներկայացան բալն կը սողար բարդիլ խալ»)	89

Ա Ն Թ Վ Ա Կ Ի Ր Տ Ա Ղ Ե Ր

1 Հայուհին	93
2 («Ահա սրահալ օրն երջանիկ»)	94

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

1 Կը Սիրեմ Ջըեղ 99

2 («Աշնան տըժողուն զիշեր մըն էր ձմրահոսը») 101

3 Մնաս Բարյալ 103

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1869

1 Խոսարան 107

2 Բատրոն 113

1871

3 Բանասիրական 119

4 Պառակտում մը 125

5 Բանասիրական 127

6 Երկու խոսք առ Սամաթիացիս 134

7 Դրժում 146

8 Ով որ ուզածը կ'ըսե, չուզածն ալ կը լսե 148

9 <Առ «Թշաղիր»> 150

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի

1869

1 <Առ Մատթևոս վարդապետ Իզմիրլեան> 155

1870

2 <Առ Պ. Տ. Աղամյան> 157

3 <Ան Տ. Խոբրեն եպիսկոպոս Նարայէյ>	160
4 Ան Պ. Տ. Աղամյան	162
5 Ան Պ. Տ. Աղամյան	164
6 Ան Պ. Տ. Աղամյան	165
7 Ան Մեծ. <ապատիւ> Ա. Էֆ. <հնտի> Լուսինյան	163
8 <Ան Պ. Հ. Ճանֆեստյան>	169
9 Ան Մեծ. <ապատիւ> Ա. Էֆ. <հնտի> Լուսինյան	171
10 <Ան Պ. Ա. Լուսինյան>	173
11 <Ան Պ. Ա. Լուսինյան>	175
12 <Ան «Օրագիր»>	178
13 Ան Պ. Տ. Աղամյան	179
14 Ան Պ. Տ. Աղամյան	181
15 <Ան Պ. Ա. Լուսինյան>	183

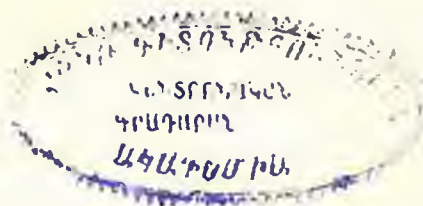
<Դ Ա Մ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն>

<1871>

<Գամբանական>	191
--------------	-----

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

<Կենսագրություն>	195
<Պատասխաններ>	197
Մանոթագրություններ	199
Տեղանունների բառարան	354
Անձնանունների բառարան	356
Բառարան	359

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ
ΠΕΤΡΟΣ ΔΟΥΡΗΣ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հ ա տ ո ռ 1

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի
անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր

Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ Ռ. Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Հ.Ֆ 05273

Դատվեր 41

Տպաքանակ 20000

ԽՀԽ 1297, Հրատ. 3345: Հանձնված է արտադրության 11/IX 1970 թ.:
Խտրազրված է տպագրության 23/VI 1971 թ., տպագր. 23,0 մա-
մուլ + 3 անդիր, հրատ. 12,83 մամուլ, պայման. 16,1 մամուլ, լուրջ
№ 1, 70×1081/39: Գինը 1 ռ. 03 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան,
հարկամության 24

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0078946

I
A 11490